BRAUDEL

AKDENİZ

İNSANLAR VE MİRAS

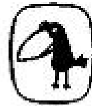

METİS YAYINLARI

AKDENİZ
İnsanlar ve Miras

Fernand Braudel'in
yönetiminde:
Arnaldez, Gaudemet, Solinas, Aymard ve Duby

Fransızca'dan Çeviren: Aykut Derman

METİS YAYINLARI

Metis Yayınları Başmusahip Sok. 3/2, Cağaloğlu/lstanbul

F. Braudel AKDENİZ: İNSANLAR VE MlRAS Özgün Adı: La Méditerranée, les Hommes et l'Héritage Arts et Métiers Graphiques, 1977

Birinci Basım: Mayıs 1991 ISBN 975-7650-63-3

Yayına hazırlayan: Haldun Bayn

Dizgi: Serhat Bal, Metis Yayıncılık Ltd.,

Baskı: Yaylacık Matbaası, Cilt: Örnek Mücellithanesi

içindekiler

TEK BİR TANRI

Tek Tanrı'ya Doğru

Akdeniz, kendisini çevreleyen ovalar ve dağlar, kentler ve çöller kadar, tanrıları da barındırıyordu. Akdeniz sularında, bir kıyıdan diğerine sitelerinin tanrılarını taşıyan yürekli denizciler, yeni topraklar peşinde koşuyor, oralarda koloniler kurup tapınaklar dikiyorlardı. Çoğu kıyıya yakın yapılmış bu tapınakların kalıntıları bize bugün hâlâ o eski zaman efsanelerini, insanlarla tanrılarının, bu ayrıcalıklı denizin çevresinde Batı uygarlığının temellerinden birini birlikte attıkları zamanları hatırlatır.

Dinlerin kökeni ne olursa olsun, sularla rüzgârların ve gökten yağan, yerden püsküren ateşlerin insanların yazgılarıyla emeklerini kendi öfkeli kapışmalarının sonunda sürükleyip götürdükleri, zıt güçlerle dolu düşman bir doğa karşısında savaşım vermek zorunda kalmış olan insanların inandıkları çoktanrıcılığın, onların günlük yaşamlarında edindikleri deneyimlere uygun düştüğü görülmektedir. Ardı arkası kesilmeyen savaşlar da, bu uyuşmazlığın insanlar üzerindeki yansımasıydı. Öyleyse, öteki tanrıları alt edecek bir tanrının yardımını güvenceye almak, onu içinde yaşanan sitenin koruyucusu ilan etmek, bu arada ona rakip olan tanrılara tapınmayı da göz ardı etmemek gerekiyordu. Grekler, Homeros'un *İlyada*'sından başlayarak Tragedyacılar'a kadar, bize bu anlayışı yansıtan yapıtlar bırakmışlardır; edebi bir tür haline gelmiş olan bu düşünce, Vergilius'un onlara öykünerek yazdığı *Aeneis*'e esin kaynağı olmuştur.

Ama, efsanevi biçimiyle bile olsa insan düşüncesi, birbirleriyle savaşım halinde olan tanrıların oluşturduğu çoktanrıcılıkla pek bağdaşamamıştı. Tanrıların belirli bir uyum içinde olmaları, bir *pantheon* oluşturmaları gerekiyordu; öyle ki, uygarlaşmış bir site, onun adaletine itaat etsin ve düzenine saygı duysun. Böylece, bir Baştanrı'nın, sonradan öteki tanrıların atası ve babası olarak kabul edilecek, kendisinden çekinilen bir başın *(pater)*, göksel bir tanrının, Hint-Avrupalılar'ın *Dyauspitar*, biz Avrupalılar'ın Jüpiter dediğimiz tanrının ortaya çıktığı görülür. Efsanelerin

hâkim olduğu ortamda, tek-tanrıcılığa doğru atılmış çekingen bir adımdır bu.

Filozoflar da kendi hesaplarına, bu karmaşayı basite indirgemeye çalıştılar. Varlıkların evrensel bir oluş (παντα ρει) içinde bulundukları düşüncesine çok duyarlı olan ve "Polemos (çatışma) her şeyin babası ve başıdır," diyen Herakleitos, "Logos" adını verdiği kavramla bir uyum ilkesine ulaşmaya çalışmıştı var gücüyle. Bu filozof, karşıtların birlik oluşturduğunu ileri sürer: "İyi ve Kötü bir bütün oluşturur". Tekil olarak kullandığı Tanrı sözcüğü, bu karşıtlıkların birleştiği ortamdır: "Tanrı, gündüz ve gece, kış ve yaz, bolluk ve yokluktur. Ama, tıpkı içine kokulandırıcı maddeler karıştırıldığında farklılaşan ve katılan maddelerin adlarına göre farklı adlar verilen ateş gibi, o da farklı biçimler alır." Demek ki çokluk, hiçbir zaman katıksız farklılık demek değildir ve farklılıklar, hatta karşıtlıklar içinde bile birleşme özelliği vardır. "Kendi kendisiyle savaşım halinde olan şeyin, örneğin içinde zıt yöndeki hareketleri barındıran yayın ve lirin, nasıl uyum içinde olabileceğini anlamıyorlar." Burada söz konusu olan, etkinin ve tepkinin bir arada bulunmasıdır: "En güzel uyum, birbirleriyle savaşım halinde olan şeylerden çıkar: her şey, karşıtlık sonucu ortaya çıkar."

Böylece, insan düşüncesine düzen, adalet, iyilik gibi kavramlar yerleşir yerleşmez, tektanrıcılığın izlerinin de belirmeye başladığı görülür. Bu düşünce yavaş yavaş belirginleşir. Platon, kafasının içindeki Tanrı kavramı henüz efsanevi düşlerle iç içe olmasına karşın, bu gelişmede önemli rol oynadı. Işık saçan yıldızlarıyla ve düzenli hareketleriyle gökyüzündeki dünya, onun gözünde tanrıların dünyasıydı kuşkusuz; ve bütünüyle ele alındığında, gökyüzünün adı tanrıydı; ama öte yandan, "her zaman varolmuş olan bir tanrı" da vardı ve bu tanrı, "günün birinde ortaya çıkacak olan" tanrıyı önceden tasarlamıştı. Mitolojideki tanrılara gelince, Platon onları yok saymaz ama belirli bir alaycılıkla ele aldığı da gözden kaçmaz: "Ama öteki tanrıların sözünü etmek, onların yaratılışları hakkında bilgimiz olduğunu ileri sürmek, bizim olanaklarımızı aşar. Bu konuda, bizden önce gelmiş olanların onlar hakkında söylediklerine inanmamız gerekir; söylediklerine bakılırsa, onlar, tanrılardan gelen insanlar olarak, sanırım kendi atalarını açık seçik tanıyorlardı. İleri sürdükleri savlar pek akla yakın kanıtlar getirmese de ve öncelikle bu kanıtlar gerekse de, tanrılardan gelen bu insanların sözlerine kulak asmamaya olanak yok. Öyleyse onların,

tanrıların yaratılışıyla ilgili olarak verdikleri bilgileri kabullenelim ve diyelim ki, Yeryüzü'yle Gökyüzü'nden Okeanos ve Thetis doğdu; bunlar da Phorkys, Kronos, Rheia ve ötekileri dünyaya getirdi; Kronos ile Rheia'dansa Zeus, Hera ve onların kardeşleri olarak tanıdığımız, kardeşleri diye adlandırılanlar ve geriye kalanlar doğdular." Ama Platon, yıldızların tanrısal kökenli olduğunu ileri süren öğretiyi ciddiye alır: Babil'den geldiği sanılan bu yıldızsal çoktanrıcılık, insanların kafasını uzun süre meşgul edecek ve tektanrıcı görüşün zafer kazanmasından sonra, İbni Sina gibi filozofların, gökyüzündeki kürelerin intelektlerinden söz etmeleri ve bunları melekler olarak düşünmeleri, eski tanrıların, yeni bir inanışın gerekleriyle basitçe bağdaştırılmasından başka bir şey olmayacaktır.

Önemli olan, bir tanrının ötekilerden ayrılarak, onlar ve onların hüküm sürdüğü dünya üzerinde düzeni ve adaleti hâkim kılmasıdır. Tam anlamıyla çoktanrıcılık yavaş yavaş ortadan kalkacak, eski tanrıların her biri, tek Tanrı'nın yalnızca bir yönünü, ya da onda var olduğu düşünülen "gücün" bir bölümünü simgesel olarak temsil edecektir. Bu yeni anlayış, Yeni-Platonculuk'ta, Porphyrios ve Iamblikhos'tan Proklos'a kadar Helen bilinircilerinde, Kaideli Kâhinler'de, Hermesçilik'te kendini gösterir. Zaten bu düşünce sistemlerinin çoğu, Mısırlılar'ın dinsel düşüncelerine, özellikle de İsis ve Osiris efsanelerine dayanır, çünkü aynı gelişmenin Nil vadisinde de meydana gelmiş olması gerekir ve birçok Mısırbilimci, oradaki heykellerde ve resimlerde sergilenen çoktanrıcılığın, tek Tanrı'ya özgü güçlerin temsil edilmesinden başka bir şey olmadığını düşünmektedir.

Stoacılar da kendi paylarına, Tanrı'nın ussallığı ve bilgeliği üzerinde durdular ve böylelikle İskenderiyeli Philon, hem Platoncu, hem de Stoacı tanrıbilime dayanarak, Grekler'e özgü katıksız kavramların, yani köken olarak "paganizm"e özgü kavramların yardımıyla Kitabı Mukaddes'e yorum getirebildi. Bu açıdan bakıldığında, pagan düşünürlerin, Hıristiyanlık öğretisiyle bağdaşan gerçekliklere doğru nasıl yavaş yavaş yöneldiklerini, *Euaggelike proparaskeue* (İncil'e Hazırlık) adlı yapıtında ele alan Caesarea'lı Eusebios'un girişimi daha iyi anlaşılır.

Kuşkusuz Grek düşüncesinin tek Tanrı kavramına doğru yol alışı, sitelerin dinsel inanışlarındaki farklılıklardan ötürü uzun süre gecikti. Politik bakımdan bu ölçüde parçalanmış olan sitelerin hiçbiri, ötekilere kendi koruyucu tanrısını benimsetemedi; ayrıca yine hiçbiri, komşu sitelerde özellikle kutsanan tanrıları, sahte olduklarını ileri sürerek

yadsımadı. Büyük İskender İmparatorluğu ile birlikte, belirli bir kozmopolitizm doğdu; bunun ise, Grek dünyasında tektanrıcı düşüncenin yerleşmesindeki etkisi kesin oldu. Dünyanın, Kosmos'un, büyük bir siteden farkı yoktur. Bir tektir, Kendi Yasası'nın birliğine uygun olarak düzenlenmiştir. Öyleyse onu yöneten de tektir, bütünüyle bilgece kurulmuş olan bu düzenin kaynağı odur. Bu ise, tek Tanrı'dır.

Tek Tanrı'nın Ortaya Çıkışı

Yukarıda kalın çizgileriyle verilen bu büyük düşünce hareketinin dışında, kendi türünde tek olan bir deneyim gelişti; İbraniler'in deneyimiydi bu. Onların da kendi tanrıları vardı, ataları İbrahim'in, İshak'ın ve Yakub'un tanrısıydı bu; ama bu tanrı, insanların yalnızca kendisine tapınmasını isteyen kıskanç bir tanrıydı. Yahudi tektanrıcılığı her şeyden önce tekelci bir anlayıştır. Tarihçiye göre, bu tanrının başlangıçta, komşu halkların taptığı öteki tanrılarla akraba olduğuna kuşku yoktur; eleştirmense, Kitabı Mukaddes'te, Samiler'e ilişkin efsanelerde birçok ortak temaya rastlamaktadır. Ama kayda değer olan, gökle yerin yaratıcısı bu Elohim'in, kendini öteki tanrıların efendisi, en yüce tanrı olarak ileri sürmek bir yana, onlardan mutlak olarak farklı olduğunu bildirmesidir hemen; öteki tanrıları yadsır, onları kendi hiçliklerine fırlatıp atar, halkından "putlara" bütünüyle yüz çevirmesini istediği gibi, putlara tapan halklardan uzaklaşmasını da buyurur. Böylece İsrailoğulları tek Tanrı'ya, tek biçimde, tek tapınakta tapmakla görevlendirilmelerinin dışında, dünyanın gözü önünde bu tektanrıcı inanışın ve tapınmanın bekçileri olmayı da yüklenmişlerdir. Birleşme düşüncesi, ayrı tutulmuş, tanrısına adanmış, seçilmiş olan bu halka yapılan vaatleri doğrular. Ama bu, Yahudi tektanrıcılığının bir ilk aşamadan geçtiğini, bunun da daha çok bir henoteizm olduğunu gösterir: Yahudiler, birçok tanrıya değil, tek bir tanrıya tapınışlardır; ama bu, henüz tam olarak tek bir evrensel tanrı değildir. Tekvin'in ilk bölümünde anlatılan tanrının Evren'i yaratmış olduğuna kuşku yok. Ama peygamberlerden söz etmeye başladığında hatırlattığı ilk şey, altı günde varedilen o muazzam yapıt değil, İsrailoğulları'nı iyiliklere boğuşu, Mısır'dan çıkış ve Vadedilmiş Topraklar'a yerleşmedir, çünkü O yalnızca kendi halkına seslenir: "Ve Mısır diyarından çıktığı gün İsrail için olduğu gibi, kavminin artakalan bakiyesi

için Aşurdan büyük bir yol alacak" (İşaya, 11, 16)*. "Ve sen kendi değneğini kaldır, ve elini deniz üzerine uzat ve onu yar; ve İsrailoğulları denizin ortasına kuru yerden gideceklerdir (Bkz. Çıkış, 14,16) ... çünkü Rab kuvvetli elle seni Mısırdan çıkardı" (Çıkış, 13, 9). "Ve demediler: Mısır diyarından bizi çıkaran, çölde, (...) bizi yürüten RAB nerede?" (Yeremya, 2, 6). "Fakat ben Mısır diyarından senin Allahın olan RAB'im; ve benden başka Allah tanımayacaksın, ve benden başka kurtarıcı yoktur. Ben seni çölde, kuraklıklar diyarında bildim" (Hoşea, 13, 4-5). "Ey kavmim, sana ne ettim? ve seni ne ile yordum? bana karşı cevap ver. Ve ben sizi Mısır diyarından çıkardım, ve Amorînin memleketini mülk edinmek için çölde kırk yıl size yol gösterdim" (Amos, 2, 10). "Çünkü Mısır diyarından seni ben çıkardım, ve köleler evinden seni ben kurtardım; ve senin önünce Musayı, Harunu, ve Miryamı ben gönderdim" (Mika, 6, 3-4).

Tanrı (Yunanca *Kyrios*, Yahudiler'in telaffuz etmedikleri, onun yerine Adonai ya da Hâ-ŞEM, "Ad" sözcüğünü kullandıkları Y H V H dört harflisinin karşılığıdır), İsrail'in tanrısıdır. "Çünkü İsrailin Allahı RAB bana şöyle diyor: ..." (Yeremya, 25,15; bundan başka Eski Ahit'in tamamında birçok pasajda). Öyle görülüyor ki, İsrail'in seçilmesindeki amaç, puta tapan halklar arasında inancı yaymak değildir: Elohim sanki kendisine, yalnız kendisine tapan bir sadık kullar ocağı yaratmak istemiş ve bu sadık kullardan, çoğu zaman utanılacak tapınma biçimlerini uygulayan, her zaman suçlu olan "ulusların ortasında kendi tapınmalarının saflığını korumalarını buyurmuştu. "Ve siz, ey İsrail evi, Rab Yehova şöyle diyor: Gidin, herkes kendi putlarına kulluk etsin; ancak bundan sonra beni gerçekten dinleyeceksiniz, ve takdimelerinizle, ve putlarınızla bir daha mukaddes ismimi bozmıyacaksınız... Sizi kavmlar arasından çıkardığım *(min hâ'ammîm)*, ve dağılmış olduğunuz (*nqyhöşotem*, Bkz. *tephûşa:* diaspora) memleketlerden sizi topladığım zaman (*gibbaşti*, Bkz. modern İbranice'deki "Kibbutz" sözcüğü), hoş koku alır gibi sizden razı olacağım, ve milletlerin gözü önünde sizin içinizde takdis olunacağım (*le-ene ha-gôyîm)"* (Hezekiel, 20, 39 ve 41).

Böyle bir metnin Yahudi düşüncesi için ne ölçüde önemli olduğu ve bu önemi günümüze kadar neden koruduğu görülüyor. İtalikle verilen İbranice sözcükler bunu doğrulamaktadır. İsrail'in tanrısı halkını, bir âşık sevgilisini kıskanırcasına kıskanan bir tanrıdır. Yüzünü putlara döndüğünde, İsrail'in iffetsizliğinden söz edilişine sık sık rastlanır. Yukarıda, "sizi kavmlar

arasından çıkardığım" biçiminde çevrilen sözcük, aynı zamanda, karısından boşanmak anlamına da gelmektedir. İsrail'in öteki halklardan boşanması gerekmektedir: tanrısına gösterdiği sadakat, bir kadının kocasına gösterdiği sadakatle karşılaştırılır.

Fakat seçilmiş halkın yalnızca saf ve temiz kalmakla yetinmemesi, nerede tapınma aracı olan putlar varsa, orada onları ortadan kaldırması gerekmektedir, yani puta tapan uluslarla, kimi zaman onlara saldırarak (Bkz. Hoşea'nın Kitabı), kimi zaman da kendini savunarak savaşmalıdır. Gerçekten bütün bu savaş edimleri, savaş tanrısı tarafından yönetilmektedir: İsrail itaat ettiği zaman, onun düşmanlarını ortadan kaldırmakta; tersine davrandığı zaman, onu yenilgiye uğratarak cezalandırmaktadır. Örneğin Filistîler iki kez zafer kazanacak ve Kutsal Sandığı tapınaklarına götürerek tanrıları Dagon'un heykelinin yanına yerleştireceklerdir. "Ve Aşdodlular ertesi gün erken kalktılar ve işte, Dagon RABBİN sandığı önünde yüz üstü yere düşmüştü. Ve Dagonu alıp yine yerine koydular. Ve ertesi gün sabahlayın erkenden kalktılar, ve işte, Dagon RABBİN sandığı önünde yüz üstü yere düşmüştü; Ve Dagonun başı ile iki elleri kesilmiş olarak eşikte idi; Dagonun kendisine yalnız bedeni kalmıştı. (...) Ve Aşdodlular böyle olduğunu görünce dediler: İsrail Allahının sandığı yanımızda kalmasın; çünkü onun eli bizim üzerimizde ve ilâhımız Dagonun üzerine sertleşti" (I. Samuel, 5, 3-4 ve 7).

Böylece ilkel henoteizm, çok sayıda yabancı tanrıyı kendine bağımlı kılarak ya da onları yüce bir tanrının farklı özelliklerine sahip tanrılar haline getirerek Yahudi halkı arasında çoktanrıcılığı bütünleştirme yoluna gitmedi. Bu tanrıları indirgeyerek kökten yok etmeye yöneldi ve böylece mutlak bir tektanrıcılık haline geldi. Seçilmiş halkın dinsel tarihi şu birkaç satırla özetlenebilir: "Gelecek günlerde Yakub kök salacak; İsrail gonca verip çiçeklenecek; ve yeryüzünü meyva ile dolduracaklar. (Tanrı) kendilerini vuranları nasıl vurdu ise, onları da öyle vurdu mu? (...) Bundan ötürü Yakub'un günahı bununla örtülecek, ve suçunun kaldırılmasının bütün semeresi şu ki, mezbahın bütün taşlarını, dövülmüş tebeşir taşları gibi edecek; Aşerler ve güneş putları artık dikilmeyecekler. Çünkü duvarlı şehir (yabancıların şehri) tek başına, çöl gibi bırakılmış ve kimsesiz bir yurt olmuş" (İşaya, 27, 6-7 ve 9-10; Bkz. 25,2). "O gün insanlar kendilerini Yaratana yönelecekler, ve gözleri İsrailin Kuddûsuna bakacak. Ve kendi ellerinin işi olan mezbahlara yönelmiyecekler; ve parmaklarının yaptığına

bakmıyacaklar, ne Aşerlere, ne de güneş putlarına. Onun kuvvetli şehirleri o gün Israiloğulları yüzünden ormanda ve dağ başında bırakılmış yerler gibi olacaklar; ve çöl olacaklar" (İşaya, 17, 7-9). Aşer sözcüğü hem bir tanrıçayı, hem de yüksek tepeler üzerindeki kutsal bir yeri ifade etmektedir (Bkz. Çıkış, 34, 13; I. Krallar, 14, 23; Yeremya, 17,2). Güneş putlarınınsa, Baal-Hammon kültüne bağlanan kokulu sunakları ifade ettiği varsayılmaktadır.

Demek ki İsrail'in tanrısı putları alt etmiş, puta tapan halkları, halkının yardımıyla yenmiştir. Tek başına, Kâdiri Mutlak olarak kalmıştır. Ulusların ve onların sahte tanrılarının ezilmesi, bu paha biçilmez Kâdiri Mutlaklığın bir belirtisi gibidir: Evrenin bütününe hâkim olan İlâhî gücün, insan toplumları üzerindeki gücüyle koşutluk kurulmuştur. "Avucunun çukuru içinde suları ölçen, ve karışla gökleri ölçen, ve yerin toprağını ölçeğin içine sığdıran, ve dağları kantarla, ve tepeleri terazi ile tartan kimdir? RABBİN Ruhuna ölçü koyan, ve öğütçüsü olup ona öğreten kimdir? Danıştığı adam, ona anlayış veren, ve ona bilgi öğreten, ve anlayış yolunu ona bildiren kimdir? İşte, milletler kovadan düşen bir damla gibi, ve terazinin ince tozu gibi sayılır (...) Onun önünde bütün milletler bir hiç gibidir; onun için hiçten az ve boş şey sayılır" (İşaya, 40, 12; 15 ve 17).

Öyleyse putlar asıllarına dönmüşlerdir: İnsan elinden çıkma, ağaçtan, madenden, taştan yapılma nesneler; yenilgiye uğratılan sıradan tanrılar değil. "Öyle ise, Allahı kime benzetiyorsunuz? ve hangi benzeri onunla bir tutuyorsunuz? Put, onu bir işçi dökmüştür, ve onu kuyumcu altınla kaplar, ve onun için gümüş zincirler döker. Böyle bir takdimeye gücü yetmiyen adam, çürümez bir ağaç seçer; kendisine yerinden oynamaz oyma put hazırlasın diye usta işçi arar" (İşaya, 40, 18-20; Bkz. aynı bölüm, 44, 15-20). "Çünkü kavmların âdetleri boş şeydir; çünkü ağacı ormandan keserler, balta ile üstat ellerinin işidir. Gümüşle ve altınla onu süslerler; çivilerle ve çekiçlerle onu pekiştirirler de yerinden kımıldanmaz. Tornacı işi, hurma ağacı gibidirler, ve söz söylemezler. Onlardan korkmayın; çünkü kötülük edemez, onlarda iyilik etmek de yok" (Yeremya, 10, 3-6). Putlara karşı söylenmiş bu sözler, Kur'an'da neredeyse sözcüğü sözcüğüne yinelenir. Hem de, sonuç olarak ortaya çıkan tektanrıcılığın aynı kesin sözleriyle: "İlk benim, ve son benim, ve benden başka Allah yoktur" (İşaya, 44, 6: *anî rîshôn, va-anî aharôn umibal'âday en Elôhîm* - Bkz. Kur'an*, Hadîd, 3: "O, Evveldir; Âhirdir"; *Hüvel'evvelü vel'âhirü*, ve Müslüman imanının iyi bilinen ilk sözleri: *Lâ ilahe illâ'llâh).* Tanrı bundan böyle, varolan herşeyin

yaratıcısı ilan edilmiştir; yalnızca İsrail'in Kralı değil (*melekh-İsrâel*), bütün ulusların Kralıdır (*melekh ha-gôyîm):* "Senin gibisi yoktur, ya RAB; sen büyüksün, ve ceberrutta ismin büyüktür. Ey milletlerin Kralı, senden kim korkmaz? Fakat RAB hak Allahtır, hak olan Allah ve ebedî Kral odur *(hû Elôhîm hayyîm û-melekh'ôlâm).* Yeri kuvvetile yarattı, dünyayı hikmetile pekiştirdi, ve gökleri anlayışı ile yaydı" (Yeremya, 10, 6-7; 10 ve 12). Kur'an'da da aynı şeyler aynı sözlerle ifade edilecektir.

Seçilmiş halk bir görev çağrısı almıştır şu halde: "İşte, bilmediğin bir milleti *(goy)* çağıracaksın (*tiqrâ*); seni bilmiyen bir millet Allahın RABDEN, ve İsrail'in Kuddûsundan ötürü sana koşacak; çünkü o sana izzet verdi" (İşaya, 55,5). Kur'an'ın ilk ayeti *ikra* (oku) ile başlar; bu sözcük, Sami dilindeki *tiqrâ* ile aynı köktendir.

Yahudiler'deki tektanrıcı düşünce birçok olayı aşarak işte böyle doğmuş ve gelişmiştir. Yunanlılardaysa her şey başka türlü olup bitmişti; onlarda bu gelişme, birden ortaya çıkan tarihsel bir olay olmaktan çok, bir akıl serüvenidir; oysa İsrailoğulları,'kendilerini çevreleyen ve varlıklarını, ulusal bağımsızlıklarını olduğu kadar, tanrılarına olan bağlılıklarını da tehdit eden yabancı halklarla yaptıkları gerçek savaşım sonunda, kendilerine ait, geriye kalan insanlara karşı, ama bir ve tek, yeryüzünün, göklerin yaratıcısı, bütün insanların, bütün ulusların yaratıcısı olan Tanrı düşüncesini böyle kavramışlardı. Immanuel, Tanrı yalnız bizimle (İspanyolların *nosotros*'u, buradaki *biz*, başka birçok dilde de olduğu gibi, dışlayıcıdır — biz, sizler değil!), yavaş yavaş, Tanrı bizim hepimizle, bütün insanlarla birlikte, haline gelir (buradaki *biz* ise kapsayıcıdır: hem biz, hem de siz). Bazı İsrail düşünürleri, özellikle Ferisi okulu düşünürleri, evrensel bir akımın etkisinde kalarak, örneğin "Süleyman'ın Mezmurları"nda olduğu gibi, insanlığın tümü için Tek Olan'a tapınmaya katılmayı, O'nun lütuflarından yararlanmayı önerdiler ve bunu çoğu kez Mesih düşüncesi kapsamının içinde kalarak yaptılarsa da, bu Uluslar Kralı'nın temelde kendi halkıyla, Kendi Yasası'na uygun olarak bağlaştığı ve öyle kaldığı da gözden uzak tutulmamalı. Yahudiliğin yayılmasında zorluklar doğuran da işte bu tutum oldu.

Her ne olursa olsun, karşımıza bir değil, iki tektanrıcılık çıkıyor, yani belki de iki tanrıyla karşı karşıyayız: biri, Pascal'ın düşüncesini izleyecek olursak, insanın aklına görünen ve bu kibirli yetinin zayıflıklarını da içermesinden dolayı gerçek olmayan, filozofların Tanrısı; ötekiyse, tarih sahnesinde ortaya çıkan, gönderdiği peygamberler aracılığıyla konuşan ve

yaşamın kaynağı olma niteliğiyle, sevinçlerinde olsun, kederlerinde olsun bütün bir halkın yaşamına etkinlikle karışan ve aklın kavradığı basit bir kavramla eşdeğer tutulmasına olanak bulunmayan, İbrahim'in, İshak'ın, Yakub'un Tanrısı.

Diaspora ve Yunan Dünyası

İlkçağ'ın son yüzyıllarıyla Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Yahudiler Akdeniz çevresinde, özellikle İskenderiye ve Roma'da yayılarak diasporayı oluşturmuşlardı. Denize yakın olan Yahudi merkezlerinin bulunduğu öteki önemli kentler şunlardır: İtalya'da Ostia, Cenova, Bologna, Ravenna, Napoli, Pompei, Taranto; Galya'da Marsilya, Arles, Narbonne; Yunanistan'da Atina, Pire, Patras; Önasya'da İzmir, Efes, Bergama, Yunan takımadalarının birçoğu; Pisidia'da Antiokheia (Antakya); Kappadokia'da Tarsus; Güney kıyılarında Kyrene, Kartaca. Bu çeşitli topluluklar, her zaman birbirleriyle bağlantılı olmasalar da, Kudüs'le ve Tapınakla bağlarını koruyorlardı, zira Tapınak, ayakta kaldığı sürece tektanrı kültünün gerçek merkezi oldu; yıkılıp tahrip edilmesinden sonra da bu durumunu ülküsel planda korudu. Nasıl ki Yunan düşüncesinde evrenin birliğinin Tanrı'nın birliğinin ifadesi olduğu söylenirse, Yahudiler için de Tapınak birliği tektanrıcılığın simgesi oldu, denebilir. Cicero, Önasya'daki Yunanlılar ve Yahudiler'ce zimmetine para geçirmekle suçlanan ve buranın yöneticisi olan Flaccus için yazdığı savunmada, "her yıl, İtalya'dan ve bütün öteki eyaletlerimizden Yahudiler adına Kudüs'e düzenli olarak altın gönderiliyordu," diyerek yukarıda söylenenlere kanıt getirir. Bu, Tapınak için her yıl ödenmesi gereken vergiydi; böyle bir verginin ödenmesiyse benzeri olmayan bir bağlılığı simgeliyordu.

Romalılar, Yahudiler'e iyi davrandıkları gibi, onlara çeşitli acılar da çektirdiler. Yahudiler, dinlerini yaymak için çaba gösterdiler ve o dönemde Yahudiliği kabul edenler olduğuna kuşku yok. Ama yine o dönemde İmparatorluğun resmî dini olan ve bütün Doğu dinlerine açık olan paganlıkla uzlaşmayı reddetmeleri yüzünden birçok insanın kendilerinden uzaklaşmasına yol açtıkları gibi, çok sayıda düşman da kazandılar. Yaşlı Plinius, Yahudiler hakkında, "Tanrıları kınayıp onlara hakaret etmekle sivrilmiş bir halktır," *(gens contumelia numinum insignis, Doğa Tarihi*, 13,

4, 46) derken, aslında onların katı ve mutlak tektanrıcılığından başka bir şeyden söz etmiyordu.

Roma'da bile o dönemden kalan ve Yahudiler'in imparatorluğun başkentinde yaşadıklarına tanıklık eden altı yeraltı mezarlığı vardır.

Fakat Mısır Yahudileri'ni, özellikle de İskenderiye Yahudileri'ni, Philon'un ortaya koyduğu eşsiz yapıt dolayısıyla, diğerlerinden ayrı tutmak gerekir. Bu kentteki Yahudi topluluğu Yunan kültürünü benimsemişti. Kitabı Mukaddes ise Yunanca'ya çevrilmişti; söz konusu çeviriyi "Yetmişler" yapmıştı. Öte yandan, Yunanistan'dan gelme düşüncelerle Kitabı Mukaddes'in içerdiği düşünceler daha önce karşı karşıya gelmişti: Bu konuda, *Bilgelik* gibi, Kilise'nin ikinci derecede kabul ettiği dinsel kitaplar kanıt gösterilebilir. İskenderiyeli Philon, Platonculuk'la, Stoacılık'la beslenmiş, ama aynı zamanda gizemli Doğu dinlerine de merakla yaklaşan Yunan düşüncesini, bir düşünce mozaiği oluşturan derin düşünceyle ve Yasa'nın simgesel anlamıyla bağdaştırmak istiyordu. Kitabı Mukaddes'in metninin izlediği, herkese seslenen uygulamaları reddetmeksizin kutsal metinlerin alegorik bir yorumuyla Musa'nın insanlara, kendileri hakkında, dünya ve Tanrı hakkında yeni bir görüş getirdiğini, bu sonuncu görüşünse olası en katıksız bilgelik olduğunu ve felsefe geleneğini bütünüyle yetkinliğe ulaştırdığını kanıtlıyordu. Büyük filozofların tektanrıcılığı ile Tanrı ilhamını birleştirdiği ileri sürülebilir. Philon'un zenginliklerle dolup taşan düşüncesi, daha sonra İskenderiyeli Klemens'in yapıtları aracılığıyla, özellikle Yunanlılardaki Hıristiyan patriklik düşüncesini besleyecekti.

Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı

Nasıralı İsa doğduğunda, Philon yaşamının ortalarına gelmişti. O dönemde Yahudilik toplumsal ve politik çalkantıların içinden geçiyor, farklı dinsel görüşlerin etkisiyle için için kaynıyordu. Ferisiler, Sadukiler, Zelotlar birbirleriyle çekişiyorlardı. Bu çekişmeye, Ölüdeniz'de bulunan el yazmaları dolayısıyla daha iyi tanıdığımız Essenliler de katılıyordu; bu hareketin içinde belki de Philon'un *De Vita Contemplatira*'sında sözünü ettiği Yahudi dervişleri (*Thérapeutes*) de vardı. Hıristiyanlık, çalkantılı ve kuşkularla dolu, fakat içinde çeşitli coşkuları da barındıran bu ortam içinden çıktı.

İsa'nın tek Tanrısı da, İbrahim'in, İshak'ın ve Yakub'un Tanrısı'ndan başkası değildir. Ne var ki, artık kendi halkıyla olan ilişkileri içinde düşünülmez; İnciller'de bu konuya çok az dokunulur. İnsanların içinde bulundukları kargaşanın üzerine yüceltilmiş, puta tapan halklarla savaşan, kendisiyle birlik olanlara yardım eden Tanrı olmaktan çıkmıştır. Kendisi olarak ele alınır, böylelikle de aşkın yüceliğinin olanca arılığı içinde düşünülmüştür.

Yuhanna, Birinci Mektup'unda "Allah sevgidir" (ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν) (4, 8) der. İşte bu, çok önemli ve yeni bir açıklamadır. Platon, *Şölen*'de sevginin (Eros) bir tanrı olup olmadığını soruyordu. İşte şimdi, Tanrı'nın sevgi olduğu söyleniyor ve bu sözlerin kutsal yazarı, cinsel imgeler üzerine kurulmuş bütün teogoni (tanrıdoğum) ve kozmogonilere (evrendoğum) yapılabilecek göndermelerin önüne geçmek için Yunanca *agape* sözcüğünü kullanıyor. Ama Tanrı kendi özünde, sevenin ilgi merkezini, sevilenin ilgi merkezini taşımıyorsa ve bu ikisi arasında, her iki yönde geçerli bir sevgiyi ve sevgiye ilişkin karşılıklı tanımayı içeren bir ilişki yoksa, bu açıklamanın hiçbir anlamı yoktur. Teslis öğretisinin dayanağının da bu olduğu anlaşılmaktadır.

Hıristiyanlık, Tanrı'nın iç yaşamındaki, peygamberlerin haber verdikleri gizi işte böyle açıkladı ve bu açıklama yaklaşık yirmi yüzyıl boyunca düşünce yaşamının ve yaşam biçimlerinin en verimli temellerinden birini oluşturdu. Dahası, insanların bu yaşama sevgiyle katılmaya çağrıldıklarını öğretti. "Ey sevgililer, birbirimizi sevelim, çünkü sevgi Allahtandır, ve her seven adam Allahtan doğmuştur, ve Allahı bilir. Sevmiyen adam Allahı bilmez, çünkü Allah sevgidir. Allahın sevgisi bizde şununla izhar olundu: Onun vasıtası ile yaşıyalım diye Allah biricik Oğlunu dünyaya gönderdi. Sevgi bundadır, biz Allahı sevdik değil, ancak o bizi sevdi, ve günahlarımıza kefaret olarak Oğlunu gönderdi" (Aynı bölüm, 4, 7-10). İncil'in Aziz Yuhanna bölümündeki İsa'nın duasını (Bap 17) ve bu duanın özellikle 22. ve 23. ayetlerini bu gözle okumak gerekir: "Bana verdiğin izzeti ben de onlara verdim ki, biz bir olduğumuz gibi, onlar da bir olsunlar; ben onlarda, ve sen bende, ta ki, bir olmak üzre tamamlanmış olsunlar; ve beni senin gönderdiğini, ve beni sevdiğin gibi onları sevdiğini dünya bilsin." Hıristiyanlık bütünüyle bu sözlerdedir; ortaya çıkışı, İlâhî özü sevgi olan ışığın parlamasını sağlar: "Ondan işittiğimiz ve size ilân etmekte

olduğumuz haber şudur ki Allah nurdur (ὁ Θεὸς φῶς ἐστίν) ve onda hiç karanlık yoktur" (Yuhanna, Mektup I, 1, 5).

Yahudiliğin içinde doğan Hıristiyanlık, önceleri Yahudi-Hıristiyan bir ortam içinde yaşadı. Ama İskenderiyeli Philon'dan daha ileri giden Aziz Pavlus, imanının milletler tarafından kabul görebilmesi için, onu mozaik Yasa'dan ayırması gerektiğini anladı. Sonuçta, onun gözünde gerçek Yahudi, Hıristiyan olandır: "Zira zahiren Yahudi olan Yahudi değildir, ne de zahiren bedende olan sünnetlilik sünnetliliktir. Fakat içten Yahudi olan Yahudidir, ve harfte değil, ruhta yüreğin sünnetliliği sünnetliliktir" (Romalılara, 2, 28-29). (Daha sonra Kur'an da aynı şekilde, gerçek Yahudi'nin ya da gerçek Hıristiyan'ın, Tanrı'ya İbrahim gibi tabi olan Müslüman olduğunu öğretecektir.) Ve Pavlus sonuç olarak şunu söyler: "Çünkü zannediyoruz ki, şeriatin işleri olmıyarak insan imanla salih sayılır. Yahut Allah yalnız Yahudilerin mi? Milletlerin de değil mi? Evet Milletlerin de; eğer Allah bir ise, sünnetliliği imandan dolayı, sünnetsizliği de iman vasıtası ile salih sayacaktır (ὅς δικαιώσει περιτομὴν ἐκ πίστεως καὶ ἀκροβυστίαν διἀ τῆς πίστεως) (Romalılara, 3, 28-30).

Aziz Pavlus'un, eski dindaşlarını dışlamamak için aldığı önlemlere karşın, aradaki kopma açıktır: "İmdi biz iman vasıtası ile şeriati hükümsüz mü ediyoruz? Hâşâ; fakat şeriati sabit kılıyoruz" (Aynı bölüm, 3, 31). Pavlus'un diyalektik düşüncesinin derinliklerine girmeden kabul etmek gerekir ki, Yahudiler'in büyük bir çoğunluğu onun izinden gidemezdi. İşin dramatik yanı da budur: Tek bir Tanrı, ama hangisi? O'nun varlığını kabul etmek bir şeydir; bu kabullenmenin temel bir anlamı vardır. Ama O'nun kim olduğunu bilmek, o başka bir şeydir; birincisi kadar önemli, hatta daha da önemlidir. Tanrı'nın varlığı konusunda insanların büyük bölümü, ister katıksız filozof olsunlar, ister tektanrıcı dinlere inansınlar, aralarında anlaşabilirler. Ama İlâhî öz, İlâhî kişilik, hatta Tanrı kavramının kendisi üzerinde birçok fikir ayrılığı ortaya çıkmaktadır. Dinler yalnızca tek bir Tanrı'nın varolduğunu öğretmezler, O'nun ne olduğunu, ne olmadığını da söylerler. Hıristiyanlar, gerçek Tanrı'nın, İsrail peygamberlerine görünen Tanrı olduğunu söylerlerse de, bu düşünce onlar için bağlayıcı değildir; ve Yahudiler'den aldıkları bu Tanrı'yı kavrayışları, Yahudiler'inkinden çok farklıdır.

Üstelik, milattan sonraki ilk yüzyıllarda Yahudilikle Hıristiyanlık arasında, dinin yayılması konusunda gerçek bir rekabet olduğu ve

Hıristiyanlığın, imparator Konstantin'le, politik bakımdan ağır bastığı ve Romalılar'ca hor görülen, kendilerine kötü davranılan Yahudiler'e, zafer kazanan Hıristiyanlarca daha da kötü davranıldığı göz önüne alınırsa, Eski Ahit'te sözü edilen, Kudüs'teki tapınağından olan, peygamberlerini yitiren bu halkın, öğreti sahibi insanlarının yönetiminde, kendilerine kalan şeyin, Kitapları'nın kurtarılması uğruna neden kendi içine kapandığı kolayca anlaşılır. Onu kopya ettiler, metnine son biçimini verdiler, sözcük sözcük, hatta harf harf incelediler ve Kitap'ta söylenen şeyler üzerinde yaşamları boyunca düşündüler, çünkü o Kitap onların varolma ve yaşama nedeniydi. Böylelikle, Mişna'ya, Kudüs ve Babil Talmudları'na dayanan, kendi içine kapalı çok geniş bir literatür, Halaka ve Haggada oluştu. Kabala ve Yahudi gizemi böylelikle meydana geldi. Olayların dayatması sonucunda yazılar, gizli bir doktrinin özelliklerine büründüler. Gerçekten, kendisini çevreleyen ortamlara açık olan, onlarla birçok ilişkiye giren eski diasporadan farklı olarak yeni diaspora, çoğunluğuyla Hıristiyanlaşmış olan toplumun kendisine gösterdiği düşmanlık yüzünden kendi içine kapanmak zorunda kaldı. Yahudiler, oğul olarak kendilerine vaat edilmiş şeyi, Hıristiyanlar'ın ellerinden almak istedikleri, Tanrıları'nı kendilerinden çaldıkları duygusuna kapıldılar. *"Magnificat"* ilâhisinde —*sicut locutus est ad patres nostros, Abraham et semini ejus in saecula*— geçen sözlerde Tanrı'nın bütün vaatlerinin İsa'ya yöneltilmesi, Yahudiler'in kendilerine ait tinsel varlıklarını neden kıskançlıkla korumaya yöneldiklerini açıklayan, Hıristiyanlığa özgü temel tutumdur.

Bununla birlikte Hıristiyanlar çok farklı yollar izliyorlardı. Kuşkusuz onlar da kutsal kitapları inceliyorlardı. Ama aynı zamanda Yunan-Roma uygarlığının da taşıyıcıları haline gelmişlerdi. İskenderiyeli Philon'un düşüncelerini erkenden benimseyerek Yunan felsefesiyle kendi düşüncelerini bütünleştirmişlerdi. Fikir ustaları önce Platon, daha sonra da Aristoteles oldu. Bu arada, Yunan bilinircilerinin düşünce kuşatmasıyla savaşmak ve onu alt etmek için etkin silahlar bulmak zorunda kaldılar. Ama genel olarak, "İlâhî Platon"un esini ile Hıristiyanlığın esinlediği düşünce arasında derin bir uyum bulunduğunu düşündüler. Bu derin anlaşmanın, ortaya çok büyük yapıtlar koymuş olmasına karşın, Tanrı'ya ve İsa'ya olan imanın ifadesinde gerçekten yararlı olup olmadığını kendi kendine bugün soruyor insan.

Bir başka planda, her tarafa dağılmış olan Hıristiyanlar, Hıristiyanlığı yaymaya başladılar. Ne var ki, insanlar yeni bir dini çok içtenlikle kabul etmiş bile olsalar, kafa yapılarını, alışkanlıklarını hemen bırakamadıkları gibi, eski inançlarından da bütünüyle kopamazlar. Dolayısıyla, eski tapınma biçimlerine, eski kültlere yeni anlamlar vermek gerekti. Bereket dualarının ve hasatın, büyükbaş hayvanların, denizin kutsanmasının yerini tarımla ilgili tapınma biçimleri aldı; yolların kesişme noktalarına konan tanrı heykellerinin yerini İsa için dikilen haçlar aldı; daha önce herhangi bir yere dikilmiş olan taşların üzerine haçlar yerleştirildi; Bakire Meryem ya da başka bir aziz için yapılan ayin törenleri bazı yörelerde eski kutsal anlamını korudu; buralarda genellikle yedi ayrı yerden kaynayan bir su kaynağı bulunuyordu ve Efes'te olduğu gibi bu kaynaklar Yedi Uyurlar Efsanesi'ne bağlanıyordu. Vaftiz yapılan suyun kutsanması, İsa'nın Kudüs'e girişinin anısına düzenlenen "Hurma Pazarı" törenleri, mum dikme, ateş yenileme âdetleri dinsel tören usullerine girmişti ve Hıristiyan inanışıyla yakından ilgili olmalarına karşın, eski tapınma simgelerini yinelediklerine kuşku yoktu. Noel ve Paskalya'nın kutlandığı tarihlerin bile, yıldızlara inanılan pagan dönemin kutlamalarından bütünüyle bağımsız oldukları söylenemez. Bu arada, tanrılar, yarı-tanrılar ya da meleklerle ilgili kültlerin yerini de azizler kültü aldı. Ayrıca birçok pagan tapınağı da kiliseye dönüştürüldü. Öyle görünüyor ki, Hıristiyanlık dünya üzerinde yayıldıkça bütün bu olanlar kaçınılmazdı. Yalnız burada katı tektanrıcılık için bir tehlike vardı. İnancın gerçekleri doğrultusunda yeterince yetiştirilmemiş ya da yeterince aydınlatılmamış birçok Hıristiyan, kendilerini boşinançlardan kurtaramadı. Bununla birlikte Hıristiyanlık, pagan inançlarına geri dönüş konusunda kendini yeteri kadar silahlanmış sayabilirdi; verdiği bu ödünlere karşın, bu tehlikeye göğüs gererek tek Tanrı'ya olan inanca zarar gelmesini engelleyecek güce erişmişti. İşte bu yüzden, özellikle Bizans Kilisesi'nde, daha sonra da Protestan Reformu sırasında Batı'da başgösteren, tasvirlere tapınmaya karşı çıkan hareketlere (*iconoclastie*) karşın, sadık dindarların heykellere ve tasvirlere saygı göstermesine izin verdi.

Hıristiyan dini, İmparatorluğun resmî dini haline geldikten sonra, bir başka tehlikeyle karşı karşıya kaldı: Zenginlik ve debdebe tutkusu, iktidar tutkusu. Doğu'da, Tanrı Baba'nın görkemiyle ululanmış Pantokrator İsa, İmparatorluk armasının yüceliğini vurgulayan bir kültün konusu oldu; Konstantinos Porphyrogennetos'un *Törenler Kitabı* adlı yapıtı bize bu

konuda fikir verir. Aziz İoannes Khrysostomos'un kaleme aldığı ve Ortodoks Doğu Kilisesi'nin, Yunan ve Slav Kiliseleri'nin dinsel tören kitabı, ki bu kitap Melkit Katolikleri tarafından (kral anlamına gelen "melek" ya da "malik" sözcüğünden türemiş bu ad, Konstantinopolis Basileusu'nu hatırlatmaktadır) korunup günümüze ulaştırılmıştır ve bugün de bize bu ululuğun görkemini sergilemektedir. Fakat en görkemlisi, tüm yaratıkların efendisi olan tek Tanrı adına yapılan kutlamalardır. Roma da, Rönesans döneminde büyük bir zenginlik sergiler, ama bunu çok daha çekingenlikle yapar, çünkü Kilise'yi kendi keyfine göre yönetmek isteyen imparatorluk gücünün gururunu tartışma konusu yapmamak gerekir: Bu konuda tek sorumlu, Papa ve çevresidir. İspanya'ya geçildiğinde, bu görkemin aşırılığa vardırıldığı görülür. Sevilla'da yapılan Kutsal Hafta kutlamaları bize bu tutumun çarpıcı bir folklorik görüntüsünü sunar.

Ama bunlara paralel olarak bir yoksulluk, basitlik ve alçakgönüllülük anlayışı da korunmuş ve geliştirilmiştir. Bu anlayış çeşitli biçimlere bürünmüştür. Her şeyden önce, Aziz Pakhomios, Aziz Antoninus, Aziz Pavlus'la gelen, çöl yaşamının getirdiği bir anlayıştır bu. Dünyadan el etek çekip yalnızlık içinde Tanrı'yla başbaşa kalmaktır burada söz konusu olan; ve bu, Kitabı Mukaddes'in belki de çölün çok büyük rol oynadığı dinsel öyküsünün anısına bağlı kalan, bütünüyle farklı bir din anlayışıdır. Daha sonra Batı'da Aziz Benedictus ile keşişliğin doğup geliştiği görülür: İtaatin, duanın, tövbenin ve çalışmanın oluşturduğu bir yaşam. Keşişler dualarını okurlar, dinsel düşüncelere dalarlar, ama toprak açıp tarım yaptıkları gibi, inceleme ve düşünme gerektiren entelektüel yaşamlarını da sürdürürler. Dinine bağlı halk arasında gerçek Hıristiyanlık anlayışının oluşmasına yardımcı olanlar kuşku yok ki keşişler olmuştur, çok gözaltında olan Kilise'nin görkemi değil — ki kimileri bu görkemde şeytansılık bulurlar. Yine kuşku yok ki, karanlık dönemler de olmuştur; bu dönemlerde küçük, büyük manastırlar kazançlara kapılıp günaha eğilim göstermişlerdir. Ama herşeyin değişmekte olduğu günümüzde, gençlerin çoğunun keşişliğin yenilenmesine eğilimli oldukları görülüyor. Çünkü aynı zamanda iki efendiye birden hizmet edilemez: Tanrı'ya ve Mammon'a.

İslam

Günün birinde, Arap çöllerinden kopup gelen ve "Allahın Atlıları" adı verilen insanlar eski dünyaya saldırdılar. Kimi kentler onlara direnmeye çalıştı, ama boşuna; büyük bir bölümü teslim oldu; tarihçi Balâdhurî'nin anlattığına göre, bunların arasında, piskoposu tarafından teslim edilen Gazze kenti de vardı. Bunlar alışılagelen istilacılardan değildi, (her ne kadar insanlar, açgözlülüğün her türlüsünden kendilerini hiçbir zaman alıkoyamasalar da) fethedip yağmalama açlığı içinde değillerdi: Beraberlerinde bir iman getiriyorlardı; Muhammed peygamberin imanıydı bu; ve kendini, inananların babası, Tanrı'nın dostu İbrahim'in imanını andırır biçimde ortaya koyuyordu. O imanın düzeltilmesi gerekiyordu, çünkü Yahudiler ve Hıristiyanlar onu saptırmışlar, Musa'ya ve İsa'ya gönderilen özgün Tevrat ve özgün İncil'deki gerçekleri gözlerden saklamışlar ya da bozmuşlardı.

Mutlak tektanrıcılık, Tanrı'nın yaratılmadan varolmuş ve sonsuzluğa kadar sürecek kelamı olan Kur'an tarafından en sert ve en keskin biçimiyle kesin olarak bildirilir. "Yaratan Rabbinin adıyla oku" (Alak, 1). Peygambere yöneltilen bu buyruk, geleneğe göre, iletilen ilk ayettir. Bu iletiş, Tanrı Sözü'nün bir peygambere inişi olarak (tenzil) kabul edilir. Böylece, yukarıdan aşağı doğru boyutlandırılmıştır ve onu İleten'in mutlak aşkınlığını belirtir. Tarihsel bir akışın sürekliliği içinde değildir; bu ister peygamberin, isterse halkının yaşamı olsun, mutlak olarak söz konusu değildir. Tek Tanrı, yukarıdan buyurur, yargılar, yönetir. Varolan ve O olmayan her şeyi O yaratmıştır ve "O'nun benzeri gibi olan hiçbir şey yoktur" (Şûrâ, 11). İstediğini yaratır ve istediği anda yaratır; bir şeyin yaratılmasını istediğinde, "Ol!" (*Kün*) demesi yeterlidir ve o iş olur (Bakara, 117; Âl-i İmran, 47; Nahl, 40; Meryem, 35; Yâsin, 82; Mü'min, 68). Her şeyi bilendir, en güçlü olandır, bilgedir; konuşur. Her istediğini yaptığı gibi, her istediğini de buyurur. İnsanlar, O'nun yaptıklarından, buyurduğu şeylerden hesap soramazlar, tam tersine, insanlardan hesap soran O'dur: "O, yaptıklarından sorulmaz, oysa onlar sorguya çekilirler" (Enbiyâ, 23). Hizmetinde olanlardan istenen, kayıtsız şartsız itaat ve O'nun iradesine boyun eğmektir. "İslam" sözcüğü işte bu boyun eğişin ifadesidir. Dolayısıyla İslam temel yasa olarak tapınmada ve inanışta hiçbir şeyin, hiç kimsenin Tanrı'ya ortak koşulmasını istemediği gibi, Kendisi'nden başka kimseye itaat edilmesine de izin vermez: Tutkularının peşinden giden, isteklerine, çıkarlarına yenik düşen, kendi kendine akıl yürüten, kişisel

yargıya varan, *şirk* (Tanrı'ya ortak koşma) günahını işlemiş olur. Tüm gerçeklikler Tanrı'dan gelir, O'ndan gelmeyen her şey yanılsamadır. Akıl ve kalple donattığı bu yaratığa bahşettiği bilgi, insan için tek ve biricik değerdir. İnsan aklının yalnızca kendi yetisine dayanarak varacağı düşünce, affedilmez bir günahtır. Tanrı, yaratandır, *el Hâlik*; aynı zamanda, yarattığını yaşatandır da, *el Râzik.* Aydınlatır ve yardıma koşar; günahlarının affedilmesini dileyenlere merhamet eder, onları bağışlar; Kendisine sadık kullarını cennetle ödüllendirir, sadık olmayanları, başkaldıranları cehennemle cezalandırır. Denebilir ki İslam'ın temel dogması "tevhid"dir: Tanrı'nın tek oluşunun kabullenilmesi.

Kur'an, Yahudiler'le Hıristiyanlar'ı birbirine düşüren zıtlaşmanın, Yahudiler'in kendi aralarında, Hıristiyanlar'ın kendi aralarında bölünüp sürtüşmelerinin, özellikle de Muhammed'e inen ışığın gerçekliğini reddetmelerinin kötü olduğunu bildirir, çünkü "Peygamberlerin Peygamberi" olan Muhammed'in Tanrı tarafından gönderileceği onların Kutsal Kitaplarında bildirilmiştir. "Yahudiler dedi ki: 'Hıristiyanlar bir şey (herhangi bir temel) üzere değillerdir'; Hıristiyanlar da: 'Yahudiler bir şey (herhangi bir temel) üzere değillerdir' dedi. Oysa onlar. Kitabı okuyorlar. Bilmeyen(bilgisiz)ler de, onların söylediklerinin benzerini söylemişlerdi. Artık Allah, kıyamet günü anlaşmazlığa düştükleri şeyde aralarında hüküm verecektir" (Bakara, 113). Tanrı, Hıristiyanlarca birlik olmayı kabul etmişti, ne var ki, " 'Biz Hıristiyanlarız' diyenlerden de kesin söz almıştık. Sonunda onlar da, kendilerine hatırlatılan şeyden (yararlanıp) pay almayı unuttular. Böylece biz de, kıyamete kadar aralarında kin ve düşmanlığı kışkırttık" (Mâide, 14). Demek ki, Hıristiyanlar'ı birbirine düşman eden çatışmalar, İsa aracılığı ile gönderdiği habere inanmamaları yüzünden Tanrı'nın onlara verdiği cezadır.

Bu durumda, İslam kendini, tek bir gerçekliğin yeniden canlandırılmasını ve bütün inananların bu gerçeklik çevresinde toplanmasını gerçekleştirecek din olarak sunmaktadır. "De ki: 'Ey kitap ehli, bizimle sizin aranızda müşterek (olacak) bir kelimeye gelin. (Ki o da şudur:) Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi Rabler edinmeyelim.' Eğer yine de yüz çevirirlerse, deyin ki: 'Şahid olun, biz gerçekten Müslümanlarız.' Ey kitap ehli, İbrahim konusunda ne diye çekişip-tartışıyorsunuz? Tevrat da, İncil de ancak ondan sonra indirilmiştir. Yine de akıl erdirmeyecek misiniz? (...) İbrahim, ne

Yahudi idi ne de Hıristiyandı; ancak o, hanîf (muvahhid) bir Müslümandı, müşriklerden de değildi. Doğrusu, insanların İbrahim'e en yakın olanı, ona uyanlar ve bu peygamberle iman edenlerdir. Allah mü'minlerin velisi (dostu, yardımcısı, destekçisidir" (Âl-i İmran, 64-65; 67-68).

Gerçekten, ortaya koyduğu dogmanın yalınlığı dolayısıyla İslam kendini, her üç tektanrıcılığın ortak inanışı olarak sunabilirdi. Yahudiler'den ve Hıristiyanlar'dan istediği, imanlarını, sonradan ekledikleri ve İslam dogmasının gözünde Tanrı'dan gelmeyen şeylerden arındırmalarıdır. Tek bir Tanrı, tek bir iman, tek bir cemaat; Müslümanlar için gerçek birlik işte budur. İman, ünlü bir hadise göre, Tanrı'ya, meleklere, Kitaplar'a, Gönderilenler'e, Ahiret Günü'ne, iyi ya da kötü önceden belirlenmiş olan şeylere inanmaktır. Öyle görülüyor ki, böyle bir inançta, tek Tanrı'ya inanan herkesin birleşmesi gerekirdi.

Ama gerçekte, Tanrı'dan inen gerçek dinler olan bu üç tek-tanrıcı din, aralarında anlaşamadılar. Kitaplar, Gönderilenler aynı değildi ya da inananlar tarafından aynı biçimde anlaşılmadılar. Belki de tek ortak payda filozofların tanrısıydı. Ama o da, bir tapınmanın konusu olamazdı, dinsel bir topluluk kurma amacını gütmüyordu, insanları olsa olsa tanrıcılık kavramına, hatta Tanrı'yı yalnızca bir ilk neden olarak ileri süren ve ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan ussal bir din öğretisine götürebilirdi. 18. yüzyıl filozofları zaman zaman, Kur'an'ın bu nitelikte bir Tanrı kavramını ileri sürdüğünü düşündüler. Ama hiç de öyle değildi. Yine de gerçek olan bir şey varsa, o da, İslam'ın Bizans İmparatorluğu'nda kolayca yayılabilmiş olmasıdır, çünkü imparatorluk topraklarında yaşayan halklar Bizans'ın boyunduruğundan nefret etmiş, tedirginlik veren Ortodoksluğundan, piskoposların makam peşinde koşmalarından, dinsel konularda "Bizans oyunları"na dayanan kavgalardan gına getirmişti. Müslümanlık, yalınlığıyla ve inananlar arasındaki ilişkilerde Tanrı adına gerçekleştirilmesini istediği eşitlik, adalet ve iyilikseverlik ülküsüyle güçlü bir etkiye, dayanılmaz bir çekiciliğe sahip oldu, bu çekiciliğini günümüze kadar da korudu.

Ne var ki, Tanrı'nın, gizemini kendilerine sunduğu inancında olan Hıristiyanlar, ezici bir aşkınlıkla mutlak irade olarak kendini gösteren bu Tanrı'yla bağdaşamazlardı. İslam da kendi yönünden, Teslis'i ve Tanrı'nın insan olarak meydana çıkmasını nefretle reddediyordu. Yahudiler'e gelince, ilk bakışta, soyut olarak alınırsa Kur'an'ın öğretisinden etkilenmeleri

gerekirdi. Yahudilik'le Müslümanlık arasında derin benzerlikler olduğu gibi, Tevrat'taki Tanrı ile Kur'an'daki Tanrı arasında birçok ortak nokta vardır. Ama İslam, İsa'nın peygamberliğini ve bakirelik kavramını kabul eder, oysa Yahudiler'in bunu kabullenmesi olanaksızdır. Ayrıca, İsrailoğulları, Kur'an'da kendileriyle ilgili tarihin atlandığını ileri sürüyorlardı. Evet, İbrahim'den, İshak'tan, Yakub'dan, on iki kabileden, Musa'dan, vb. söz ediliyordu. Ama, tufandan önce gelen bu ilk peygamberlerle Musa'nın yaptığı işler İslam'da, gönderilen öteki peygamberlerin yaptıklarıyla aynı düzeye indirgeniyordu. Tanrı'nın birliğini söylüyor, O'na boyun eğmeye çağırıyorlardı. Tarihsel koşulların farklılık gösterdiğine kuşku yoktu, ama bunlar şöylece dokunulup geçilen bir dekordan ileri gitmiyordu. Kendisine peygamber gönderilen halk dinliyor, cevap veriyor, karşı çıkıyor, kabul ediyor ya da başkaldırıyordu. Tanrı'nın halkla birlikteliği, peygamberlikle görevlendirdiği kişinin yaşadığı zamanla sınırlı kalıyordu. İsrail, kendisine peygamber gönderilen diğer bütün halklardan farklı değildi. İslam böylelikle Yahudiliği, sahip olduğu özel kişilikten, aşırı biçimde bilmezlikten geldiği tarihlerinden soyunduruyordu, çünkü İslam'a göre Vahiy, insanların yaşadığı zaman içinde gelişen yatay bir pedagoji değil, dikey bir inişti.

Öte yandan İslam, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın önüne çıkan aynı sorunlarla karşı karşıya kaldı. Tek Tanrı'nın varlığını önce Arabistan'da, daha sonra da pagan inanışlarının bulunduğu ülkelerde ilan ederken, o da eski gelenekleri İslamîleştirmek zorunda kaldı. İşte bu yüzden, Mekke'deki Kâbe, içinde bulunan Haceriesved'le birlikte dinin merkezi haline geldi ve hacılıkla ilgili kurallar (ki bu gelenek Cahiliye döneminde de vardı) yeni dinsel kurallarla bağdaştırıldı. Daha sonra, evliyalar kültü ile özellikle Kuzey Afrika'daki Murabıt dervişlerinin oluşturdukları birlikler eski gelenekleri ve eski Berberi inançlarını yeniden ortaya çıkardı. İslam'da da, Hıristiyanlık'ta olduğu gibi, mezhepler ortaya çıktı, inananlar arasında savaşlar oldu. Yahudiler arasında, Hıristiyanlar arasında ve üç tektanrıcı dinin yandaşları arasında hüküm süren anlaşmazlıklar Müslümanlar arasında da sürüp gitti.

Bununla birlikte, bir alanda yöneşmeler başgösterdi. Tek Tanrı düşüncesi, herkesle ortak bazı sorunları da beraberinde getirir: Kullanılacak sanlar, yaratılış, İlâhî yönetim, önceden takdir, cüzi irade ve nihai amaçlar gibi sorunlardır bunlar. Her üç dinde de, Kitap'ın metnine sadık kalma

eğiliminde olanlar, buna karşılık dini temel olarak ele alanlar çıktı tabii ki. Ama sonunda, Yunan felsefesinin kavramsal çerçeveleri ile Aristoteles'in akıl yürütmeye ilişkin mantığı ağır bastı. Bağdat'ta, Halife Memun'un kurdurduğu Bilgeler Evi, "Beytü'l-Hikme", İskenderiye'nin felsefe ve bilim mirasının aktarıldığı yer oldu. Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman bilginler bir araya gelip Yunan yapıtlarından çeviriler yaptılar. 4. yüzyıldan 10. yüzyıla kadarki dönemle ilgili olarak Ebû Hayyan el-Tevhidî bize, sahip oldukları inançlardaki farklılık gözetilmeksizin, halifenin başkentindeki en zeki insanların bir araya gelerek önemli sorunları tartıştıkları gece toplantılarına tanıklık eden önemli yapıtlar bıraktı. Aynı dönemden başlayarak İspanya'da, özellikle 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar, düşüncelerin son derece verimli ve serbestçe dolaşması sayesinde, aynı düşünce alışverişinin yapıldığı görüldü. Bunu kanıtlamak için, İbni Rüşt ve İbni Meymun'un adlarını, Toledo çevirmenler okulunun ve bu yoğun etkinliğin Ortaçağ Latin düşüncesi üzerindeki etkisini hatırlatmak yeterlidir.

Sonuçta, bir başka planda, tinsellik ve gizemci tanrıbilim planında, tek Tanrı üzerindeki derin düşünceler, güçlü ve derin zekâya sahip insanları, farklı dogmalara bağlı olmalarına karşın, kafa deneyimlerini kaleme almaya ve insanlar için belirli yaşam değerleri belirlemeye yöneltti; ortaya çıkan bu değerlerde birçok ortak nokta bulunduğu görülür.

Akdeniz'in bu üç tektanrıcı dinine bağlı düşünürler arasında benzeri buluşmaların yeniden gerçekleştirilmesini dilemek gerekiyor, ki bugün bu tür buluşmalar eskiye oranla çok daha elverişli koşullar altında gerçekleşebilir. Kültürümüzün ve uygarlığımızın bundan, eskiden olduğu gibi, çok büyük avantajlar elde edeceğine kuşku yok. Ama ne yazık ki tek bir Tanrı'yı tanıyan bu üç din, birbirlerine hep mesafeli duracaklar gibi görünüyor. Oysa, Kutsal Kitaplar'da şu sözlere rastlarız: "Bütün dünya uçları anacak, ve RABBE dönecek: ve milletlerin bütün soyları senin önünde secde kılacak" (Mezmur 22,27). "Ey insanlar, sizi tek bir nefisten yaratan (...) Rabbinizden korkup sakının" (Kur'an, Nisâ Sûresi, 1). Aziz Yuhanna da, İsa'nın son duasıyla, insanların Tanrı'nın çevresinde değil, Tanrı'nın kendisinde birleşmeleri dileğini dile getirir: "Artık dünyada değilim, onlar ise, dünyadadırlar, ve ben sana geliyorum. Ey Mukaddes Baba, bana verdiğin kimseleri isminle koru da, bizim gibi bir olsunlar" (17, 11).

Atina ve Kudüs, Akdeniz'in bütün kıyılarına yayılarak felsefi ve dinsel kültürlerinin katkısıyla, Batı Dünyası'nın uygarlığını kurdular. Yunan düşüncesi, Yahudi düşüncesi, Hıristiyan düşüncesi ve Müslüman düşüncesi, köken olarak batılıdırlar. Ama tektanrıcı dinler bugün dünyanın her yanına yayıldı. Kendilerine özgü dogmalardan dolayı birbirlerine karşı çıkmakla birlikte, farklılaşmak ve değişik anlayışlara kendilerini uydurmak zorunda kaldılar. Oysa, Batı düşüncesinin fizik ve insan bilimlerinde, teknikte ve değerler felsefesinde kaydettiği ilerleme (ki bu düşünceyi esinleyen ve yüzyıllar boyunca besleyen bu üç dindir), öyle görünüyor ki bugün bu dinlere karşı çıkıyor ve onları sarsıyor. Üzerlerinde hissettikleri, modern yaşamla gelen bu tehditler karşısında, birleşmenin yolunu bulamasalar da, en azından onları canlı tutan ortak ülküleri ve güçleriyle özgünlüklerini oluşturan ortak değerleri yeniden keşfedebilecekler mi? Kökü çok uzaklara giden, şimdiye kadar benzeri görülmemiş, birbirine koşut, uzun sürmüş düşünce çabalarıyla ortaya çıkmış ve kendisine Akdeniz havzasını mekân seçen bu değerleri birlikte koruyup yaymayı kabul edecekler mi?

ROMA MUCİZESİ

Üzerinde tüflü tepeler yükselen, bataklıklarla kaplı verimsiz toprakların yayıldığı alanda, çıplak bir dağ ile engebesiz bir yamacın arasında doğan Roma, birkaç kulübenin meydana getirdiği bir köyden, kendini evrensel kabul eden bir imparatorluğa yükselişin tek örneğini oluşturur. Mutlu rastlantıların art arda sıralanışı ve elverişsiz koşulları alt etmek zorunda kalmış bir halkın dehası mıdır bu sonucu doğuran? Burada bunları açıklamaya girişmeyeceğiz. Önemli olan, ortaya çıkan olgudur ve bunun, rakiplerin zayıflığının mutlu bir sonucundan ileri gelip gelmediğini hiçbir zaman bilemeyiz. Samnitler'den Hannibal'in ordularına, Numidyalılar'dan Germenler'e ya da Persler'e kadar Roma'nın korkulu rakipleri oldu. Rakiplerinin sahip oldukları nitelikler kadar, eylem alanının giderek merkezden uzaklaşması, Roma yayılmasının sınırlarını çizen etkenler oldu. Romalılar'ın gösterdikleri bu başarıya tarihte pek sık rastlanmaz. Roma'nın prestijinin, siyasal iktidarının çok ötesine gitmiş olması ilginçtir. Efsanelerin sürüp gitmesi, ama bu arada siyasal, toplumsal ya da aile düzeniyle ilgili temel kavramların da süregelmesidir bunu bize düşündüren. Bu sürekliliklerin ya da tarih sahnesinde yeniden ortaya çıkışların on beş yüzyıl boyunca yinelenmesi, tarihçilerin cevaplaması gereken konulardan biridir. Yukarıda sözü edilen uzantılar, Akdeniz'in bütün kıyılarına, kimi zaman ta içerilere kadar uzanan görkemli kalıntıların üzerimizde uyandırdığı etkiye ulaşmamakla ve onlar kadar göze görünür olmamakla birlikte; Roma'nın zenginliğini ya da gücünü onlar kadar sergilememekle birlikte, Avrupa uygarlıklarının ve dünya üzerinde bu uygarlığı benimsemiş öteki uygarlıkların önemli verilerini oluşturmaktan geri kalmaz.

Roma'nın, en sık sözü edilen ve bıraktığı en açık seçik miras olan hukuk mirası daha da geniş bir ideolojik miras içinde yer alır. Edebiyat ya da sanatlar alanında ortaya neler koymuş olduğu hakkında değerlendirme yapmak bize düşmez. Ama siyasal düşünce alanında getirdikleri yadsınamaz.

Roma'nın bu alandaki deneyimi olağanüstü zengindir. İleride Roma sitesi olacak mekânın ilk sakinleri hakkında çok az şey biliyoruz. Tepeler

üzerinde kümelenmiş kulübelerde basit ve yoksul bir yaşam sürdüren az sayıda çoban ailesi küçük topluluklar oluşturuyordu. Krallık döneminde biçimlenmeye başlayan siyasal örgütlenme, asıl Cumhuriyet döneminde gerçek biçimini aldı. Krallığın ikinci dönemine rastlayan Etrüsk işgalinin, bu toplulukların bir kent topluluğuna dönüşmesine *(urbs)* ve site düzeninin *(civitas)* ilk temellerinin atılmasına güçlü katkılarda bulunduğuna kuşku yok. Belki Roma adı bile, iktidarı simgeleyen işaretler ve Roma kamu hukukunun temel kavramlarından biri olan *imperium* sözcüğü gibi (bu sözcük bilinen değişimlere uğrayarak *empire*, imparatorluk sözcüğünü verecektir) Etrüskler'den gelmektedir.

Kuşkusuz, ne kent olgusu, ne de yurttaşlık ve özgürlük konusundaki uzantılarıyla siyasal site kavramı Roma'nın tekelindedir. Yakındoğu'da 3. binyıllarda kentler vardı ve 5. yüzyıl Yunanistanı'nda site *(polis)* düzeni oldukça yaygındı. Yalnızca "Büyük Yunanistan"da değil, İtalya'nın geri kalan bölümünde de kentler ve kentsel örgütlenme bilinmiyor değildi. Roma'nın özgünlüğü, site kavramını ele alışında oldu. Yunanlıların siyasal düşüncesinde site, bir insanlar topluluğu olarak ele alınırken (Atina sitesi resmî olarak "Atinalılar" deyimiyle belirtilirdi), Cicero, iyi bir Romalı olarak, siteyi, hukuka dayanılarak kurulmuş bir topluluk sayar. Res publica kavramı —ki hükümetin cumhuriyetçi biçimi değildir, çünkü deyim, imparatorluk döneminde de kullanılmayı sürdürdü— aynı kavramı karşılar. Burada, verdiği hizmetlerle, buyruğunda çalıştırdığı bir sürü memuruyla, merkezî ve bölgesel organlarıyla bugün kavradığımız biçimde "devlet" kavramını aramak aşırılık olur. İ.Ö. 4. ya da 3. yüzyıllardaki *res publica*, siteyi yöneten 20-30 kadar *magistra*'dan ibaretti. Kendi sınırlarının dışında kalan bölgeler üzerindeki egemenliği, henüz kendine özgü yönetim biçimini kabul ettirecek ölçüde güçlenmemişti (ilk *provincia* [eyalet] ancak İ.Ö. 241'de Sicilya'da kurulacaktır). Ve *res publica* deyiminin halkı (*populus, publicus)* kastettiği yadsınamaz. Ama burada da Cicero'nun tanıklığı işe karışır (*De re publica* I, 25, 39); halk, basit bir bireyler yığını değil, "hukuksal olarak rıza göstererek, ortak yarar için" bir araya gelmiş bir topluluktur. Burada, hukuksal soyutlama bir kez daha ağır basıyor ve resmî formülde ifadesini buluyor; bu da Cumhuriyet'in iki organını hatırlatıyor bize: Meclis'i ve Senato'yu, *Senatus Populusque Romanus*. Bunlar, hukuksal-siyasal kuramlardır, Romalılar'ı siteyi oluşturan yanyana gelmiş

insanlar olarak ifade etmez. Yunan düşüncesiyle beliren fark burada açık seçiktir.

"Tiranlık"a karşı tepkiden doğan, ama aristokrasinin çıkarlarına hizmet eden Roma Cumhuriyeti, demokratik bir kurum olmadı. Bu yönüyle de Atina'dan ayrılır. Siyasal meclisler, her bir oyun eşit ağırlık taşımasını güvenceye alacak biçimde, bütün yurttaşların fark gözetilmeksizin bir araya gelmesiyle toplanmıyordu. Bu, Atina'nın *ecclesia* adı verilen sistemiydi. Roma'daysa, yaş, servet, köken ve oturulan konut "sınıflar"ı yansıtır; bunlar *centuria*'lar ya da *tribunus*'lar olabilir; sayılarıysa eşit değildir. Bu grupları temel alan bir, oylamanın hesaplamasında, bir *centuria*'yı ya da pek "dolgun" olmayan bir *tribunus*'u oluşturanların kullandıkları oyların daha belirleyici olduğu görülebilir. Çoğu zaman egemen sınıftan olan *censor*'un oyları ustalıkla sınıflaması, halkın oy kullanma süresinin uzayıp gitmesi, Cicero'nun da hatırlattığı gibi, varlıklı kesimin kararsızların oylarını servete hizmet edecek biçimde düzenlenmiş oylama kurallarından yararlanarak istediği yöne yöneltmesini sağlıyor, böylelikle de "halk meclisleri"ni, bugün kullandığımız deyimle siyasal işlevleri çeşitli ayak oyunlarıyla tekeline alıp kendine büyük çıkarlar sağlayan bir aristokrasiye tabi kılıyordu.

Ama her ne kadar Cumhuriyet eşitlikçi değilse de, en azından iktidarın aşırılıklarına karşı yurttaşların özgürlüğünü korumayı üstlenmiştir. Bir *magistra*'nın verdiği ağır mahkûmiyet kararına karşı halka başvurulabilmesi, kendi eşiti ya da kendisinin altındaki bir başka *magistra*'nın bu işleme karşı çıkabilmesi, hatta alınan kararın yürütülmesini engelleyebilmesi, bu iki ayrıcalığın pleblerin *tribunus*'larına tanınması, bunun en belirgin işaretleridir. Cumhuriyet'in son döneminin siyasal ideolojisi ve bunun imparatorluğun ilk dönemine olan yansımaları, bu özgürlüğü, kazanılmış hakların en önemlisi yapmıştır. Ve bu özgürlük, herkesin kendi keyfine göre hareket etme eğilimini hiçbir zaman bağışlamaz. Düzen tutkunu Romalılar'ca belirli bir disiplinle bağdaştırılır. Özgürlük "yasalardadır", birlikte konmuş kuralların gönüllü olarak kabullenilmesindedir. Ayrıca, ne bir kralın keyfi davranışları, ne de bir demagojinin yaratacağı kargaşa ile bağdaştırılabilir. Ama Cicero'nun övünerek söylediği gibi, "öteki halklar köleliğe katlanabilirler, özgürlükse Romalılar'a özgüdür". Augustus da aynı şekilde, siyasal nedenler gerektirmediği halde, imparatorluk düzeninin temellerini atarken, kendisini özgürlüğün koruyucusu olarak ilan etmekte sakınca görmeyecektir, çünkü

herşeyden önce istediği, düzenin yeniden kurulması, Romalılar'ın ilkesel özgürlüğünün, kendiliğinden varolan bu özgürlüğün geri getirilmesidir.

Yeni düzenin başladığı dönemde çok bilinçli olarak kullanılan bu ikircil durumdan kurtulmak için uzun süre gerekecektir. Senato İ.Ö. 27 yılında, unutulmaz bir birleşimi sonunda, ertesi gün Augustus sanını alacak olan kişiye iktidarı teslim ederken, Cumhuriyet'i mahkûm ettiğini hiç de düşünmüyordu. Bir yüzyıldan beri sık sık yapıldığı gibi, tek bir insana devleti yeniden kurma ve barışı sağlama görevini veriyordu. Seçtiği insan, lejyonların askeri gücünden yararlanacak, zaferin onurunu taşıyacaktı. Bu iki ayrıcalık, altı yüzyıl sürecek imparatorluk düzeni boyunca başka birçok imparator yaratacaktı. Ama Roma'nın sürekliliğinin güvencesi olan ve en şiddetli kriz anlarında en yüksek başvuru makamı olan Senato, İmparatorluk dönemi boyunca iktidarın kuramsal bekçisi konumunu korudu. Silahların tehdidini üzerinde hissetmediği ya da imparator hanedanlarının karşı çıkmadığı durumlarda imparator seçtiği de oldu. Ve meclisler, İmparatorluk döneminin birinci yüzyılından başlayarak, resmî olarak kaldırılmadıkları halde görev yapamaz duruma düştüklerinde, *mayistralar* görevlerini sürdüreceklerdir; tabii ki siyasal rol oynamayacaklar, ama barbar şeflerini, hatta Clovis'i bile etkileyecek kadar prestijleri hep olacaktır.

Görünüşteki bu ikircillik, yeni bir düzenin gerçekliklerini maskeleyemezdi. Daha Augustus'tan başlayarak imparatorluk iktidarı olaylar üzerine ağırlığını koymaya başladı. Bu iktidar, gelişmesini sürdürerek, cumhuriyetçi düzen görünümü ardına saklanmaya giderek daha az gerekseme duyar oldu. Hadrianus'un, 2. yüzyılın ilk yarısındaki monarşi yönetimi, 3. yüzyılın başında Severus'ların askeri hanedanı, Aşağı-İmparatorluk'un monarşi düzenine yolu açan yönetimler oldu. Bu monarşi düzeni, her ne kadar mutlakiyet peşinde koşmuş olsa da, çoğu zaman zayıftı ve uyguladığı mutlakiyetçilik, gerçekte sahip olduğu güçle ters orantılıydı.

Cumhuriyetçi site, "devlet" kavramıyla nitelenemese de, İmparatorlukla devletin temel belirtilerinin görüldüğü su götürmez. İmparatorluk otoritesi uçsuz bucaksız topraklarda, esas olarak Cumhuriyet döneminin fetihleri sonucunda ele geçirilen ve Atlantik kıyılarından Pers İmparatorluğu'na, Afrika çöllerinin sınırından Kuzey Denizi'ne kadar uzanan topraklarda kendini hissettiriyordu. Aralarında hiyerarşi sağlanmış, imparatorluk iradesinden bütünüyle bağımsız çok sayıda yönetici, eyaletleri yönetiyor,

imparatora yardımcı oluyordu. Belli başlı hizmetleri yerine getiren kurumlar, ordu ve maliye, imparatorluk arazilerinin yönetimi ve adalet mekanizmasıyla ilgili kurumlardı. Ama ne bir toplumsal eğitim hizmetinden (sonraları devlet memurları yetiştirmek için kurulan birkaç hukuk okulu dikkate alınmazsa), ne de toplumsal bir yardım kurumundan söz edilebilir (Roma'ya, daha sonra da Konstantinopolis'e sağlanan, bu kentlerde yaşayan pleblere düşük fiyatla verilen ya da parasız dağıtılan erzak ile bazı imparatorların seyrek olarak imparatorluktaki en yoksul insanların yararına gerçekleştirdikleri bazı girişimleri saymazsak). İktidarın etkinliği, tebanın iyi durumda olmasından daha önce gelmektedir.

Hem asker, hem de yönetici olan imparator, aynı zamanda yargıç ve en üstün yasakoyucudur. Siyaset burada, Romalılar'ın yetkinleştiği alanla, hukuk alanıyla birleşmektedir.

Kaynak belgelerin korunmuş olması, ne mutlu ki, bir hukuk sisteminin ağır ağır biçimlenişini izlememize olanak vermekte. Edindiğimiz bilgiler tabii ki eksiktir ve tarihçiyi çoğu zaman doyurmaz. Bununla birlikte, hukukun, On İki Levha Yasaları'nda (İ.Ö. 5. yüzyıl) gördüğümüz eskil biçimleri bir çok alanda oldukça iyi bilinmektedir. Böylelikle, doğmakta olan Roma hukukunu kafamızda canlandırabiliriz. İ.Ö. 2. yüzyıl ile İ.S. 2. yüzyıl arasındaki olağanüstü yenilenme dönemi, ki bu dönemde Roma'nın gerçekleştirme peşinde olduğu büyük girişim kendini belli ediyordu, hem uygulanan dönüşüm mekanizmaları hem de bunların verdiği sonuçlar üzerine daha çok bilgi bulunan bir dönemdir. Bu dönemden başlayarak, ortaya çıkmış olan öğretinin verdiği meyvalar ve hukuk alanındaki yaratılar, ileride İustinianus'un yapacağı yasa derlemesine kadarki dönem içinde izlenebilir; söz konusu bu derleme, geçmişteki birikimin bir toplamıdır ve hem Doğu hem de Batı Avrupa hukukunun çıkış noktasını oluşturur.

Hukuk kurallarının, On İki Levha Yasaları'nın çok büyük bir olasılıkla İ.Ö. 5. yüzyılda yazılı metin haline getirilmelerinin ardında, ne zaman başladığını bugün hâlâ bilemediğimiz uzun bir tarih yatar. Dolayısıyla, On İki Levha Yasaları'nda karşımıza çıkan eskil hukuk, bundan böyle "ilkel" bir hukuk değildir. Doğu'daki birçok eski hukukun tersine, tanrıların iradesinin aracısı olduğunu savunmaz. Adları, sanları bilinen insanların yasakoyucu olarak kaleme aldıkları bu hukuk, laik bir hukuktur; bu metinlerde rastladığımız *ius*, daha önceki hukuk metinlerinde gördüğümüz, insanlarla tanrılar arasındaki ilişkileri düzenleyen *fas*'tan farklıdır. Böylece, hukukun

din karşısındaki özgüllüğü daha erkenden belirir. Bu, kuşku yok ki, gelişmesinin ve Roma'da benzersiz bir niteliğe ulaşmasının nedenlerinden biridir. Ama On İki Levha Yasaları, eski toplumsal ilişkileri henüz bünyesinde taşımaktaydı ve bunlar belki de, hukuksal kuralların ve "dinsel" ilkelerin, daha çok büyüye dayanan dinsel tören kurallarından pek ayrılamadığı hukuk metinleriydi. Bu metinlerdeki terimlerin yanında, bazen dinsel hareketleri belirten açıklamalar bulunurdu; bunlar eskil hukuk davalarının biçimciliği içinde özellikle belirgindir, ama aile hukukunda olsun, ticaret hukukunda olsun bunlara o zaman hâlâ rastlanırdı; buysa, söz konusu eski hukukla hâlâ varolan bağın kanıtıdır. Suçluyu tanrıların öcüne terkeden ceza yaptırımları (*supplicium, sacratio)*, hukukun cenaze törenleriyle ilgili usullere ayırdığı yer, hukuk yaşamının dinsel bir takvime uyması, hukukla din arasındaki eski ilişkilerin bütünüyle sökülüp ahlamadığını gösterir.

Terketseler bile, terkettikleri geçmişe saygılı davranan Romalılar, On İki Levha Yasaları'nı yürürlükten kaldırmadılar. Yüzlerini, yeni toplumun kendilerinden beklediği daha modern bir hukuka döndürdüler. Akdeniz havzasının fethi, o köyü büyük bir güç haline getirdi. Fethedilen ülkelerle yaptıkları ticari ve entelektüel değişimler toplumu derinlemesine etkiledi. Kırsal ekonomi, daha sonra da tarım ekonomisi, yerini ticaret ekonomisine bıraktı. Aile bireyleriyle birkaç kölenin işlettiği küçük araziler, daha büyük köle gruplarının zengin yurttaşlar hesabına işlettikleri ve imparatorluğun her yanına dağılmış olan büyük arazi işletmelerinin rekabetiyle karşı karşıyaydı ve çoğu kez bunlar tarafından eritilip yok ediliyordu. Yunan düşüncesi, eski değerlerin yıkılıp gitmesinden korkan tutucu çevrelerce alınan önlemlere karşın, Roma düşüncesini etkilemeye başladı. Aile çekirdeği kırıldı. Güç bağları üzerine kurulmuş eski aile yapısının yerini, aile reisinin ataerkil yetkesini, oğullarının ekonomik etkinliği ile paylaştığı ve giderek kan bağı üzerine (ya da kan bağını taklit eden evlat edinme üzerine) kurulmuş "küçük aile" aldı.

Hukuk düzeni bu toplumsal altüst oluşlara uymak zorunda kaldı. Tuhaf olan şu ki, Yunan sitelerinin hukukuna biçim verme konusunda üzerinde hiç durulmamış olan Yunan düşüncesinden, "klasik" hukukun kurulması ve geliştirilmesi amacıyla Romalı hukukçular geniş ölçüde yararlandılar.

Benzerine az rastlanan bu hukuksal denge (ki bu nitelik onun eksilmeyen ve neredeyse evrensel olan değerini oluşturur), Roma dehasının, çok somut

pratik gereksemeleri karşılama kaygısıyla hukuku öğretisel düşünce çerçevesine oturtabil-meyi başarmış olmasının bir sonucudur.

Yeni kurallar oluşturulması; toplumsal, ekonomik ve ailevi yeni ilişkilerin kurulması; mülk edinmeyi ve mülklerin el değiştirmesini kolaylaştırmak amacıyla yeni tür hukuksal işlemlerin ortaya çıkması; dönüşüm içindeki bir toplumun İ.Ö. 3. yüzyıl ile 1. yüzyıl arasında zorunlu olarak gereksediği bütün bu değişimler, esas olarak, adaleti yerine getirmekle görevli *magistra*'ların eseri oldu: *praetor*'lar (ve eyalet valileri). *Praetor*'lar, karşı karşıya kaldıkları güçlüklerin zorlamasıyla ve ellerinin altında bulunan, *formula* usulü ile belirlenmiş yargılama tekniği mekanizmasından yararlanarak, ortaya çıkan yeni durumlara uymayı, hatta yeni haklar oluşturmayı başardılar. Adalet mekanizmasının karşılaştığı, somut durumlardan hareket eden ve haklı bulduğu zaman o durumun korunmasını güvenceye alan bütünüyle deneyci bir yöntemdi bu. Bireyden hareket eden, ona haklar tanıyan, daha sonra, tanınmış olan bu haklara göre onu haklı sayan ya da cezalandıran modern hukuk kavramlarının tersine, Romalılar uygulamaya öncelik verdiler ve bu yoldan hukuku yarattılar. Bu, son derece esnek bir yöntemdir. Tam bir değişim halinde olan toplumun dönüşümlerini ve yeni gereksemelerini neredeyse günü gününe izlemeyi sağlar. Her zaman ağır kalan ve ulaşılması zaman alan yasakoyucuya başvurmak yerine, *"praetor* hukuku"nu yaratanlar *magistra*'lar oldular. Elde edilen daha birçok hak yanında, kan bağı olan aile yakınlarına miras intikali, bir mal varlığının el değiştirmesinin yasal geçerlik kazanması bu sayede hak olarak tanındı, ki bütün bunlar gereğinden çok karmaşık olan eski hukuk biçimleriyle çözülemiyordu.

Bu ölçüde esneklik kazandırılmış bir sistemin tehlikesi, kargaşaya, hatta keyfîliğe yol açmaktır. Klasik hukukçular, yaşadıkları zamanın gereksemelerine, toplumun ve ailenin geçirdiği dönüşümlere duyarlı oldukları kadar, düşünüş tarzlarıyla da dikkat çekerler. Düşünme biçimlerinin ve verdikleri kararların temelinde çoğu kez Stoacı, bazen de çok seçmeci bir entelektüel oluşumdan geçmelerinin payı vardır. Herhangi bir çözümün, benzeri başka durumlara da uygulanmasını doğrulayan, örnekleme yoluyla yaptıkları akıl yürütmedir. Cinsleri ve türleri kategorilere ayırmaları, sınıflamalar yapmalarına olanak verdi ve bunlara dayanarak, bir bütünün bütün parçaları için geçerli olan genel kurallar getirmelerini sağladı. İyi niyete başvurulması, eskiden uygulanan biçimciliğin yol açtığı

sert davranışların, bazen de haksızlıkların çoğu zaman düzeltilmesini sağladı. Daha da geniş açıdan bakılacak olursa, alınan kararlarda hakkaniyet ilkesinin gözetilmesi, öğreti planındaki tartışmalara kısa sürede kesin çözümler getirilmesini sağladı.

En iyi çözümün araştırılmasının bütünüyle serbest olması, klasik hukukun belli başlı özelliğidir. Kendilerine danışılmak, davacıları yönlendirmek, yargıçlara akıl vermekle yükümlü hukukçular, önceleri, Roma *nobilitas*'ını oluşturan az sayıdaki büyük aileler arasından seçilirdi. Bunlar, servet sahibi, Senato'da görev alan, içinden *magistra*'ların çıktığı dar bir aristokrat çevreydi. Siyasal yaşama katılma, zamanın gerçekliklerine açılmak demekti; çoğu kez de geniş bir kültüre ve güçlü aile geleneklerine sahip olmaları, onların adalet duygularındaki sağlamlığa katkıda bulunuyordu. Cumhuriyet'in sonu ile imparatorluğun başlarında bu hukukçular çevresi genişledi. Şövalyeler, eski senatör ailelerinin yanında yer aldılar, İtalyanlar ve daha sonra taşralılar, doğma büyüme Romalı olanları sayıca aştılar. Bunların kökenlerinden, yetişme tarzlarından, kişisel seçimlerinden gelen farklılıklar, hukuk alanında düşünce farklarının belirmesine yol açtı. Bu farklılık yalnızca Sabinianus ve Proklos "okulları" arasındaki ikicilikle açıklanamaz. Geleneksel düşünceye bağlılık ve yenilikçiliğe dönük dürtüler, gruplar ya da insanlar arasında farklılıklar yaratmakla kalmaz, zaman zaman aynı hukukçunun bile farklı davrandığı olur.

Praetor'un yaratıcı etkinliği, hukukçuların özgürce araştırma olanaklarının yanı sıra, imparatorun ve ona bağlı makamların da etkinliği giderek kendini duyurmaya başladı. Augustus, *cura legum*'u reddetmişti, ama yazılı kaynaklar, yasamayla ilgili çalışmalar yaptığını ortaya koyuyor. Başlangıçta sınırlı sayıda yasayı içeren imparatorluk yasaları, anayasalara dönüşerek kısa sürede gelişti. 2. yüzyılın başından başlayarak da, *praetor*'ların yaratıcı hukuk etkinliklerinin yerini aldı. 3. yüzyıla gelindiğinde, kendini fiilen kabul ettirmiş olan gücünü artık kimse tartışmıyordu. Bundan böyle, imparatorluk yasaları en önemli hukuk kaynağı haline gelmişti. *Praetor*'ların silinip gitmesi, fermanların, imparatorların kendilerine danışılan konularda verdikleri cevapların (*rescriptum*) öncelik kazanması, hukuk tarihinde *magistra*'lara daha önemsiz roller vererek imparatoru iktidarın efendisi yapan siyasal değişimin nasıl gerçekleştiğini ortaya koyar.

Ama imparatorluk yasasını yapan, çoğunlukla imparatorun kendisi değildir. Bu yasa, hukukçuların, bazen de en önde gelen hukukçuların oluşturduğu kurullarda hazırlanıp kaleme alınır. Hazırlanan yasalarda bu kurulların adı geçmez; halka, imparatorun kaleminden çıkmış gibi sunulurlar. Bununla birlikte, bu yasalar niteliklerini, teknik kesinliklerini, somut gereksemelere verdikleri önemi, bunlardan başka, hakseverliği koruma kaygısını bu ~~kurallara~~ [kurullara] borçludurlar.

Zaten 3. yüzyılın ilk onyıllarına kadar öğretisel etkinlik sürüp gider; ünlü hukukçuların adına bu dönemde rastlanır. Roma hukuku doruk noktasına, 2. yüzyılın başlarında Julianus'tan başlayarak, yüzyılın sonunda yetişen ünlü Papinianus, Paulus ve Ulpianus'la erişir. Ortaya konan yapıtların bolluğu, türlerinde görülen çeşitlilik, ileri sürülen düşüncelerin farklılığı, yapılan çözümlemelerin inceliği, üslupta görülen özgürlük, bu dönemin klasik çağın doruğu sayılmasını sağlar. 3. yüzyılın ortalarında başgösteren krizle birlikte bu büyük hukukçular kuşağı silinip gider.

3. yüzyılın başından, İustinianus'un hükümdarlığına (527-565) kadar olan dönemde çok sayıda çıkarılan ama çoğu kez yığın oluşturan ve doğru gözlemlere dayanmayan yasaların yanında ön plana çıkan tek şey, öncelikle bazı büyük kentlerde imparatorluk ya da belediyeler tarafından kurulan hukuk okullarıdır. Bu okullarda, klasik yapıtları inceleyerek yetişen öğrenciler, sonradan çok büyük sayıya ulaşan devlet memurları ordusuna katılıyorlardı. Roma, İskenderiye, Beyrut ve Konstantinopolis imparatorluğun gelecekteki yöneticilerini çeken merkezlerdi. Beyrut'un 5. yüzyılda ulaştığı parlak dönemin ünü sürüp gitmiştir.

Bir başka önemli olgu da, Cumhuriyet'in son yüzyılından beri *praetor*'ların, *jurisconsultus*'ların ve imparatorların durmaksızın çoğalttıkları muazzam hukuk birikimini, gerekseme duyanlara ulaşılabilir kılma kaygısıydı. Eldeki sayısız metin nasıl düzenlenmeliydi? Birbirinden farklı, bazen de birbirleriyle çelişen çözümlerin önerildiği bu yığın içinde nereye yönelinmeliydi? Söz konusu metinleri kullanacak olanların, özellikle de yargıçların kültürden, bazen de dürüstlükten yoksun olmalarından ileri gelen bir kaygıydı bu. Bu nedenle, içinde hem imparatorluk yasalarına, hem de öğretisel yapıtlardan alınmış parçalara yer veren özel derlemelerin yapılması yoluna gidildi. Giderek uzun rulolar haline gelmekte olan yeni *Codex*'in materyalini kullanan imparatorluk yasa derlemeleri aynı adla anılarak *Codex*'in ününe ortak oldu. Bunlar ilk "yasalar"ı *(code)* oluşturdu;

önceleri özel hukukçular tarafından hazırlanırken (Gregorius Yasaları, Hermogenianus Yasaları), daha sonra imparatorun buyruğu ile yapılmaya başlandı ve resmi otoriteden yararlandı (438'de yapılan II. Theodosius Yasaları ve 529'da yapılan İustinianus Yasaları).

Bu yasalar bütünü, İustinianus (527-565) tarafından oluşturulan çok büyük tasarının ilk aşamasını gerçekleştiriyordu: Roma İmparatorluğu'na eski görkemini yeniden kazandırmak. Germen şeflerinin egemenliği altına girmiş olan İtalya, İspanya, Afrika gibi bölgeleri geri alıp Batı'yı yeniden fethederek imparatorluğu toprak bütünlüğüne kavuşturmak. Ama aynı zamanda "klasik" niteliği kazandırılmak istenen bir hukuk düzenini de yenileştirip diriltmek. İşte bu yüzden Erken İmparatorluk döneminin mahkeme içtihatlarına ve emirnamelerine geri dönüldü; bunlar, o zaman kurulmuş hukuk okullarında ders olarak okutuldukları için yapılacak çalışma büyük ölçüde kolaylaşıyordu. Ama bu tasarı aynı zamanda hem daha pratik, hem daha iddialıydı. Gerçekte söz konusu olan şey, geçmişin mirasını, akıp gitmiş zamanın saygıyla anılacak bir kanıtı olarak kurtarmak değildi. Amaç pratikti: İşin uygulamasını yapanlara, yargıçlara, avukatlara, kâtiplere olduğu kadar, ilgilenen herkese yararlanılabilir derlemeler sunmak. Bu derlemelerde eski yasalar ve klasik öğreti kısmen bir araya getirilecek ve gerektiğinde, 6. yüzyılın hukuk düzeninde uygulanabilir hale gelmeleri için düzeltmeler yapılacaktı. Buysa, kararsızlık göstermeden düzeltme yoluna gidilse bile, geleneğe gösterilen saygının bir başka kanıtıdır.

Daha önceki yasalar, imparatorluk anayasaları için yararlanılabilecek örnekleri oluşturuyorlardı, ama hukuk öğretisiyle ilişkili yapıtlar söz konusu olduğunda, yapılacak iş daha zorluydu. Elden geçirilmesi gereken muazzam bir yığın vardı: İustinianus, on bir avukat, iki yüksek memur ve hukuk bilginlerinden oluşan komisyona üstlendikleri görevi anlatırken, 2000 kitap ve 3 milyon satır demişti. On yıllık bir çalışma öngörülüyordu. Çalışma 3 yılda bitirildi (530-533) ve ortaya *Digesta* çıktı. Yine 533 yılında, Gaius'un dört yüzyıl önce verdiği adla anılan ve ondan geniş ölçüde yararlanan kısa bir el kitabı olan *Institutiones* yayınlandı. Nihayet 534'te *Digesta*'nın yeni baskısı yapıldı, İustinianus derlemesi bitmişti. Ama İustinianus'un yasalarla ilgili etkinliği sona ermemişti. 534'ten sonra çıkarılan yasalar ve sonra gelen bazı imparatorların 575'e kadar çıkarttıkları yasalar daha sonra *Novellae* adı verilen derlemelerde bir araya getirildi.

Roma özel hukukunun ve hukuk yargılama usulünün genel ilkelerinin açık seçik ve kısa olarak sergilendiği el kitabı bir yana bırakılırsa, iki temel derleme, *Codex* ve *Digesta*, uygulama alanında çalışanlara yığınla hukuksal veri sağlıyordu. Her ikisi de kitaplar halinde bölümlenmişti *(Codex*, 12 kitap; *Digesta*, 50 kitap); bunlar da, dogmatik bir plana göre oluşturulmuş, aynı başlık altında çok farklı dönemleri kapsayan, ama aynı konuyla ilgili metinleri içeren başlıklar olarak düzenlenmişti.

Codex, imparatorluk yasalarının tümünü içermiyordu, tekrarlamalar ve eskimiş maddeler bir kenara atılmış ve İustinianus döneminden kalıp hâlâ uygulanabilir olanlar korunmuştu. Korunan yasaların en eskileri Hadrianus'un hükümdarlığından 529'a kadar (ikinci basım için 534) uzanıyordu.

Digesta'da, derlemeciler klasik hukukla ilgili 1625 kitaptan aldıkları 9000 parçayı bir araya getirmişlerdi. Bu metinlerin üçte birinden fazlası, beş hukukçunun kaleme aldığı yapıtlardan aktarılmıştı. Bu hukukçular, 426'da daha III. Valentinianus döneminde çıkarılan ve "Alıntılar Yasası" olarak anılan bir yasayla gözde hukukçular katına yükseltilmişlerdi. Bunlar, Gaius, Severus'lar döneminin üç büyük hukukçusu Papinianus, Paulus, Ulpianus ve klasik dönemin son hukukçularından biri olan Modestinus'tu.

İustinianus, kurduğu komisyonun üyelerinin, yapacakları derlemeye artık geçerliği kalmamış kuralları ve öğretisel tartışmaları almamalarını istemişti. Üyeler onun bu buyruğunu tam olarak yerine getirmediler. Bu kusur belki *Digesta'yı* ağırlaştırdı ve el altında bulundurulup kolaylıkla kullanılabilecek bir kaynak olmasını engelledi, ama öte yandan da, bazı hukuksal çözümlerin kaybolup gitmesini önlemek, bunların gelecek çağlara aktarılmasını sağlamak gibi ölçülemez değerde bir avantaj yarattı. Ayrıca, hukukçular arasında geçen tartışmaların unutulup gitmesini önleyerek, daha sonra onların yararlandıkları yöntemin ortaya çıkmasını ve bu tartışmalarda kullandıkları hukuksal akıl yürütme örneklerine ulaşmamızı da sağladı.

Böylelikle İustinianus'un, Roma'nın muazzam hukuk mirasını, o dönemde hâlâ yararlanılabilecek bölümleriyle iki derleme halinde bir araya getirme isteği ve derlemecilerin mutlu bir rastlantı sonucu bu derlemelere kendilerinden istenenden fazlasını koymuş olmaları, söz konusu derlemelerin, yalnızca hukuk tarihinin altı yüzyıllık birikimi olmakla kalmayıp, uzun sürecek Roma mirası tarihinin de başlangıç noktasını oluşturmasını sağladı.

Roma'nın kazandığı prestij, Avrupa tarihine damgasını vurmuştur. Bu prestijin izleri öncelikle dillerin sözcük dağarcıklarında ve Clovis'in aldığı konsüllük ünvanından başlayarak, 8. yılın konsüller *collegium*'una ve 1804 yılının imparator ünvanına kadar, ünvanlarda görülür. *Kaiser, czar* ya da *tzar* (çar), sezar (*caesar*) sözcüğünden gelir. Sözcüklerin aktarılması yalnızca hükümdarların tekelinde kalmadı. Konsüllük ve imparatorluk döneminin ileri gelenleri, devrimci düşünceye musallat olan İlkçağ anılarının da etkisiyle, *tribunatus, senatus, praefectus* sözcüklerinden yeniden yararlandılar. Sona ermekte olan 20. yüzyılda Avrupa olsun, Amerika olsun, bu sözcüklerden henüz vazgeçmiş değiller.

Sözcükler simgelerden başka bir şey değildir; Roma'nın siyasal uzantılarıysa çok daha derinlere kök saldı. Başkentini Roma'dan Konstantinopolis'e taşıyan İmparatorluk, Doğu'da Bizans İmparatorluğu olarak varlığını sürdürdü; giderek Romalı niteliği azaldı kuşkusuz, ama daha ileride de sözü edileceği gibi, Roma özel hukukunun derin izlerini taşıyan bir imparatorluktu bu. Batı'daysa, her ikisi de Roma'da taç giyen, Charlemagne'ın, daha sonra da I. Otto'nun imparatorlukları, Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurup yaşatmak istediler. Uzun süren tarihi boyunca Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, Roma'nın adını ve anısını korudu. Roma imparatoru ünvanını alan Ortaçağ Germen imparatorları kendi yasalarını, İustinianus Yasaları'nın bir araya getirdiği yasalara eklediler.

Daha da derinlemesine düşünülecek olursa, Romalı hukukçuların siyasal öğretisi, Avrupa hükümdarlarının danışmanlarına kanıtlar ve örnekler sağlayarak İngiltere'de ya da Germen İmparatorluğu'nda olsun, Fransa'da ya da Papalık sarayında olsun, güçlü ve merkezileşmiş bir devlet düşüncesinin temellerini oluşturdu. 12. ve 13. yüzyıllardan başlayarak da, Roma hukukunun kullanılması büyük ölçüde yaygınlaştı.

Bu yayılma, Batı dünyasının, 6. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar neredeyse unuttuğu İustinianus Derlemeleri'ni, varsayımlara ve efsanelere büyük ölçüde mahal veren karanlık koşullarda keşfetmesiyle açıklanır. *Digesta* ve *Codex* daha çok özel hukuka ağırlık veriyorlarsa da (bu alana yaptıkları katkının önemini daha ileride göreceğiz), kamu hukukuna da yer ayırmışlardı (özellikle *Codex*'te kamu hukukuna önemli bir yer ayrılmıştı). Yerli yerine oturtulmuş hukuk formülleri imparatorun yasal gücünü pekiştiriyor, onun adaletin efendisi olarak tanınmasını sağlıyordu. Vekâlet

kuramı, hükümdarın kendi iktidarını, vekil tayin ettiği kimselere devrettiğinin bir kanıtıydı. İmparatora sıkı bir hiyerarşik örgütlenmeyle bağlanmış olan imparatorluk memurlarıyla ilgili olarak çıkarılmış birçok karar metni, feodal parçalanmanın önüne geçmeye çalışan genç devletlerde merkezileşmiş bir yönetim mekanizmasının ağır çarklarının dönüşünü düzenliyordu.

Erken Ortaçağ'ın yetindiği hukuk düşüncesinden çok daha fazla özümlenmiş, incelik kazanmış bu yeni hukuk düşüncesinin keşfedilmesi Batı uygarlık tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturdu. Ele geçirilen metinler hemen incelendi, tartışıldı, kullanıldı. Bu görevi okullar üstlendi ve felsefe, dinbilim, tıp bilimiyle birlikte (ele geçirilen bu İlkçağ mirasından bu bilim dalları da yararlanmışlardı) hukuk bilimi Erken Ortaçağ'ın piskoposluk okullarının üniversitelere dönüşmesine yol açtı. İlk üniversitelerden birinin, belki de en eski olanının kurulduğu Bologna (bu gelişmelerle ilgili ayrıntılar pek bilinmediği için bir başlangıç tarihi saptamak güçtür) Hukuk'un tapınağı haline geldi.

I. Friedrich Barbarossa, 1158'de, Roma hukuku ile haşır neşir olmuş dört Bolognalı hukuk doktorundan krallık (*regalia*) haklarını kaleme almalarını istedi. Bunlar, kökeninde senyörlük haklarıydı kuşkusuz, ama adı geçen hukuk doktorları bunları Roma hukukuna ait bir kurala dayandırıyorlardı: Hükümdardan istekte bulunulamaz. İngiltere'de bir yüzyıl sonra, *İngiliz Gelenek ve Yasaları*'nın yazarı Bracton, Roma kültürü ile yetişmiş olmasına karşın eserinde Roma hukukunu bir yana itiyordu. Başka Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Fransa'da da Roma hukukunun kabul edilmesi, bazı siyasal riskleri de beraberinde getiriyordu. Germen İmparatorluğu, kendini Sezarlar'ın Sürdürücüsü ilan ediyordu; Roma hukukuna başvurulmasına göz yummak, üzeri örtülü biçimde de olsa Germen İmparatorluğu'na bağımlılığı ifade etmeyecek miydi? Belki de bu nedenle Paris'te Roma hukukunun okutulması yasaklanmıştı. Paris'te bile tam uygulanmayan bu yasak, imparatorluğun öteki üniversitelerinde geçerli değildi. Roma hukukunun prestiji ve teknik üstünlüğü, hukukçular tarafından benimsenip uygulanmasını sağlıyordu. Çok yaygınlaşmış bir söz, onu hem güçlendiriyor, hem de siyasal açıdan yapılan itirazları boşa çıkarıyordu. İlk başlardan beri yaygın olan bu özdeyiş şuydu: "Kralın krallığı kendi krallığında geçerlidir". Dolayısıyla, Germen İmparatorluğu'na karşı

bağımsızlık kurulmuş oluyor, Roma bir kez daha başvurulan bir kaynak olarak alınırken hükümdarlar arasında yetke eşitliği sağlanıyordu.

Kralın iktidarı, bir yandan Romalılar'dan kalan özlü sözleri temel alarak öğreti düzeyinde gelişme sağlarken, aynı gelişmeyi siyasal alışverişler, hanedanlar arasında kurulan ittifaklar ya da askeri fetihler de tamamlıyordu. Fransız monarşisinin ölçülü ve etkili hizmetkârları olan hukuk danışmanlarının düşünme biçimlerini Roma hukuku oluşturuyordu. Fransa kralının "Yaşayan Yasa" haline gelişi, Romalı hukukçuların, imparatora *"lex animata"* adını vermelerinden ileri geliyordu.

Papalık bile 7. Gregorius'tan 11. yüzyılın sonuna kadar, hizmet birimlerini kurup yeryüzü imparatorluğunu ilan ederken, dayanaklarını ve tekniklerini din dışı pagan hukukundan alıyordu. Uzun süreden beri papaz adayları, kilise adamları, kültür adamları kendi hukuk sistemlerini kurmada Roma hukukundan yararlanmanın önemini anlamışlardı. Hıristiyan hukuk derlemeleri Roma hukukunu hiçbir zaman göz ardı etmemiş, böylelikle de söz konusu derlemelerin kullanılmasının Erken Ortaçağ boyunca sürüp gitmesini sağlamışlardı. Roma hukukunun 12. yüzyıldan başlayarak yaşadığı rönesansla da, kilise hukukunda tuttuğu yer önemli boyutlara ulaşmıştı. Romalılar'ın uyguladıkları vekillik kuramına dayanılarak Papalık valilikleri kurulmuştu. Bundan böyle kilise mahkemelerinde kullanılan muhakeme usulüne, laik muhakeme verileri yerleşinceye kadar, Roma muhakeme usulü esin kaynağı olacaktı. Bu, günümüz muhakeme usullerinde hâlâ izleri görülen, "Roma-Kilise" muhakeme usulüydü. 12. ve 13. yüzyıllardaki kilise hukukçularının evlilikle ilgili tanımlaması, 2. yüzyıldaki pagan hukukçuların yaptığı tanımdan çok az farklıdır. Bu örnekleri çoğaltmak kolaydır, ancak sıkıcı olur. Şunu söylemekle yetinelim: Papalık yetkilileri bile, Roma İmparatorluğu'nun iktidar öğretilerinden yararlanmamazlık edemedi. Kuralların ve ayrıcalıkların ayrıntıları üzerinde durmayıp yalnızca, 9. yüzyılın ortalarına doğru uydurulan bir efsanenin kazandığı ağırlığı hatırlatalım. Belki Roma'da bile inanılan ve bir papaz tarafından ortaya atılan bu efsaneye göre Papa, Roma'nın efendisi, bir bakıma da Doğu'ya geçmiş imparatorları Batı'da sürdüren kişiydi. Söz konusu olan, "Konstantin'in Bağışı" adıyla bilinen düzmece metindi. Gerçekliği su götürür olan ve bu niteliği bazı kimselerce çabuk farkedilen ve tam olarak 15. yüzyılda hümanist Laurent Valla tarafından tespit edilen bu metne göre imparator Konstantin kendi düzenlediği bir yazıyla, Roma ve

bütün Batı üzerindeki haklarını Papa I. Silvester'e bırakıyordu. İmparatorun donatılmış bulunduğu gücün simgelerini Papa'ya bırakıyor, aynı hakları, aynı ayrıcalıkları ona tanıyor ve Roma Kilisesi'nin adamlarına Romalı senatörlerin sahip oldukları onuru ve hakları bağışlıyordu. Yapılan bağışların aşırılığı, sağlanan bazı eşitliklerin tutarsızlığı metnin sahteliğini ele veriyordu. Bunların kullanılmaya kalkışılabilmiş olması ve geniş bir çevrede kabul görmesi, Roma mirasının ne ölçüde gerçek ve istenir olduğunun kanıtlarıdır. Gerçeklerle bağdaşmamasına karşın söz konusu bağışa inanıldı ve verilen bu haklar kullanıldı. İki tarafı da keskin olan bu silah, Papa'nın dünyevi isteklerine temel oluşturuyor, elinde tuttuğu gücün sonuç olarak imparatorlara özgü biçimde sunulması nedeniyle de bu gücün bütün hükümdarların keyfine tabi kalmasına yol açıyordu; hükümdarlar da kendi güçlerine sağlam bir temel bulmuş görüntüsünü sağlayan bu duruma karşı çıkmıyorlardı. Söz konusu metnin, neden her iki tarafın da işine yaradığı görülüyor.

İmparatorluk gücüyle ilgili öğretisel ve ideolojik alıntılar kadar ünlü ve çarpıcı olmamakla birlikte, Roma özel hukukundan yapılan alıntılar da oldukça fazladır ve bugün bile Latin ve Germen hukuklarına damga vurdukları, ayrıca Bizans ya da Anglo-Sakson geleneğine daha önemsiz ama yok sayılamayacak ölçüde damga vurdukları için de, uygarlık olgusu olarak taşıdıkları önem belki daha büyüktür.

Roma İmparatorluğu'nun doğu bölümünde, İustinianus'un ölümü (565) bir kesinti oluşturmamıştı. Bizans Roma imparatorluğu, Konstantin'in imparatorluk güçlerini Yeni Roma'ya taşımasıyla başlamıştı (320). Osmanlı İmparatorluğu'nun Konstantinopolis'i fethine kadar da sürecekti (1453). Dolayısıyla, İustinianus'un derlemesiyle oluşan hukuk düzeni, *basileus*'un uyruğundaki halklara uygulanabilirliğini korudu. Hukuk uygulayıcılarının sınırlı gereksemelerini aşan bu çok oylumlu ve çok karmaşık derleme, 8. yüzyıldan başlayarak birçok uyarlamaya temel oluşturdu. Tanım olarak Bizans imparatorluk yapısının ayrılmaz parçası olan ve onu kendi aynasında yansıtan Kilise de kendi hesabına, Kilise Babaları'nın kaleme aldıkları metinler ve konsüllerin saptadıkları kuralların yanında, kendisini ilgilendiren konulardaki birçok imparatorluk yasasını kiliseyle ilgili yasa metinlerine aktarıyordu; bunların karmaşık nitelikte oluşu, *nomocanons* adıyla anılmalarını açıklar.

Bilge Leon'un (886-911) buyruğuyla, baştan başa yeniden elden geçirilmesi, İustinianus derlemesinin 9. yüzyılın sonlarında hâlâ ne kadar yararlı olduğunun kanıtıdır. *Basilika* adıyla bilinen yeni derleme, *Codex*'te, *Digesta*'da, *Institutiones*'te ve *Novellae*'de hâlâ yararlanılabilir nitelikte ne varsa, altmış kitap halinde ve yöntemsel olarak bir araya topluyordu. *Basilika*'lar günlük kullanım için fazla oylumlu olduklarından, özetler, kısaltmalar, yeni el kitapları hazırlamak gerekti. 1345'te Selanikli bir yargıç olan Konstantin Harmenopulos, *Hexabiblos* adlı kitabını yayımladı (altı kitaptan oluşuyordu). Söz konusu kitap o tarihte Doğu'da yürürlükte olan Roma hukukunun ilkelerini sergiliyordu. Bu el kitabı aracılığıyla, Roma, Bizans İmparatorluğu'yla bağlantılı ülkelerde etkisini yüzyıllarca sürdürecekti.

Roma özel hukukunun Batı'da yaşamını sürdürmesi, siyasal değişimlerin yol açtığı tepkiler ve İmparatorluğun parçalanmasının birçok krallık doğurması nedeniyle daha da karmaşık bir özellik gösterdi.

İustiniaunus'tan hemen önce Roma imparatorluğu Batı'daki yaşamını artık bitirmişti (476). Ama imparatorun giriştiği yeni fetihlerle, hazırlatmış olduğu derleme İtalya'ya sokuldu. Çok karmaşık olduğundan *Digesta*, hatta *Codex* orada hiç tutulmadı. *Institutiones*, fazla oylumlu olmayan bir el kitabı olduğu için, hukuk kültürü sınırlı hukukçularca daha iyi kabul gördü. "Bilimsel" denebilecek bir Roma hukuku ancak bu koşullarda yaşamını sürdürebildi. Ne var ki, İtalya sınırlarını aşamadı.

Roma hukuk geleneği, klasik dönem sonrasından kalan mirasla, özellikle Theodosius Yasası'yla ve yanlış olarak "Paulus'un Hikmetleri" diye nitelenen kısa el kitabıyla Batı'da 6. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü.

Burgondlar'ın, Vizigotlar'ın, Ostrogotlar'ın genç monarşileri bu gelenekten geniş ölçüde esinlendi. Vizigotlar'ın, "Alaric El Kitabı" (506) adıyla bilinen "Roma Yasası", esas olarak "Theodosius Yasası"yla "Paulus'un Hikmetleri"ndeki metinlere dayanılarak hazırlanmıştır. Yapılagelen işlerle ilgili evrak düzenleme formülleri, bağış, vasiyet, satış işlemleri vb., Roma hukukunun izlerini taşır. "Roma yasalarına uygun" olarak yaşamını sürdürdüğünü ileri süren Kilise, hukuksal derlemelerine dinsel metinlerle Roma geleneğini karıştırır. Bu, Roma hukukunun, kendisi için düşünülmemiş ve siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıları eski Roma toplumundan derinlemesine ayrılan bir topluma ilk olarak uyarlanmasıdır.

Zaten toplumun gereksemelerine daha iyi uyarlanmış yerel gelenekler oluşuyor ve iyi anlaşılmamış, uygulayıcıları tarafından ihanet edilen bir Roma hukukunun uygulama alanı giderek daralıyordu.

11. yüzyılın ikinci yarısında yeniden ortaya çıkarılan İustinianus derlemeleri, Batı'da hukuksal bir yenilenmenin başlangıç noktası oldu, ki bunun siyasal tarih bakımından taşıdığı öneme daha yukarıda değinildi. Bologna'dan Orleans'a, Oxford'dan Salamanca'ya kadar hukuk eğitimi yapılan okulların hızla yayılması, ayrıca yavaş yavaş Avrupa'yı kaplayan üniversitelerin bolluğu, birçok yargıcın, avukatın, uygulayıcının yetişmesini ve bunların Roma kökenli kültürlerini Ortaçağ toplumunun hizmetine sunmalarını sağladı. Onlar sayesinde Roma hukuk uygulamasının kavramları ve kuralları, günlük uygulamalarda kullanıldığı gibi, adli kararları da etkiler duruma geldi. "Roma hukukunun Batı'da kabullenilişi"nin gösterdiği özellikler, bununla ilgili tarihler ve aşamalar, zaman zaman karşılaştığı direnmeler sayısız araştırmaya konu oldu. Bu yeniden doğuşun güvenilir ve bütünsel bir tablosunu ortaya koymaya henüz olanak yok. Ama kısmi araştırmalar giderek bu yolu çizmekte. İtalya'da yeniden bulunan İustinianus derlemesi Bologna'da daha 11. yüzyılın son çeyreğine girilir girilmez incelenmeye başladı ve Roma metinleri daha o dönemden başlayarak İtalya'da alınan adli kararlarda dayanak olarak gösterilmeye başlandı. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde de Fransa'nın güneyinde uygulanan hukuk işlemlerinde kendini hissettirmeye başladı; bu etkinin kökeninde, Kuzey İtalya kentlerinin Languedoc limanlarıyla yaptığı ticaretin bulunduğu da gözden kaçırılmamalı. Bu etki, yabancı bir hukuk düzenine kapalı olan halkın direnmesiyle karşılaştı; kuşku yok ki bu direnişe, kullandıkları hukuk formüllerini değiştirmeye eğilimli olmayan uygulamacılar da katıldı. Bu bir gecikmeydi, ama başarısızlık değildi. Yavaş yavaş 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başında Roma hukuku kendini kabul ettirdi ve yalnızca Fransa'da değil, Flandre'da, İngiltere'de yayıldı, hatta Friesland'a kadar uzandı. 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Avrupa'da Polonya'ya, Bohemya'ya ve Macaristan'a kadar uzandı.

Yerel hukuk düzeni içinde Roma hukukuna ayrılan yer, ülkelere göre farklılıklar gösterir. Almanya'da ya da İtalya'da tüzüklere ve yerel geleneklere aykırı gelen kamu hukukunu oluşturur. Fransa, hem "gelenekçi bölgeler"e hem de "yazılı hukuka (=Roma hukuku) sahip bölgeler"e ayrılma özelliğini gösterir; bu, sonuncuların geleneksel hukuku olmadığı anlamına

gelmediği gibi (Güney Fransa'da geleneksel hukukla ilgili birçok belgeye rastlanmıştır, ki bunlardan bazıları çok önemlidir), gelenekçi Kuzey'in de Roma hukukuna hiç yer vermediği anlamına gelmez. Ama, yazılı hukuka sahip ülkelerde Roma geleneği daha güçlüdür; gelenekçi ülkelerdeyse, gelenek ve görenek ağır basar. Fransa'da 1804 Yurttaşlık Yasası'nın çıkarılmasına kadar Roma hukuku, uyulması zorunlu bir güce sahipti. Almanya'da bile 1900 Yurttaşlık Yasası'nın resmen ilan edilmesine kadar kendini kabul ettirmişti.

Hukuk adamlarının durmaksızın yeni yorumlar getirdikleri, uygulamacıların sürekli eşeledikleri bu Roma hukukunun, İustinianus'un saptadığı biçimden zaman zaman uzaklaştığı da oldu. Bu hukuk düzeni, sisteminin genel ekonomisine uymayan ayrıntılara boğulmuş olmasına karşın, yapısının sağlamlığı, getirdiği çözümlemelerin inceliği, içerdiği esnekliğin yüzyıllar içinde özümlenmesine izin vermesi sayesinde başarı ve süreklilik kazandı.

17. ve 18. yüzyıllarda "doğal hukuk okulu" hukukçuları arasında yeniden prestij kazanmış olması, bu nitelikleriyle açıklanır. Romalılar'ın koydukları kurallar, bu hukukçularca aklın kendisini doğal olarak ifade edişi olarak yorumlandı ve bu niteliği dolayısıyla onların arasında kabul gördü. Aklın yüceltildiği bir çağda, Roma hukukuna duyulan saygıyı belirtmek için, onu "aklın yazıya geçirilmiş biçimi" olarak nitelendirmek ne kadar güzel bir övgüdür!

Romalı *jurisconsultus*'ların akıl süzgecinden geçerek ustaca biçimlendirilmiş, içinde bin yılı aşkın bir geleneğin yerli yerine oturtulduğu, mantığın buyruğunu temel alan Roma hukuku, Avrupa hukuk düşüncesini, çağdaş büyük yasa düzenlemelerine (1804 Napoléon Yasaları, 1900 Alman Yasaları) varıncaya kadar etkisi altında tuttu. Bu düzenlemelerin hem birincisi, hem de İkincisi Roma hukukunun yerini alırken, uygulanabilir yasalar olma niteliklerini yine Roma hukukundan aldılar. Öte yandan, her iki yasa derlemesi de çoğu yerinde Roma hukukundan esinlenerek, onun unutulup gitmemesini sağladı. Bu iki derleme ve dünya üzerinde kendisinden esinlenen öteki yasalar aracılığıyla Roma hukuk mirası günümüze kadar ulaştı. Bu hukuk, terimlerde ve temel kavramlarda karşımıza çıkmaktadır: mülkiyet ve kontrat, borç ve miras, vasiyet, vasiyetle bağış ya da kullanma hakkı, dava açma hakkı, kayyumluk. Roma'dan alınan sözcüklerin, sözcüklerle birlikte çoğu kez de hukuk

kavramlarının listesi uzayıp gider. Siyasal ve yönetimsel terimlerin benzeri terminolojik alıntılara her alanda rastlarız. Bunlar sayıca daha fazla ve daha "gerçek" terimlerdir. Bunun nedeni, ulusların yaşamında sık sık siyasal kesintilerin meydana gelmiş olmasıdır; alınan terimler de daha farklı kurumları ifade etmek için kullanılmıştır. Özel ilişkiler alanındaysa durum farklıdır. Roma hukukunun 5. yüzyıldan günümüze kadar çok uzun bir süre kullanılmış olması, ekonomik ve toplumsal çalkantılara karşın, yalnızca sözcüklerin değil, kavramların da sürüp gelmesini sağlamıştır. Burada çok teknik kaçacağı için yalnızca hatırlatıp geçelim; söz konusu durum, hukukla ilgili kuralların ve mekanizmaların da günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Roma hukuk düzenine olan bu bağlılığı açıklamak için tek bir alandaki örnek yeterli olacaktır; bu, evlilik kurumudur. Toplumsal dönüşümler ve zihniyet değişmeleri yüzünden, öteki kurumlara oranla çok daha fazla etkilenip farklılaşmış olması gereken bir kurumdur evlilik.

12. yüzyılda, Hıristiyan Kilisesi'nin, pagan hukukçu Modestinus'un, İustinianus'un *Institutiones*'lerinde evlilik birleşmesi hakkında verdiği tanımlamadan (*viri et mulieris coniunctio, individuam consuetudinem vitae continens)* daha iyi bir tanımlama getirmeye çalıştığını ama başaramadığını görmüştük. Modestinus'tan yapılan alıntı, evlilik durumunu açıklayan ifadenin aktarılması değildi yalnızca. Bu durumu ortaya çıkaran yapıcı edimin çözümlemesi de olduğu gibi aktarılmıştı ve işin özü de buradaydı.

Evlilik bağının, eşlerin birbirine karşılıklı vaatte bulundukları andan başlayarak tam anlamıyla kurulmuş olması bugün bize çok doğal geliyor. İki kısa soru ve tek heceli bir cevap. Daha öncesinde ortada hiçbir şey yok. Ve o andan başlayarak her şey kararlaştırılmış oluyor. Basite indirgendiği, dolayısıyla da güven sağladığı için değer kazanan bir çözüm. Böylece karşılıklı olarak evlilik vaadi verildiğinin kanıtlandığı andan başlayarak, evliliğin ne zaman oluştuğunu söylemek kolaylaşır. Öte yandan, böyle bir uygulama, eşlerin kendilerini evliliğe ruhsal olarak hazırlamalarını (ki bu hazırlık çoğu kez evlilik öncesinde söz konusudur) ve eşleri birbirine yaklaştıran bütün aşamaları (ki bunlar yalnızca aileler arasındaki görüşmelerden ibaret değildir) kaale almaz. Oysa, dünya üzerine bugün Avrupalılar tarafından yayılmış olan bu sistem, Roma hukukunun bir özelliği olarak kendini göstermektedir. Bu sistemin, etnologların çoğunun bildikleri geleneksel aile sistemlerinin uyguladıkları usullerle ilgisi yoktur.

Afrika gelenekleri bu konuda kanıtlayıcı örneklerdir. İlkçağ'da, Roma'nın getirdiği çözüm bile, farklı hukuk sistemlerinin farklı özellikler gösteren "aşamalı evlenme" sistemiyle çatışıyordu. Sami ırkına ilişkin hukuk sistemleri, ister Babil hukuku, ister İbrani gelenekleri ya da Araplar'ın evlilik düzeni olsun, evlilik bağının oluşması için gerekli iki önemli anı birbirinden ayırdeder; bunlar, belli miktarda bir paranın teslim edilmesi (Babil'de *tirhatu*, İbranilerde *mohar)* ve genç kadının kocasına teslim edilmesidir. Klasik Yunan'da da evlilik iki aşamayı içeriyordu: bağlanma (*enguesis)* ve kadının teslim edilmesi (*ekdosis).* Eski Germen geleneklerindeki *Verlobung* ile *Travung* arasında da benzeri bir fark vardı. Şu halde karşılıklı rıza gösterme sonucunda oluşan evlilik Roma'ya özgüdür. Burada, hukukçu zihniyetinin, söz kesme olayının karmaşıklığını, hukuk biliminin pek meraklı olduğu gibi basite indirgeyip kesinlik kazandırabilmeyi nasıl başardığının örneklerinden birini görebiliriz. Romalı hukukçular, "Evliliği oluşturan karşılıklı rızadır," demekten hoşlanıyorlardı. Kilise Babaları bu formülü, tensel birleşmeyi kenarda tutmak için benimsediler. Demek ki Kilise hukuku Romalılar'dan sonra, evlilik anlaşmasında rıza olgusunu ön plana alan bir tutum içinde oldu; papazın önünde, hazır bulunanların da rıza göstermelerinin zorunlu kılınması için ancak 1563 yılını ve Taranto konsilini beklemek gerekecekti. 18. yüzyılda evlilik kurumu laikleştirildiğinde Fransa'daki yasakoyucular, aynı zamanda Prusya'dakiler, Avusturya'dakiler, Hollanda'dakiler ya da Kuzey İtalya'dakiler de, birleşmenin rızaya dayanması ilkesini ve topluluğa açık olma niteliğini korudular. Böylece, Roma'nın ortaya koyduğu evlilik kavramı, Kilise hukuku aracılığıyla modern yasakoyucuların benimsedikleri bir kavram haline geldi.

Yürürlükte bulunan yasalarımız daha birçok konuda Roma'nın mirasını korumaktan başka bir şey yapmadı. Toplumun geçirdiği dönüşümleri ve değişen zihniyetleri hesaba katan ve sözü edilen Roma geleneklerine ters düşen birçok reformun özellikle son otuz yıldan beri yapıldığına kuşku yok. Roma'nın mirası küçülüyor, ama yok olmadı. Ve belki de, oluşturduğu ortak dil ile görünüşte farklılık gösteren ekonomik sistemlerin ötesinde, farklı ulusların hukuk sistemleri arasında görülecek yakınlaşmaların bir güvencesi olacak.

AİLE

I

İspanya'dan Yugoslavya'ya, İtalya'nın orta kesiminden Cezayir'e, Fas'a ve Ortadoğu'ya kadar uzayıp giden Akdeniz kıyılarında rastlanan kültür alanlarının çeşitliliğini gözden geçirdiğimizde, aileye, evlilik kurallarına ve akrabalık ilişkilerine özelliğini veren yapı ve biçimlerin ne kadar farklı oldukları gözümüzden kaçmaz.

Bu farklar ortadan kaldırılamaz gibi görünmektedir: Çöllerde göçebe olarak yaşayanların uyguladıkları akrabalık ilişkilerinin şeması, Emilia'da yaşayan bir ortakçı ailesininkiyle bağdaştırılamaz; Sırp-Hırvat büyük ailesi *zadruga* ile geleneksel Sardinya ailesinin kapalılığı, aile bireylerinin birbirlerine sıkı sıkıya bağlılığı arasında hiçbir ortak ölçü yoktur. Öyleyse, ailenin kültürel ve toplumsal özelliklerini içine alacak tek bir kalıp, ortak bir köken düşünmeye kalkışmamak gerekir.

Ne var ki, bu farklılığa karşın bazı ortak öğeler de belirmektedir. Yerleşmiş bazı kültür özellikleri, değerler ve anlayışlar, aile biçimleriyle ilgili bir tipoloji oluşturur gibi görünmektedir; söz konusu bu özellikler, bir bölgeden ötekine büyük ölçüde benzerlikler gösteren aile kurumunun yaşam biçimlerini ve işlevlerini daha derinlemesine ortaya koymaktadır. Ve bu önemli yaklaşım noktaları, Akdeniz'in sınırındaki bölgelere oranla, örneğin Avrupa, Afrika ve Asya'ya oranla açıkça farklı bir kültür alanının ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

Familia sözcüğünün köken olarak tanımı, kölelik ve bağımlılık kavramlarını anımsatır: Serfler, uyruklar topluluğu (Latince: *famul*, Osk dilinde: *famel)* daha İlkçağ'dan beri bir soya kişiliğini kazandıran temeli oluşturuyordu. Aile, ev (*oi-kos*), mülk, toprak ve köleler, kırsal toplumun temel nüvesini oluşturuyordu; bu toplumun yapıları, farklı dönemlerde ve farklı bölgelerde ortaya çıkan önemli ortak öğeleri ortaya koyar.

İşlevler, yetenekler, güçler bütünü olan ve mülkün yönetimiyle dağılımını düzenlediği gibi, aileye ilişkin davranış kurallarını ve ailenin dengesini de düzenleyen *oikonomia*, Aristoteles'e göre, aile yetkesinin temel alanını

oluşturuyordu. Öyleyse, aile kavramının içinde, en azından bu kavramın Akdeniz'in İlkçağ uygarlıklarında ve daha sonra, kapitalist uygarlığın eşiğine varıncaya kadarki aşamasında üstlendiği işleve göre, iki düşünce birbirine sıkı sıkıya bağlı olarak varoldu: bölünmez bütünlük ve bağımlılık. Birbirini bütünleyen bu iki düşünce ayrılamaz niteliktedir: Ev, ailede bütünleşmiş bütün üyeleri bünyesinde toplayan merkezdir; bütün aile üyelerini merkezî bir yetke altında birbirine bağlayan şeyse, bağımlılık ve başeğme ilişkisidir.

Geleneksel Akdeniz toplumunda aile, bireylerin vazgeçilemez varolma biçimidir; her birey, aile ilişkileri onu ne olarak tanımlıyorsa odur: baba, evlat, eş, ana.

Bireyler herhangi bir eyleme giriştiklerinde, onların kişiliğinde aile eylem yapmış olur; bir gereksemesi olduğunda, aile bunu, kendisini oluşturan bireyler aracılığıyla ortaya koyar. "Aile bireylerinden biri (baba, kardeş, evlat, bunlar arasından seçilmiş biri ya da grubu oluşturanların tümü birden) herhangi bir edimi ortak çıkarlar doğrultusunda gerçekleştirdiğinde, bu edim, aile bireylerinin tümünü bağlar" (J. Gaudemet, *Les communautés familiales* [Aile Toplulukları], Paris, 1963).

Yemek yemenin ortaklaşa bir edim olması gibi, üretme ve çalışma da, kişisel karşılık beklemeksizin aile bireylerinin tümünün katılımına bağlı olan edimlerdir; tıpkı, genel olarak alındığında her türlü edimin, dışarıyla olan ilişkilerin, hatta gereksemelerin, tek bir sözcükle tanımlanmak istenirse yaşamın ortaklaşa olması gibi.

Bu geleneksel toplumda, kişisel öykülerinin bireşimi sonucu kendisi olmuş, bütünüyle bireysel kişiler yoktur; başka bir deyişle, bireysel yaşamöyküleri yoktur. Bundan dolayı da, kişisel varoluş koşulları hakkında karar vermek, seçim yapmak söz konusu değildir. İnsanların önünde, yerine getirilmesi gereken toplumsal işlevler vardır; önceden saptanmış bu işlevlere, yaşam çizgisinde vardıkları yere göre, aile ilişkilerinin kendilerine yükleyeceği sorumlulukları üstlenecek duruma geldikleri ölçüde kendilerini uyarlamak zorundadırlar. Vesayet altında olma durumundan, yükümlülükleri olan, sorumluluğunu taşıyacakları görevleri ve güçleri olan kişi durumuna geçerler.

Bu koşullarda herkes, erkekler, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, tek başlarına ailenin dışavurumudurlar, oysa başka toplumlarda, özellikle daha gelişmiş

toplumlarda durum bunun tersidir; bu toplumlarda aile, kendisini oluşturanların dışavurumudur.

Aile içi bağımlılığın bu toplumsal ve ahlaksal önceliği, farklı Akdeniz uygarlıklarında ortak bir özellik olarak ortaya çıkar. Bu uygarlıklar kuşku yok ki tarihleri ve kültür katmanlarıyla birbirlerinden çok farklıdırlar. Fakat kültürel değişimlerin yoğunluğu, ticari ve toplumsal ilişkilerin sürekliliği, yüzyıllar içinde farklı aile biçimlerinin birbirinin içine geçmesine ve ortak duygu biçimlerine yönelmelerine yol açtı.

Birçok Akdeniz halkında ahlaksal, toplumsal, ekonomik ve biyolojik yaşamı kavrayışta ve yaşayışta görülen süreklilik gerçekten kayda değer niteliktedir: Cinsel aşk, istekler, yaşlılara gösterilen saygı, evlat sevgisi, ölüm ve öteki dünyaya ilişkin duygu, her zaman ve kesinlikle tek ve aynı aile kavrayışına yönelir; bu, herşey demek olan ve egemen topluluk rolünü üstlenmiş ailedir.

Bir aile topluluğuna ait değilse hiçbir bireyin tarihsel kişiliğe sahip olamadığı bu örgütlenmiş varolma biçiminin, toplumsal davranış, dil, çalışma ve üretim konularında kesin özellikleri vardır. Ortaklaşa bir olay olarak tarih, bir anlamda ailelerin parça parça ortaya koyduklarının bütününden oluşmaktadır. Siyasal bakımdansa (ihtiyar meclislerinde, yani köylerin önemli işlerini yürüten aile reisleri topluluğunda ya da evin içindeki yetke ilişkilerinde bile), alınacak her türlü önemli kararda önde gelen bir yapı olmasının dışında, aile birimiyle doğrudan ilişkili olmayan topluluk ve gruplar karşısında temsil yetkisi olan bir model sağlar.

Böylelikle, zorunlu çalışma yükümlülükleri, Akdeniz'in bütününde uzun süre, ataerkil baba-oğul ilişkisi şemasıyla çerçevelendi; evlilik bağı ise, siyasal ve ekonomik özellikteki birleşmelerin onaylanması işlevini görmeye yaradı.

Aile ilişkileri, bu ilişkilerin içerdiği ve evrensel değerler olarak kuşaktan kuşağa aktardığı duygular, toplumsal yaşam dilinin yaşayan taşıyıcıları haline gelerek siyasal ve dinsel iktidarlarca, halkın zihniyetine saygı ve başeğme kavramlarını yerleştirmeye yarayan araçlar olarak kullanıldılar. Aynı ideolojinin, insanların kafasında ataerkil lütufların dağıtım şeması biçiminde yer etmesine de çalışıldı: Tanrının kişiliği bile ataerkil bir modele göre düzenlendi ve bu biçimiyle de onlarca kuşağın psikolojik ve duygusal yapısına derinlemesine işlendi. Kendisini aşan, daha yüksekte bulunanlara kendini mistik bir tutku ve taşkınlıkla ya da evladın bütünüyle tabi olmasına

benzer biçimde "teslim etme" olgusunun, insanlara, bağımlı varolma biçiminden başka biçimin tanınmadığı kabile türü çoğul aile içinde ya da birim ailedeki gündelik koşulların bir sonucu olarak ortaya çıktığı kolayca anlaşılır.

Bu ortak kafa yapısını oluşturan öğelerin ardındaki gizli nedenleri dikkatle incelemek gerekir. Tabii ki bu, en zor girişimlerden biri olacaktır, çünkü "kafa yapısı kalıntıları"nın elimize geçmesi söz konusu olamaz ve insanın kişiliğini yaratan ortak ruhsal olgular üzerinde yapılacak "arkeolojik kazıların, dolaylı izlerden yola çıkılarak tümevarım yoluyla akıl yürütmeye dayandırılması zorunludur. Bu nedenle, sanki yerle bir edilmiş bir yapının kalıntıları söz konusuymuş da biz bu kalıntılardan yola çıkarak bir plan yapıyor, ama bunu yalnızca yapıyı çatmak, üslubunu ortaya koymak için yapıyormuşuz gibi, tanıtlanmış ve somut olgulara dayanarak çalışmamız gerekir.

Burada, Akdeniz'e özgü çok sayıda değişkeyi göz önünde tutarak aile kurumuna özgü yapısal temelleri açıklamaya çalışalım. Yapısal temel dediğimizde özünde iki gerçekliği kastediyoruz: 1. Yaşamı sürdürebilmek için gerekli ekonomik ve maddesel temel; ve 2. Birliğin, yetkenin, birlikte oturmanın, yani kan bağı ve hısımlık özgül ilişkilerinin örgütlenme biçimleri.

Bu veriler, Akdeniz'in farklı bölgelerindeki aile biçimlerini araştırmamıza yardımcı olabilecekse, milyonlarca çiftçinin, çobanın, zanaatçının, dilencinin, kadının, çocuğun ve yaşlı insanın kişisel yaşantılarında ve aile yaşantılarında yüzyıllar boyunca etkisi altında kaldıkları duyguları ve düşünme biçimlerini sezinlememize de yardım edeceklerdir. Belki bundan sonra, kökenini nasıl yakalayacağımızı bilemediğimiz psikolojik ve kültürel miras hakkında bilgi sahibi olabiliriz.

II

Aile biçimlerinin basit bir tipolojisi öncelikle ailenin büyüklüğüne bağlı olacaktır. Bir yanda "geniş" aile ya da "büyük aile", öte yandaysa, "dar" karı-koca ailesi vardır. Bu fark, yalnızca, birlikte oturmayı, mülkün ekonomik olarak örgütlenmesini ve malların aktarımını göz önüne alır; özel

biçimlerde düzenlenmiş olan cinsel bağla, soy zinciriyle ve eğitimle ilgili ilişkileri doğrudan içermez.

Çoğul aileyi incelemeden önce (geniş aileye bu adı vermek daha uygun olacaktır), öncelikle hatırlamamız gereken şey, tarihsel olarak bu modele yakın çok sayıda aile olmadığıdır; sonra, daha İlkçağ'dan beri aynı toplumun içinde birçok türde ailenin ve bu türlerin karışımlarının birlikte varoldukları da unutulmamalıdır; elimizdeki belgeler, çoğul ailenin yalnızca İlkçağ'a ilişkin yapısının izlerini ve bu aile ile benzerlik kurulabilecek aile oluşumlarına ilişkin çok az sayıda bilgiyi bize aktarmaktadır.

Bu özel aile türü eski toplumlarda bazı bölgelerde görüldü: Kuzey Afrika ve özellikle Berberi halkları İslam kültürüyle karışmış olan kendilerine özgü özelliklerini korudular; Yunanistan'da, Sırbistan'da ve genel olarak Balkanlar'da; Orta İtalya'da ve Po ovasında, Fransa'nın bazı bölgelerinde de çoğul ailelere rastlandı.

Bunların dışında kalan bölgelerde, Sardinya'da, Korsika'da, hatta İtalya'nın güneyinde, karşılaştırılabilir nitelikte çoğul aileler bulunmamakla birlikte, çok özel ahlaksal dayanışma ve tüzel topluluk bağları içeren aile topluluklarına rastlanır.

Çoğul aile ve karı-koca ailesi birbirine karşıt iki kategori değildir; toplumsal olgunlaşmanın ve toplumsal kaynaşmanın iki ayrı düzeyini oluştururlar. Mantık açısından bakıldığında, her karı-koca ailesi, geniş bir topluluğun çekirdeğidir ve bundan dolayı da çoğul ailenin öncelidir.

Fakat bu art arda geliş katı bir şekilde ele alınmamalıdır: Çoğu zaman, geniş ailenin parçalanması da bağımsız çekirdek birimlerin oluşmasını sağlamıştır; meydana çıkan sayısız karı-koca ailesi de küçüklüklerinden, aralarındaki rekabetten, özellikle de büyümeye ve daha büyük ölçüde kaynaşmalara set çeken, onları yok olmaya mahkûm eden ekonomik baskıdan dolayı zor durumda kalmıştır.

Çoğul ailenin bazı biçimsel özelliklerini kısaca inceleyelim. Bu özellikler söz konusu ailenin bileşimiyle ilgili olduğu kadar dinamizmiyle de ilgilidir:

1.Çoğul aile, ortak bir atadan gelen, yetkeyi elinde tutan erkeklerin oluşturduğu bir soy çizgisine göre konumlanan ve sayıları sürekli artan hısımları kendi içinde toplama eğilimindedir.

2. Ortak maddesel bir temele, mal varlığına dayanır; bu temel en iyi durumda, hayvanlar, tarım aletleri ve evle birlikte, toprağı da içerir.

3. Bir üretim ve tüketim birimi oluşturur. Daha da özgül olarak, geleneksel dengenin sağlandığı durumlarda aile kendi kendine yeter: Üretim birimiyle tüketim birimi birbirine karışır.

4. Kökenini oluşturan yapısını kuşaktan kuşağa yenileme eğilimindedir. Gerçekten, ailenin yeniden yapılanması anlamına gelen süre "çevrimi" üç kuşağa yayılabilir. Bu ortalama süre, Toscanalı bir kırsal ailenin 1880 ile 1976 arasındaki yaşamı üzerine yapılan bir araştırmada ortaya konmuştur (Gianni Fineschi, *La donna nella famiglia rurale tradizionale* [Geleneksel Kırsal Ailede Kadın], Siena, 1976; L. Baric de *zadruga* ile ilgili olarak çoğul ailenin süre çevrimi konusunda aynı süreyi vermektedir, "Traditional Groups and New Economic Opportunities in Rural Yugoslavia", in *Themes in economic Anthropology* ["Yugoslavya'nın Kırsal Alanlarında Geleneksel Gruplar ve Yeni Ekonomik Fırsatlar" başlıklı bölüm, *Ekonomik Antropoloji Temaları* adlı yapıtta], Londra, 1970). Üç kuşak gelip geçtiğinde, parçalanma süreçleri tamamlanmış olur.

5. Yukarıda kullanılan terimlerle tanımlanan mülk, sürekli varolan bir karşıtlığın doğmasına neden olur: Çoğul aile, üzerinde kurulmuş olduğu toplumsal üretim birimini belirli bir sınırın ötesine götüremez: Erkek kardeşler ve aileleri, baba öldükten sonra bile, ayrılmamaya karar verebilirler; ama onlardan sonra gelen kuşağın aynı biçimde davranması zordur. Bu durumda aile yine çoğalarak kendini yeniler, fakat bunu başlangıçtaki malvarlığını küçülterek, mülk edinme ya da intifa hakkı yoluyla yeni bir toprağa sahip olarak yapar.

Çoğul aile, aynı atadan gelen erkeklerin soy çizgisinden gelen ve hayatta olan herkesi bünyesinde toplama eğilimindedir. Bundan dolayı, bu atanın, hayatta kaldığı ve temel bir işlevi yerine getirebildiği sürece koruduğu bir kişiliği ve yetkesi vardır. Bu işlev, topluluğun organik, ekonomik, maddesel ve toplumsal bütünlüğünü temsil etmek, aynı zamanda da onu yararlı ve verimli hale getirmektir. Bu durum, üçüncü kuşağın gelmesiyle sona erer: Bu kuşağın, erişkin ve üretken kuşağa tam anlamıyla katılması, büyükbabanın gücünün azaldığı ve ölüme yaklaştığı döneme rastlar. Ama üretim açısından birbirine karşı olan bu iki eğri, yetke ve disiplin bakımından karşıtlık oluşturmaz. Yaşlı ata, gücünü, yetkesini, iktidarını yitirmesi yüzünden aile bütünlüğünü temsil edemez duruma geldiğinde işlevini bitirmiştir. Bundan sonraki simgesel değeri, ata soyunu

sürdürmesidir: Kuşakların akışı içinde ailenin canlı bir halkasını, ölmüş atalar zincirine bağlamaktadır.

Gerçekten aile, ülküsel planda birbirlerine akrabalıkla ve bir konutu paylaşmanın doğurduğu ilişkiyle hic et nunc bağlı olan kişilerce değil, geçmiş ve gelecek kuşakların birbirini izlemesiyle oluşturulmaktadır.

Aile reisinin oğulları olan erişkin erkekler, ailenin temel işgücünü oluşturan etkin kesimidir ve yaşam için gerekli malların üretimini sağlarlar. Oğulların tümü hep baba ocağında kalmaz, ama baba öldükten sonra kan bağını, ekonomik birliği, hatta birlikte oturmayı sürdüren kardeşler birliğine (kardeşler arasındaki bir tür lonca arkadaşlığı) sıkça rastlanmıştır. Kardeşler çoğu zaman bu birliği ve karşılıklı dayanışmayı korumak için miraslarına düşen paydan vazgeçmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak N. Tamassia'nın *16. ve 17. Yüzyıllarda İtalyan Ailesi* adlı yapıtına bakınız: Bu olgu yalnızca İtalyan ailelerine özgü değildi; feodal düzene bağlı Batı'nın bütününde soyların dayanışması çoğu zaman mal ortaklığı yoluyla sürdürülüyordu. Kırsal kesimlerin tümünde kardeş topluluklarından oluşan, akrabalık ilişkisi içindeki birçok aile, aynı "ocağın", aynı "tencerenin", bölünmeden kalmış aynı toprağın çevresinde toplanıyordu. Aile reisi konumundaki kişi çoğu kez bu topluluğun çalışmasını düzenliyor, hatta belirli işleri yapmaya zorluyordu. M. Bloch'un *La Société Féodale* (Feodal Toplum) adlı yapıtına da bakınız.

Böylece, ailenin etkin kesiminin rolü, mülkü yönetmek ve onu devraldığı biçimde kendisinden sonraki kuşaklara aktarmaktır. Demek ki temelde, toprak, hayvanlar, ev ve aletler, ekonomik nesneler değil, tam tersine birer öznedir: Malvarlığının korunması, günlük davranış kurallarını ve evlenme söz konusu olduğunda yapılacak seçimi belirler.

Aileye kazanılan yeni üyeler, yani evlenme yoluyla gelen kadınlar, erkek soyuna doğrudan katılırlar. Aileye dışarıdan gelen bu kişiler, farklı soy zincirlerine sürekli katılımı temsil ederler; kendilerini kabul eden ailenin içindeki yerleri önceden belirlenmiştir; büyük ailenin toplumsal ve ekonomik işlevlerinin yapısı içinde öngörülmüş rolleri ve işlevleri vardır.

Bu bakış açısından, kolon ailesi, soy zinciri ve göçebe topluluk aynı özelliklere sahiptir. Ailenin kadınlar kesimini oluşturan bir bölüm, "aile kökenli" kızlar ve genç kızlardır; bunlar doğal olarak aileden ayrılmaya ve başka bir aile içinde başka bir soyun başlatıcısı olmaya adaydırlar; dışarıdan gelmiş olan bir başka bölüm ise, sözü edilen rolleri, işlevleri, görevleri daha

sonra başka bir aile içinde üstlenecek olan "aile kökenli" kızların rolünü aile içinde yüklenmiş durumdadır. Kök aileden karı-koca ailesine geçiş çoğu kez, kan bağı olan yeni bir aileye katılma olarak kabul edilir.

Aileler arasındaki birleşmelerde gelin olarak verilen ve gelin olarak alınan kadınların zaman içinde birbirini izleyişi ve bunların sayısal oranıyla ilgili önemli ekonomik koşullar da işin içine girer. Bu alışverişlerin dengede kalma eğiliminde olduğu ileri sürülebilir; öyle ki, ana, çocuk, gelin, vb. olarak ailede bulunan kadınların sayısı yaklaşık olarak hep aynı kalır.

III

Yaşlıların yetke sahibi olmasını, soyun bütünlüğüne duyulan saygıyı temel alan ve kan bağına dayanan bir topluluğun oluşturduğu bu büyük kurum, bazı durumlarda, örneğin Balkan kültür geleneğinin değişik biçimleriyle karşılaştığımız Sırbistan'a özgü *zadruga*'larda, yakın tarihe kadar varlığını sürdürdü.

Zadruga yalnızca bir aile değildi; aralarında kan bağı olan üyeleri birbirlerine ortak dayanışma, aynı konutu paylaşma, ortak tüketim ve üretim ilişkileriyle sıkıca bağlandığı korporatif bir birimdi. Bu kurumun ekonomik temeli toprak mülkiyetiydi: Geniş arazilere yayılmış bir yurtluk içinde *zadruga*, hem bir akrabalık kurumu hem de kimi zaman hatırı sayılır büyüklüğe ulaşan bir insani yerleşim merkeziydi.

Temel yapı olarak geniş ve açık olan ev, yapıların halka biçiminde birbirine eklenmesiyle genişliyordu. Güç, bu gücün kullanılması ve hukuk, bu tür birçok ailenin gruplaşmasından doğuyordu; güç, kan bağına dayalı topluluğun en yaşlı ataerkil kişisi olan *staresina* tarafından temsil ediliyordu. Ona ayrılan bölüm evin kalbiydi; evin merkezinde bulunan büyük odada aile bireyleri birlikte yemek yemek için toplanıyorlardı; genç çiftler, oğullar ve dul kadınlar onun evinin çevresinde yapılmış evlerde oturuyorlardı. Arabalıkları, ahırları ve ambarlarıyla bu yapılar *zadruga'yı* oluşturan geniş yapılar bütününü meydana getiriyordu.

L. Baric'in, bu kurumun gelişmesi üzerine yaptığı bir incelemede gözlediği gibi, *zadruga* her türlü girişim mantığının dışındadır: Yönetim, görevlerin dağıtımı ve iç disiplin, temel amaç olan varolanı koruma düşüncesinin gereklerine uyar.

Aile reisi, iş bölümünü iş ekonomisinin gereklerine göre değil, *zadruga*'nın varlığını korumak ve genişletmek için yapılması gereken işleri gerçekleştirecek biçimde düzenlerdi. Bunun anlamıysa, çalışmanın pratik olarak somut bir karşılığının olmaması ve üretilen ürünlerin maddi değeri göz önüne alındığında, bu değerin belirli bir piyasa oluşturmamasıdır. Demek ki ücret söz konusu değildi; buna karşılık, bir zorunluluk ölçütü, yani çalışan herkesin, ortaya koyduğu değerden bağımsız olarak özveri göstermesi ve kendisini, kendisinden yararlanılmaya bütünüyle hazır tutması gerekiyordu.

Bu katma değersiz ve sıkı korunma disiplini, ki genellikle Akdeniz bölgesinde çoğul ailenin farklı biçimleri bu disiplini uyguluyordu, kapitalist girişim anlayışından ve mal fazlası ile emek sömürüsünün yol açtığı tehlikeli çelişkilerden henüz uzak, bir çeşit varlığını sürdürme ekonomisi olan bir ekonomik ilişkiler düzeninin yansımalarını gözlememizi sağlar.

Ama bu tutum kendi içinde, parçalanma süreçlerini de barındırır: Geniş bir yurtluk, ticari rekabet ve para değişim düzeninin varolduğu bir ortamda kurulursa, sahip olduğu gizli ya da saklı değerin, kendi hesabına bir değer üretmesi gerekir. Yurtluk mantığının, pazar mantığını izlemesi gerekir. İç ve dış zorlamaların, malların, gereksemelerin, üretim artışının ve işbölümü genişlemesinin ev düzeni içinde gerilime yol açtıkları ölçüde malvarlığı birikimi, yalnızca soyun varlığını sürdürmenin ötesinde zorunluluklar dayatır: Bu durumda, evliliklerin yol açtığı sorun o ölçüde önem kazanır ki, özünde hiyerarşik kurallara bağlı kalan gerçek bir ekonomik strateji haline dönüşür:

"Evlenme stratejisinin önde gelen işlevi, soyun kendisini sürdürecek araçları, dolayısıyla da işgücünü sağlamak olmakla birlikte, malvarlığının korunmasını da sağlaması ve bunu, para dolaşımının az olduğu bir düzen içinde gerçekleştirmesi gerekir. Geleneksel olarak miras alınan malvarlığı payı ile evlenme sırasında elden çıkarılan bölümün aynı olmasından ötürü, *drahoma*'nın *(adot : —adoutà* sözcüğünden—, bağışta bulunmak, *drahoma* olarak vermek) miktarını belirleyen mülkün değeridir; bu *drahoma* da, tıpkı müstakbel eşin ailesinin talep ettiği *drahoma*'nın, sahip olduğu malvarlığına bağlı olması gibi, *drahoma*'yı veren tarafın evlilikle ilgili beklentilerini belirler. Bundan çıkan sonuç ise, ekonominin *drahoma* aracılığıyla, evlilik yoluyla yapılan değişimleri düzenlediğidir; evlilikler, ekonomik açıdan aynı düzeyde olan aileler arasında gerçekleşme eğilimindedir" (P. Bourdieu, "Les

stratégies matrimoniales dans la mystique de reproduction" [Soyun Sürdürülmesinin Gizemi İçinde Evlilik Stratejileri], 1959-1971 yılları arasında Béarn'da sürdürülen soruşturma, *Annales* dergisi, No. 4-5, 1972).

Böylelikle, çoğul aile (ya da en azından çoğul ailenin mantığı), yapısının bazı temel görünümlerini (görev ve yetkenin birbiriyle kaynaşması, malvarlığının dayanışma içinde korunması, aile adının ve malların sonraki kuşağa aktarılması) biçimsel olarak korumakla birlikte, nitelik olarak derinlemesine değişikliğe uğradı.

Üstelik, aile kurumunun topluluk olarak gücü, bağlı olduğu toplumsal sınıfa göre değişir, ki bu da söz konusu sürecin hızlanmasına bağlıdır: Kentte yaşayan ve yurtluklara, büyük çiftliklere, ortakçı çiftliklerine sahip olan aileler, kuşaktan kuşağa gelişip güçlenirler; egemen sınıflarla ezilen sınıflar arasındaki ayrım arttıkça, efendi aileleriyle halk tabakasından aileler arasındaki mesafe artar. Sayıca çokluk, Orta-çağ'dan beri güç aracıdır. Aristokrat ailelerin temsil ettiği siyasal, toplumsal ve ahlaksal yapının gücü, kendini silah gücüyle gösterir, bu ailelerin arkasında kendilerine bağlı silahlı insanlar ve serfler vardır. Bu aileler, soylardan oluşan bir topluluğun çatısını meydana getirirler ve çok sayıda köylü ailesi üzerinde kurdukları sürekli ekonomik, ahlaksal ve insansal egemenlik aracılığıyla zenginleşirler. Kendilerine saraylar, hisarlar yaptıran ve geniş alanlara hükmetme tutkusunu taşıyan bu berkitilmiş aile garnizonları, birbirleriyle sürekli yarışma halindedirler ve aralarındaki şiddetli geçimsizlikler yüzünden sık sık sarsıntı geçirirler. N. Tamassia'ya göre, 18. yüzyılda bu aileler büyük liman kentlerinden satın alınan hizmetçi, köle ve nikâhsız kadınlar ordusuyla büyüyorlardı *(La famiglia italiana nei secoli decimoquinto e decimosesto* [On Beşinci ve On Altıncı Yüzyıllarda İtalyan Ailesi 1, Milano, 1910).

Buna karşılık, kolon ailesi, köylü ailesi kaçınılmaz bir parçalanmaya uyum sağlamak zorundaydı. Bu aileler, iş üreten birer makinaydı, dolayısıyla da başkalarının servetini büyütmekten başka işlevleri yoktu.

Efendinin ailesi, kendisine çeşitli yollardan bağlanmış olan köylü ailelerinin sürekli parçalanması sayesinde zenginleşti. Ortakçılık, bu duruma bir örnek oluşturur: Orta İtalya'da ve Po ovasında, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna, hatta daha da sonrasına kadar ortakçılık sürdü. Birbirleriyle dayanışma halinde olan ve bu tutumlarıyla dağılmazlık örneği oluşturduğu izlenimini veren ortakçı-kolon ailesinin çoğalma ve gelişme

çabası göstermesine karşılık, kendisini dağılmaktan kurtarabilmesine olanak yoktu.

Köylü, ailesiyle birlikte çiftlik sahibinin arazisine yerleşiyor ve kendisine verilen ev ile toprağı işleme hakkı karşılığında, elde ettiği ürünü onunla yarı yarıya paylaşıyordu. Bu iş ilişkisi, toplumsal anlaşma görüntüsü verse de, aslında bir bağımlılık ilişkisiydi: Ortakçı, arazi sahibine bir rant sağlıyor, o da ona, hangi ürünlerin yetiştirileceği, kullanılacak yöntemler ve ekilecek miktar konularında kendi seçimini zorla kabul ettiriyordu.

Ortakçı ailesi, çoğu zaman sayıları otuz kişiyi bulabilen kalabalık bir ailedir. Büyük arazi parçalarını işleyebilen geniş bir çalışma birimi, bir "kolektif işçi"dir; bu durumda, çoğu zaman eski bir soylu aile olan efendisine bağımlıdır.

Klasik "geniş" ailede olduğu gibi, çeşitli karı-koca ailesi çekirdekleri de, çoluk çocuğuyla birlikte aynı çatı ve aile büyüklerinin değişmez yetkesi altında oturuyordu. Evlenmek, aile reisi olmak demek değildir. Erkekler nispeten erken yaşta evlenmiş olsalar da (C. Klapisch ve M. Demonet'nin, 15. yüzyıldaki Toscana ailesi, özellikle de Piza kırsal alanında yaptıkları bir araştırmaya göre, 25 yaşına gelmiş olan delikanlıların yarıdan fazlası evlenmiş oluyordu; erkek nüfusun içinde aile reisi rolünü üstlenenler ise yalnızca %15 oranındaydı), evlendikten sonra, uzun bir süre ekonomik, toplumsal ve ahlaksal bakımdan, büyüklerin yetkesiyle temsil edilen ailenin bütünüyle denetimi altında kalıyorlardı. Köylü, genel iş düzeni içindeki hesaplı davranışlarıyla, elindeki kıt kaynakların yönetimiyle geçirdiği uzun yıllardan sonra çok önemli bir mevki olan aile reisliğine yükseldiğinde, oğulları ve gelinleriyle birlikte oturuyordu; kızlarıysa genellikle başka köylerde ya da başka çiftliklerde evlenmek üzere evden ayrılmış oluyordu.

Böylelikle, toprak sahibine yarı feodal biçimde bağlılığın kendisine tanıdığı sınırlı seçim olanaklarının elverdiği ölçüde ortakçı ailesi yüzyıllar boyunca, çağımıza kadar, Akdeniz'e özgü İlkçağ ailesinin özerk yapısını korudu; bunu, toprak mülkiyetine sahip olmamasına ve aile bireylerinin çalışmalarının meyvalarından yalnızca bir bölümünü elinde tutmak zorunda bırakılmasına karşın başardı.

Köylü aileleri, ortak çalışma ve ortak tüketim esasına göre düzenlenmişti: Ailenin sağlıklı her bireyi, yaşına ve cinsiyetine göre belirli bir görevi yerine getiriyordu. Erkekler en ağır ve önemli tarım işlerini yapıyorlardı: Tarla açma, çift sürme, bahçe belleme, zeytin dikme ve bağ yapma, ağaç

budama, tohumlama, vb. Bu işlerin hesabını, toprak sahibini temsil eden kâhyaya en ufak ayrıntısına kadar vermek zorundaydılar. Hem patronda, hem de kâhyada bulunan bir kayıt defterinde, arazinin yönetimiyle ilgili her çalışma, her bir köylü ailesine ayrılmış bölüme kaydediliyor, özellikle de ortakçının ödemek zorunda olduğu borçlar işleniyordu.

Çocuklar daha yedi-sekiz yaşından itibaren çalışmaya başlıyor, sabah erkenden kalkarak, tarla sürmeye giden babalarının peşine takılıyorlardı. Toprağın çok sert ve sabanla sürülmesinin özellikle zor olduğu Emilia'da örneğin, sabana beş ya da altı çift öküz koşuluyordu. Çocuklar, açılan izlerin içinde hayvanları üvendire ile gütmeye çalışıyor, köylüyse saban demirini toprağa derinlemesine daldırmaya uğraşıyordu.

Ailenin bütün öteki bireyleri gibi toprak sahibinin, kocalarının ve babalarının yetkesine boyun eğmiş olan kadınlar da tarlalarda, özellikle bağbozumlarında, hasat zamanında ve tamamlayıcı besinler olan yabani ürünlerin (mantar, ot, meyva) toplanmasında çalışıyorlardı. Bunun dışında da evde yaşlı kadınların gözetimi altında iş görüyorlardı. Pazardan çok az mal satın alınıyordu; köylünün pazardan alışveriş edecek parayı biriktirmesine olanak yoktu. Çiftlikte üretilen keten ve kenevir, çarşaf, iç çamaşırı, masa örtüsü, vb. yapımında hammadde olarak kullanılıyordu; giysiler evde eğirilen ipliklerle dokunmuş kumaşlardan dikiliyordu.

Ailenin binbir emekle meydana getirdiği ürünlerin hiçbiri mülk sahibinin gözünden kaçırılamaz, bir bölümü her zaman ona ayrılırdı: Piliç, yumurta, tavşan, domuz eti Noel ve Paskalya kutlamalarında mülk sahibinin evine götürülürdü; araziden sağlanan ürünlerle birlikte belirli miktarda kumaşın da her yıl verilmesi gerekirdi. Efendiye bağlılığın ve boyun eğmişliğin ifadesi olan bu armağanlara "kralın intifa hakkı" denirdi.

Sözü edilen bu aile türüne biçim olarak az ya da çok benzeyen ve Orta İtalya'da yaşamış olan bu ailenin (yineleyelim) varlığını sürdürmesi zordu. Ortakçılık anlaşmasını yapmış olan aile reisi öldüğü zaman, yaşları ilerlemiş olan oğulları, aileleriyle birlikte topluca çiftlikte yaşamayı sürdürmeye karar verdiklerinde, mülk sahibi bunu ender olarak kabul ederdi. Çiftliğinde belirli sayıdan fazla insan bulunması çıkarına değildi.

Gerçekten, herhangi bir etkinlik göstermeyen insanların sayısındaki artış, köylünün bunların tüketimini karşılamak için ayıracağı çalışma payının da artmasına yol açıyordu. Toprak sahibinin çıkarı ise, yeni tarlalar açmak için bu çekirdek aileleri parçalama yönündeydi. Çiftlik sahibi, çiftliklerinde

feodal düzenin uzantılarını korumak yerine (ki bu düzenin izlerine rastlama olanağı vardı), evliliklerde yapılan seçimler üzerinde denetimini elden bırakmayarak yeni çekirdek ailelerin sayısını çoğaltmayı gözetiyordu. Çoğu zaman, evlenmeden önce mülk sahibinin iznini almak gerekirdi.

1950'den itibaren derin ekonomik ve toplumsal nedenlerle bu tür ailelerin parçalanma ve kırsal alanların boşalma süreci hızlandı. Uluslararası tarım ürünleri piyasasının oluşması, fiyatların düşmesine ve sanayileşmiş çalışma sistemlerinin yerleşmesine yol açtı; toprak sahipleriyse, her türlü dönüştürmeye ve iyileştirmeye karşı çıktı. Öte yandan, toprak ve ev sahibi olmayı düşleyen ortakçılar, büyük savaşım vermelerine karşın bu amaçlarına ulaşamadılar: Büyük ölçülere varan işten çıkarmalar oldu; birkaç yıllık bir süre içinde binlerce köylü ailesi, birkaç kişiden ibaret kalan aileleriyle birlikte çiftliklerinden ayrıldılar. Sanayi alanında iş bulamayanlar, kentlerde küçük dükkânlar açtı ya da yeni tarım işletmelerinde ücretli olarak çalışmaya başladı.

IV

Ataerkil yapı, Akdeniz kültürlerinin bütününde rastlanan yaygın bir özelliktir. Bu ailenin en ileri götürülmüş örneklerinden biri, özellikle kırsal göçebelik dönemindeki eski Yahudi ailesidir.

Kutsal kitap dolayısıyla iyi bilinen, İbrahim'in Tanrı'nın buyruğu üzerine öz evladı İshak'ı kurban etmeye hazır olması, ataerkil gücün pratik olarak sınırsız olduğu bir hukuk koşulunu yeteri kadar açıklıkla göstermektedir. Aslında burada söz konusu olan şey, ataerkil yetkeden çok, erkek soyunun gücüydü; başka bir deyişle, eskilerin, yaşayan atalar yetkesinin, soya ait dayanışmanın, onu temsil eden en yaşlı insanda kişileştirilmesiydi. Yaşlı atanın yetkesi kadınlara, çocuklarına ve bunların eşlerine kadar uzanıyordu. Sürü hayvanları, birikmiş ve canlı zenginliğin maddesel biçimi, refahın simgesi ve kaynağı, soyun mülküydü; onun korunması ve geliştirilmesi son çözümlemede evlilikler konusundaki seçimi yönlendiriyordu.

Soyun sürüp gitmesi tabii ki evliliğin temeliydi: Erkekler, kadınlar ve çocuklar toplumsal bir birimin gerçekleştirilmesi için gerekli olan canlı zenginlik kaynağını oluşturuyordu; bu birliğin yürütülmesi ve korunmasıysa, onun refah düzeyine ve onu oluşturan bireylerin çokluğuna

bağlıydı. Bir erkek, çocuk bırakmadan öldüğünde, dul kalan kadın, kayınbiraderiyle evleniyordu: Bu evlilikten doğan çocuklar, kısmen, ölen erkeğin çocukları olarak kabul ediliyordu. Levirlik adı verilen bu kurum —ailenin neslini sürdürmesinde meydana gelebilecek kesikliklerin çıkaracağı sorunların giderilmesini amaçlayan toplumsal müdahale mekanizması— daha başka birçok halkta olup biteni açıkça gözler önüne serer: Bir aile tarafından gelin olarak verilen kadınlar, onu alan ailenin mülküne geçiyorlardı, bu aile ise onlardan doğurganlıklarına göre, mirasla ilgili haklara uygun olarak —bu durumda, ölen kocanın erkek kardeşi hak sahibiydi— istediği gibi yararlanıyordu.

Örneğin eski Türkler'de, bir erkeğin geride bıraktığı dul karıları, o erkekten yaşça daha genç olan yakınlarından biriyle evlenmek zorundaydılar. Örneğin ölenin oğullarından biriyle (tabii ki her birinin kendi dünyaya getirdiği çocuğun dışında), erkek kardeşleriyle, hatta erkek kardeşlerinin oğullarından biriyle evlenirlerdi.

Ataerkil ailenin özelliklerini Yunan ve Roma ailesinde de bulabiliriz. Arkaik dönemde baba, evlatlarından yaşamının sonuna kadar yararlanıyordu. Onları bir başkasının buyruğuna verebilir ya da kendi işinde istediği gibi kullanabilir, çocuklar ağızlarını açıp bir tek söz söyleyemezlerdi. Bu, verilebilecek aile örneklerinin en katı olanıdır; geleneğe göre özel bir tören yapılarak, erginliğe ulaşmış erkeğe özgür bir insanın sahip olduğu ayrıcalıklar ve haklar verilebilirdi, ancak bu uygulama çok yaygın değildi ve babanın oğul üzerindeki yetkesi sağlam ve tartışılmaz olmayı sürdürüyordu. Soy zinciriyle ilgili katı bir sistem, yetke derecesini eskiliğe bağlıyordu; bu, atalar soyunu her türlü ekonomik ve toplumsal varlığın, ailenin sahip olduğu ve her bireyin kişi olarak dayandığı kutsal bir kişiliğin kaynağı olarak kabul eden bir anlayıştan ileri geliyordu.

Bu aile anlayışı ve getirdiği yükümlülükler, fahişelik ve nikâhsız yaşama gibi kurumların varlığını önleyemiyordu. Bu kurumlar aracılığıyla aile yaşamı ve cinsel yaşam birbirinden bağımsız fakat birbirini bütünleyen iki ayrı çevre olarak ortaya çıkıyordu.

Bu anlayışı, Demosthenes'in bir tümcesi çok iyi anlatır: "Fahişelerle zevke düşkünlüğümüzden, nikâhsız kadınlarla her günkü hizmetlerimizi gördürmek için birlikte oluyoruz; karılarımızı ise bize yasal bir evlat vermeleri ve ailenin sadık bekçileri olmaları için alıyoruz."

Arkaik toplumlarda, erkek yetkesi ve özellikle yaşlılarınki, kabile mantığını, aynı atadan gelenlerin birliğini kişileştirir. Orta Atlaslar'daki Berberi kabilelerinde evlilik, evlenecek kimselerin aileleri arasında kararlaştırılır; bu geleneğin Akdeniz'in bütün bölgelerinde geçerli olması olasıdır: Evlilik töreni, daha önce birbirlerine yabancı olan aileler arasında bir kan bağının oluştuğunu belirtir. Bununla birlikte, kadının kabilesi evlendikten sonra da, onu denetleme ve etkileme konusundaki haklarını sürdürüyordu: Gerçekten, ailesinden yıllarca uzak kalsa bile evli kadın, geldiği ailenin bir bireyi olarak kalmayı sürdürüyordu. Uğradığı her türlü haksızlığın öcünün, kocası ya da kocasının ailesi tarafından değil, kendi ailesi tarafından alınması gerekirdi.

Aynı olayı daha küçük ölçekte Akdeniz Avrupası'nın değişik halklarında, Korsika'da, Sardinya'da, Yunanistan'da, Girit'te, vb. gözlemleyebiliriz. Erkek kardeşler kendilerini kızkardeşlerinin davranışlarını gözlemekle yükümlü kılarlar; evlilik öncesi yapılan görüşmeler bütün ailenin ortak konusudur. Eskiden Sardinya'da çıkan uyuşmazlıkları çözmek için başvurulan bir öç alma yasası olan *barbaricin*'e göre, haksızlığa uğrayan bir aile bireyinin öcünün alınmasından bütün aile sorumludur.

Demek ki, bir anlaşma yapılması, bir anlaşmazlığa çözüm bulunması, bir saldırının cezalandırılması gerektiği zaman işin içinde, kendisini temsil edenler aracılığıyla soyun bütünü vardır.

Aynı mantığa Kuzey Afrika'nın Berberi kabilelerinde, evlilik sonrasındaki ekonomik sorunların çözümünde de rastlanır. Damadın ailesinin gelinin ailesine, sahip olduğu mülkün bir bölümünü bağışlaması demek olan başlığın ticari ödün değeri yoktur; gelinin parayla satın alınması söz konusu değildir. Olay çok daha karmaşıktır: Başlık aracılığıyla, evlilikleri, farklı soyların kendi aralarında yaptıkları kadın alışverişi olarak düzenleyen bir toplumsal sistemde, kendisine katılan bir kadın dolayımıyla avantajlı duruma geçen bir aile, bu aktarımın, kadının geldiği ailede bir boşluk yarattığını kabul etmek zorundadır.

Başlık bu kabullenişin somutlaşmış biçimidir: Kadının sahip olduğu ticari bir değerin karşılığı değil, iki aile arasındaki toplumsal ilişkinin onaylanmasıdır: Bir yandan bir dengenin bozulmasını ifade etse de (bir aile yitirirken öteki kazanmaktadır), öte yandan bu bozulmayı onarmaya başlamaktadır bile, çünkü, gelin olarak verilen aile bireyine karşılık alınan

başlık bir bakıma, aileye yeni katılacak bir kadına karşılık verilecek olan başlığın güvence altına alınmasıdır.

Kuzey Afrika'da, büyük boyutlara ulaşan aile birlikleri Berberiler'in yaşadıkları bölgelerde olduğu kadar, Araplar'da da yaygındır.

Ataerkil ailede baba, çocukları ile torunları üzerindeki yetkesini ölünceye kadar eksiksiz korur. Çölde göçebeler çadırlarını, bağımlılık ilişkilerine ve aileler arasındaki birleşmelere uygun olarak önceden belirlenmiş bir düzene göre kurarlar. Kampın merkez çekirdeğini, ailenin en yaşlı kişisinin, onun kardeşlerinin, çocuklarının, yeğenlerinin ve bunlara bağlı olanların çadırları oluşturur.

Tarımsal topluluklarda da aynı şekilde, önceden belirlenmiş birlikte oturma şemaları ve bağımlılık kuralları köylerin yaşamını düzenler; bunların bileşimi, soylar ve aile grupları arasındaki iletişimin ideal şemasını şehircilik açısından ve ekolojik açıdan yansıtır.

Mısır köylerinde, aile topluluğunun kutsal biriminin simgesi olan *duvvar*, aile soyunun bütününe kendi yaşamsal dayanışma gücünü verir. *Duvvar*, ataların gücünün oluştuğu ve bulunduğu yerdir; aile reisi toplantılarını burada düzenler ve ailelerin ortak malvarlığını yönetir; konuklar burada ağırlanır ve yatırılır.

Mağrip'te, tüm aile topluluğunun kutsal bireşimi *horma*'da yoğunlaşıp ifadesini bulmuştur; bu, hukuksal ve yönetsel yetkeyi elinde tutan üstün bir güçtür.

Aile orada da, kendi dölünden gelen aile bireylerinin yaşamlarını sürdürme ya da yitirmeleri konusunda karar verme hakkına sahiptir; bu güç, komşu halklarda görülenin tersine, aileden ayrılmış kişilere kadar uzanır. Suç işlemiş olan kadının ailesine geri gönderilmesi, ailesinin de soyunun şerefini korumak ve kurtarmak amacıyla ona istenen cezayı vermesi gerekir.

Evlilik, sözcüğün geniş anlamıyla bir birleşme ve ekonomik bağlaşmadır. Maddesel varlıkların ve karşılıklı hizmetlerin değişim olanağını yaratır; farklı organizmalar arasında bir çıkar birliği ve toplumsal yaşam beraberliği kurar. Armağanların alınıp verilmesi, evlilik birliğinin kurulmasından önce ve sonra verilen yemek davetleri yalnızca simgesel öğeler değildir, doğmakta olan karşılıklı yükümlülüğün getirdiği bağlanmanın somut öğeleri, bu yükümlülüğün uygulamalarıdır. İki aile topluluğunu birleşmeye iten, belirsiz bir dayanışma duygusu ve gizemli bir güç değil, sahip olunan kaynakları koruma ve büyütme düşüncesidir. Birleşmiş bu iki topluluk her

zaman aynı çatı altında bir araya gelmese de, ailelerin yaşlı bireylerinden birinin yetkesi altında sağlam bir kaynaşmayı sürdürür. İster tarımsal, ister kırsal-tarımsal topluluklar olsun, bu topluluklar toprağı önceden saptanmış kurallara göre birlikte işliyor, birlikte yönetiyorlardı. Toprak paylaştırılmıyordu: Her aile geçici olarak toprağın bir bölümünü elinde tutuyordu. Bu dağıtım, topluluğu oluşturan ailelerin her birinin temsilcilerince meydana getirilen aile meclisinin aldığı karara göre yapılıyordu.

Peki bu, insanların beklentilerine cevap veren, karşıtlıklardan arınmış uyumlu bir toplum şeması mıdır? Öyle olduğunu düşünmek büyük yanılgı olur. Ataerkil toplumun ortaya koyduğu şema, insanları belirli işlevleri, görevleri yerine getirmeye, yoksunluklara katlanmaya zorlayan katı bir şemadır. Bu kurallar, o dönemdeki ortamın ve teknolojinin gelişme aşamasının çok olumsuz zorlamaları karşısında aile birliğinin sürdürülebilmesini garanti altına alabilmek için zorunluydu, ama öte yandan da aynı kurallar, toplumsal ve ekonomik yapının gelişmesini büyük ölçüde engelliyordu.

19. yüzyılın ortalarına doğru sayısız aile topluluğu hâlâ kabile ilişkileri çerçevesi içinde topraktan, kuyulardan, otlaklardan birlikte yararlanıyordu. Kabilenin sahip olduğu arazinin kullanım hakkı ve mülkiyeti ne satılabilir, ne de kiralanabilirdi: Bu bağlamda, toprağın bir ticari meta haline getirilebileceği düşüncesi saçmaydı.

Fransa'nın, Cezayir'i (1830'dan itibaren), daha sonra Tunus'u (1881) ve Fas'ı (1912) sömürgeleştirmesiyle, buralardaki toplulukların ve ailelerin dokusunu altüst eden bozucu öğeler söz konusu bu ülkelere girmiş oldu. Devlet, zorla kamulaştırarak ya da satın alarak geniş bir toprak edinme işlemine girişti. Toprak mülkiyetinin bu işlemler sonucu el değiştirmesi, kırsal toplulukları dayandıkları aile örgütlenmesinin maddesel temelinden yoksun bıraktı. Bu üç Mağrip ülkesinde, sömürgeliler (kolonlar) tarafından ele geçirilen topraklar, yerli toplulukların elindeki toprakları 4 000 000 hektar azalttı; buysa, ekilebilir toprakların yaklaşık olarak %20'si demekti. Bir sömürgelinin elinde tuttuğu ortalama 120 hektar toprağa karşılık, köylünün elinde yalnızca 12 hektar toprak vardı. Buysa, hızla gerçekleştirilmiş bir toplumsal dönüşüm demekti: Köylü, daha önce kendi ailesinin toprağını mülküne sahip olmaksızın işleyen, fakat kendisi için yaşamın temeli olan bu kaynaktan yararlanma hakkını hiçbir şekilde elinden

almayan bir toplumsal yapının parçasıyken, şimdi, toprağı elinden alınmış bir işçi durumuna geliyordu. Gerçekten, sömürgeleştirme yoluyla, sömürgelilerin ellerine geçirdikleri topraklar bir yana, yerli halkın elinde de toprakların birikimi teşvik ediliyordu: Bu, özel mülkiyetin teşvik edilmesi anlamına geliyordu. Özel mülk sahipleri yok değildi, ama bu durum nispeten yaygın değildi. Böylelikle, yığınla küçük çiftçi, ellerinde tuttukları küçük arazileri terketmek zorunda kaldı: Tarım işletmelerinde işçi olarak ya da daha önce özgürce yararlandıkları topraklarda yarıcı olarak çalışmaya başladılar. Bu koşullarda, aralarındaki kan bağı kısa sürede koptu. Dayanışma, başeğme ya da saygı ilişkilerini eski şemalara göre korumak, dayanışmanın ekonomik temelleri parçalandığında giderek daha zor hale geliyordu.

V

Marx Kovalevskij, "Le système foncier communautaire"(Topluluklara İlişkin Toprak Sistemi) adlı yazısında, Cezayir'de toprak mülkiyetinin geleneksel sisteme karşıt nitelikler gösteren oluşumuyla ilgili sürecin bir özetini verir. Karl Marx, Cezayir'deki Kabiliye kabilelerinin toplumsal örgütlenmesi hakkında şunları yazar: "Ekilebilir topraklar konusunda hâlâ hak sahibi olduğu görüntüsünü veren yalnızca bölünmez ailedir: Dolayısıyla, toprağın mülkiyeti bölünmez aileye aittir; bu aile, baba, ana, çocuklar, çocukların eşleri, çocukları ve onların çocukları (torunlar), amcalar, halalar, erkek ve kız yeğenlerden oluşur. Ailenin mülkü geleneksel olarak ailenin bütün bireylerinin katıldığı bir seçimle saptanan yaşlı erkeklerden biri tarafından yönetilir. Bu kişi, satın alınması gerekeni satın alır, satılması gerekeni satar, toprakları kiraya verir, tahıl ekimini ve hasadını yönetir... Gücü ve yetkisi hiç de sınırsız değildir; önemli işler söz konusu olduğunda, özellikle taşınmaz malların satın alınması ya da satılması gerektiğinde, ailenin bütün bireylerine danışması gerekir [...] Aile, bireylerinin her birine iş aletleri, ateşli bir silah, ticaret ya da zanaatçılık yapmaya yetecek kadar sermayeyi sağlar. Bu bireylerin her biri, işgücünü aileye adamak, yani çalışması sonucu ortaya çıkan kazancı aile reisine teslim etmek zorundadır; bunu yapmadığı zaman, ailenin dışına sürülmekle bile cezalandırılabilir."

Etkin bireylerin her birinin emeğinin, homojen bir parça olan aileye ait olduğunu ileri süren bu gözlemler çok önemlidir. Aile topluluğu, bir anlamda, bir "kolektif işçi"dir: Üretim gücü, bireysel üretim kapasitelerinin toplamı olarak düşünülmez; tam tersine, üretim gücü özünde bir toplam, bir bütündür, her üretici birim bu bütünün içinde yer alan, ona bağımlı bir öğedir.

"Kabiliyeliler'de özel toprak mülkiyetine rastlansa da," diye sürdürür Marx, "bu bir istisnadır. Her yerde olduğu gibi, bu mülkiyet türü Kabiliyeliler'de de kabile, topluluk ve aile mülkiyetinin parçalanmasının yavaş ilerleyen sürecinin ürünü olarak ortaya çıkar..."

Özel toprak mülkiyeti kurumu (Fransız burjuvasının gözünde) siyasal ve toplumsal alanda gerçekleştirilecek her türlü ilerleme için zorunlu koşuldu... Aile mülkünün parçalanması yolunda baskılar yapıldı, hatta zorlamalara bile başvuruldu; bu, en başta, boyun eğdirilmiş fakat her an başkaldırmaya hazır olan kabileleri zayıflatmak için, daha sonra da, yerli halkın elindeki toprakların ileride Avrupalı sömürgelilerin eline geçmesini sağlayacak tek yol olarak düşünüldüğü için yapıldı...

Meclis üyesi Humbert, 30 Haziran 1873 oturumunda, bir yasanın tartışılması dolayısıyla şu düşünceyi ileri sürüyordu: "Bu yasa, amacı Cezayir'deki ekilebilir topraklarda özel mülkiyetin düzenlenmesini hazırlamak olan bir dizi kararın, kararnamenin, yasanın ve Senato'daki tartışmaların ulaştığı en üst noktadır..."

Sömürgelilerin çıkarlarına ilave olarak —diye yazar Marx— hükümet, boyun eğdirilmiş halkın, kabile toplulukları düzeninin bozulması yoluyla zayıflatılmasını da hedef alıyordu; meclis üyesi Didier, Fransız Ulusal Meclisi'ne 1851'de sunduğu raporda bu hedefi şöyle dile getiriyordu:

"Kan bağı temeline dayanan toplulukların parçalanmasına yoğunluk kazandırmalıyız: Egemenliğimize başkaldırmalarının önüne geçmenin anahtarı buradadır" (K. Marx, "Le système agraire en Algérie au temps de la conquête française" [Fransızlar'ın Fethi Döneminde Cezayir'deki Tarım Sistemi], *Marx, Engels, Lenin* adlı yapıtta M. Godelier'nin seçtiği metinler).

Aynı şekilde Orta İtalya'da, mal sahiplerini geniş araziler satın almaya ve bunları çitle çevirmeye iten yasaların yardımıyla ortak topraklar kamulaştırıldı ve bu da, faiz ve borçlanmayla birleşerek çoğul aile yapısının parçalanmasının nedenlerinden biri oldu.

Bu koşullarda, çok sayıda kardeşe, toruna, yeğene, geline, vb. destek veren ve toplumsal yaşam sağlayan bu ataerkil yapının, halk sınıflarının aile çerçevesi olarak kalmasına olanak yoktur. Tarım işçisi, küçük çiftçi ya da kolon haline gelmiş köylüler, bir kuşaktan ötekine sürüp giden bir yapıyı korumayı başaramazlar. Aile reisinin ölümüyle çoğu zaman aile birliği çöker ve tehdidini her zaman arkalarında hissettikleri açlık bu insanları eşrafın, büyük toprak sahiplerinin, patronların karşısında bütünüyle boyun eğmeye zorlar.

Büyük toprak sahipleri ve feodal gelenekler köylü kitlelerinin aile yaşamını, küçük karı-koca ailesinin sınırlarına kadar küçülmeye itmiş, onları hiçbir güvenlik umudu olmayan yoksulluğa mahkûm etmiştir.

Banfield'ın, bir Orta İtalya kasabası olan Basilicate hakkında yazdığı gibi, babanın, annenin ve oğulun içinde bulundukları koşullar, yaşadıkları günü kazasız belasız geçirmekten başka bir şey düşünmelerine olanak tanımaz: "Her sabah uyandığımda, bize yeni bir gün bağışladığı için Tanrı'ya şükrediyorum ve akşam olup da keçimle, domuzumla, kuzumla ve çocuklarımla eve döndüğümde, yatağıma yatıp, bizi kazasız belasız günün sonuna erdirdiği için Tanrı'ya yeniden şükrediyorum". Bir köylü kadının 1955 yılında not alınmış bu sözleri, en basit güvenceden bile yoksun bırakılmış bir insanlık durumunu olanca açıklığı ile gözler önüne sermektedir.

Yapılan birçok araştırma, küçük farklarla ortaya koymuştur ki, ülkenin orta bölgelerinde yaşayan aileler düşünce bakımından öteki bölgelerdeki ailelerden çok farklıdır. Bu ailenin tek amacı, aile çekirdeğindeki sevgiyi, küçük saygınlıkları ve onurları kurtarmaktı, ki bunlar, yaşanan ortamın getirdiği tehlikelerden, mülk sahiplerinin acımasızca saldırısından korunabilmek için ellerinde kalan, tutunabilecekleri tek daldı. "Aileyi merkez alan", kıskançlıkların, düşmanlıkların ve iğrenç egemenlik isteklerinin iç içe geçtiği bu değerlerin, çoğu zaman İtalya'nın güneyini temsil ettiği ileri sürüldü. Baskı altındaki halk tabakalarının düşünce tarzının derin kültürel bileşenlerine ters düşen beylik düşünceler bu temeller üzerine oturtuldu. Bu görünüşüyle "karı-koca" ailesi adı verilen aile, büyük çoğul aileye özgü olan, hısımlar arasındaki dayanışma dilinden ve mantığından uzaklaşmış sayılmaz.

Bu kısa çözümleme, Akdeniz kültürlerindeki kırsal aile biçimlerinin dinamizmi üzerinde söylenebilecek herşeyin söylendiği savında değildir. Bununla birlikte bazı açıklamalar yapılabilir.

Karı-koca ailesiyle çoğul aileyi görünüşte birbirinden ayıran kutuplaşmanın temel bir karşıtlık olarak yorumlanmaması gerekir: Çoğul aile, biyolojik ortakyaşarlıkta olduğu gibi, birbirlerine sıkıca kenetlenmiş birçok aile hücresini içerir. Bu yapı, hem maddesel yapısı, hem de ahlaksal dili bakımından dayanışma ve topluluk olarak genişleme eğilimindedir.

Eski ekonomik temellerin çözülmesi her yerde geniş kolektif yapıları parçalanmaya mahkûm ederek aileyi çekirdek türü özerk aile sistemine yöneltti. Bu sürecin yapay olarak yaratıldığı yerlerde, örneğin sömürgelerde, boyun eğmek zorunda bırakılmış halklarda, aile birliğine dayanan sistemlerin dramatik biçimde dağılması ve çoğu zaman, toplumsal yaşamı temellerinden parçalayan ve dramatik sonuçlar veren oluşumlar bu evrimi zorla hızlandırdı. Başka yerlerdeyse, dağılma süreci daha yavaş ve daha yumuşak biçimde gerçekleşerek eski yapıların geçici bir süre yaşamayı sürdürmesine ve insanların yeni özerk ailenin örgütlenme biçimlerine yavaş yavaş uyum sağlamalarına olanak verdi.

Bugün bu evrim pratik olarak sona ermiştir: Kapitalist üretim biçimlerinin getirdiği aile türü, eskiden insanların kişisel ve toplumsal yaşamlarını bütünüyle düzenleyen manevi ve maddi işlevlerinden büyük ölçüde yoksun kaldı. Geniş kent toplaşmaları, toplulukların ve dayanışma halindeki grupların değil, varlıkları bütünüyle kent hizmetlerinin dağıtım kanallarıyla piyasa tarafından beslenen ürünlere bağımlı milyonlarca bağımsız ailenin barınmasına izin veriyor.

Yaşlıların yetkesi üzerine kurulmuş aile denetiminin bu ağır mekanizmasından kurtuluş, gerçek bir kurtuluşa yol açmadı; çünkü eski ilişkilerin yerini modern üretim yapılarının yarattığı koşulların gereklerini karşılayabilen yeni örgütlenme biçimleri alamadı. Yeni toplumsal yaşam koşullarının ve işçi kesiminin ortaya çıkardığı bu durumu yansıtan ve geliştiren yeni bir topluluk düşüncesinin kendini göstermesi gerekir. Bununla birlikte bu süreç kesintisiz olarak ilerleyemiyor; kapitalist üretim, dağıtım ve tüketim biçimleri bu sürecin önüne birçok engel çıkarmakta.

Bunun dışında, maddesel temelleri ortadan kalkmış olmasına karşın eski hısımlık anlayışı, kapitalist üretimin gereklerine uyum sağlamış ailenin kazandığı yeni boyutlar içinde kısmen de olsa bütün bu zorlamalara direnen

bir kültür gücünün varlığını koruyor. İster iyi olsun, ister kötü, gelenekler hâlâ içimizde yaşıyor ve aile içindeki rol dağılımı üzerinde etkisini sürdürüyor.

GÖÇLER

Akdeniz herkesin gözünde güneş ülkesi, tembeller ülkesi görünümünü kazanmıştır.

Yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte *charter* uçaklarına doluşup ya da otoyollara dizilip dalgalar halinde kıyılarına koşan Kuzeyli insan yığınlarının güneş ülkesi. Bu insanlar kımıldamazlar; bir başka yaşam ritminin kendilerinde yarattığı hayranlık ya da yorgunlukla birkaç hafta boyunca plajlara ya da kahvelerin teraslarına çakılıp kalırlar. Bazen de, kimi ağır, kimi telaşlı olan bu göçebeler, adadan adaya, bir Yunan tapınağından bir Ortaçağ kentine, Parthenon'dan Rodos'a, Pompei'den Amalfi'ye, Palermo'dan Segesta'ya ve Selinonte'ye dolaşır dururlar. Bu geçici istilacıların sayısı yüzyıldır giderek hatırı sayılır biçimde artmıştır. Dün bir avuç ayrıcalıklı zenginden ibaretken, bugün altmış milyona ulaşmıştır — ki bu rakam bütün Akdeniz havzasının 1600'lü yıllara doğru barındırdığı insanların sayısına eşittir. Uzmanlara bakılacak olursa, yarın sayıları yüz milyonu aşacaktır. Artan turist sayısıyla birlikte turizmin yapıldığı dönem de değişmiştir. Daha 1900'lü yıllarda turizm, servet sahibi, işsiz güçsüz seçkinlerin ılımlı geçen Akdeniz kışlarını Nice'ten Taormina'ya kadar ayrıcalıklı yerlerde geçirmeleri demekti. Akdeniz yazlarının zaferiyse, insanları yığınlar halinde kendine çekmesi oldu. Bu insan selleri, Fransız ve İtalyan kıyılarından sonra İspanya'yı ve İtalyan Mezzogiornosu'nu, Yunanistan'ı ve Anadolu'yu, Tiren, Adriyatik ve Ege denizlerindeki adaları kapladı; daha sonra Mağrip'e ve içdenizin güney kıyılarına taştı. Artık buraları da yetmiyor: Güneş tacirleri Kanarya Adaları'ndan Maldivler'e ve Pasifik Okyanusu adalarına kadar bıkıp usanmadan yeni Akdeniz'ler yaratıyorlar.

İnsanların gecelemek için, tüketmek için, hatta etrafa bakınmak için para ödemek, hem de çok para ödemek üzere koyun gibi koşa koşa gelip barışçı bir istilaya giriştikleri bir turizm türü denebilir buna. Peki bu istila, geldiği yerdeki işsiz insanlara iş sağlayıp, sanayisi az gelişmiş ülkelerin ödeme dengelerine nefes aldıran değerli dövizleri sağlamıyor mu? Bu istilacılardan hiçbiri geldiği yerde yerleşmeye kalkmaz, hatta kalma süresini uzatmayı

bile düşünmez. Kuzey'deki bürolarda ya da fabrikalarda mesai yeniden başladığında bu insan yığınları geldikleri ülkelere düzenli biçimde geri dönerler. Öyleyse barışçı bir istila söz konusudur, ama yine de masum bir istila değildir bu: Otellerin, "denize nazır" yapıların ve sayfiye evlerinin göz boyayan lüksüyle, doğal güzelliklerin biçimsizleşip bozulmasına yol açan bu istila, yarının arkeologuna bir fetih olgusunun izlerini sunacak. Bu istilanın ayrıca, istilacıları ağırlayan ve çoğu zaman para ekonomisinin getirdiği şoku göğüsleme gücünden yoksun, yarınları uğruna bugününü feda etmeye zorlanan toplumların eski ve kırılgan dengeleri üzerinde de yıkıcı etkileri vardır. Son olarak, yabansıllık ve folklor tüketicisi olan ve Akdeniz tarzı yaşama, bir gerçeğe katılır gibi değil de bir oyuna katılır gibi katılan bu istilacıları Akdeniz, tarihinde ilk kez yüzeysel olarak özümlemekte ve onlar tarafından özümlenmek, nesne durumuna indirgenmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır: Artık fosil haline gelmiş kış yaşamlarıyla, parayla satın alınan yazların sahte yaşamı arasındaki bölünmenin zehirli meyvası olan, acılarla dolu bir yaşamın derece derece canlandırdığı oyuncularla kaplı bir oyun alanıdır Akdeniz.

Çünkü ilk kez zayıf durumdadır. Tatil süresince bize hoş gelen bu tembelliğe, dinlenmeye ve yaşamın tadını çıkarmaya ayrılmış zaman, çağdaş ekonomilerin çok daha acımasız gerçeğinin bir başka yüzü olarak karşımıza çıkmaktadır: *disoccupazione*, yani sürekli iş bulamama olarak düşünüldüğünde, bütün bütüne işsizlik denemeyecek bir durum — çünkü bir iş bulunduğunda normal olarak işsizlik bitmiş olur. Sanayileşmiş toplumların yılda 200'ü bulan işgününe karşılık, bu eski toplumların yılda 50 ya da 100 gün çalışması, çok verimsiz topraklar üzerinde çok yoğun olarak toplanmış halkları beslemeye yetmemektedir.

Malthus'çuluğu vaktinden önce benimsemiş Üçüncü Cumhuriyet Dönemi Fransası'nın dışında Avrupa, bu halklara yayılabilecekleri fazla bir alan sağlayamıyordu. Yurtlarını terketmeye mahkûm olan bu insanların milyonlarcası önce 1880'li yıllardan başlayarak beyaz insanların yerleşmiş bulunduğu ülkelere, ABD ve Kanada'ya, Latin Amerika'ya, Avustralya'ya göç etti. Bu göç dalgası o kadar şiddetli oldu ki göç edilen ülkeler kapılarını kapattılar ya da biraz araladılar. ABD 1964'te "zengin ülkeler"in (Anglosaksonlar, Almanlar ya da İskandinavlar) yararlanmadıkları göçmen kabul kotalarını (1890'da Amerika'da yerleşmiş olanların %2'si) "yoksul ülkeler"e (Akdeniz ülkeleri) ayırmaya karar verdiğinde, Sanayileşmiş

Avrupa göçmen kabul yarışında başı çekmeye başlamıştı bile. Sırasıyla İtalyanlar ve Kuzey Afrikalılar, İspanyollar ve Portekizliler, Yugoslavlar, Yunanlılar ve Türkler, Almanya'nın, İsviçre'nin, Fransa'nın ve Benelüks ülkelerinin yolunu tutup 1955-75 yılları arasında gerçekleşen gelişmenin "hamallığını" yapmak üzere buralarda yerlerini aldılar. Elli yıllık bir aradan sonra vaktiyle Okyanus ötesine yapılan göçler yineleniyordu: En kalabalık kırsal bölgelerde yaşayan genç erişkinlerin kitleler halinde ülkelerini terketmeleri; geldikleri yere göre topluluklar halinde yeniden gruplanarak kabul edilişleri, bulunan ilk iş ve yeni toplumla bütünleşmeleri için gerekli asgari insan sıcaklığı; en ağır, en kaba ve ücreti en düşük işlerde kullanılmaları; ekonomik kriz başgösterdiğinde, geldikleri ülkelere hemen geri gönderilmeleri; azınlıklar arasında ve azınlıklarla yerli halk arasında çıkan —özümlenmelerindeki zorluğu ortaya koyan— anlaşmazlıklar.

Bu yeni nüfus hareketinin yol açtığı dönüşümler kuşkusuz kendini en fazla İtalya'da hissettirdi. Bir yüzyılı biraz aşan bir süre içinde (1860-1970) bu ülkeyi 25 milyon insan terketti — söz konusu insanların hepsi ülkelerini kesin olarak terketmediler, bu doğru; ama ülkenin 1960'taki nüfusunun yarısına ulaşıyordu bu rakam. İtalya'nın durumu birçok bakımdan örnek oluşturur. İlk göç dalgası, 11. yüzyılın hemen başlarında, özellikle Akdeniz ülkelerine, Mısır'a, Tunus'a, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na yönelikti. İtalyanlar Cenevizliler'in ve Venedikliler'in mirasçısı olarak İstanbul'un "frenk" mahallesi olan Pera'ya —Galata— tüccar ve dükkân sahibi, mimar ve doktor, mühendis ve demiryolu işçisi olarak yerleşmişlerdi: Bir "teknisyenler" göçüydü bu. Fakat İtalyan Birliği'nin kurulması, yarımadanın toplumsal düzenini ve ekonomisini altüst etti. Yurtlarını terkedenler bundan böyle çoğunlukla kırsal kesim insanları, topraksız köylüler, yolculuk masrafını ancak karşılayabilen kişiler olacaktı: Bu insanlar —gittikleri yerlerde "grev kırıcı" sayıldıklarından iyi karşılanmayan— tarım işçileri, inşaat ve maden işçileri olarak çalışacaklardı. Bir sefalet ve suya düşmüş umutlar göçü.

1860-80 yıllarına doğru, Piemonte'den, Toscana'dan ya da Emilia'dan gelen bu insanlar Avrupa'ya, özellikle de Fransa'ya geçtiler: Fakat sayıları henüz yılda yüz bin dolayındaydı. 1860'tan sonra bu sayı iki katına, üç katına çıktı, 1901-1910 yılları arasında 600.000'i aştı ve 1913'te rekor sayılacak bir rakam olan 872.598'e ulaştı. O tarihten sonra en yoksul kırsal bölgelerden, Veneto'dan ve özellikle güneyden, Sicilya'dan, Calabria'dan,

Puglia'dan ve Abruzzi'den geliyorlardı. Atlantik Okyanusu'nu aşıp Arjantin'e, Brezilya'nın güneyine gidiyorlardı —oralarda Nova Venetia, Nova Trento, Nova Vicenza, Nova Milano gibi, geldikleri yerleri anımsatan kentler kuruyorlardı— en çok da ABD'ye gidiyorlardı. En yoksul kişiler olarak kentlerde yerleşip oralarda mahalleler, kişisel ilişki ağları oluşturuyorlardı: Little Italy, Brooklyn. S. Romano'nun yazdığı gibi, hamurunda "biraz din, biraz batıl inanç, biraz vatanseverlik ve biraz da gastronomi" olan ortak bir kültür. Bunların dışında tabii ki, ister gerçek ister söylence olsun Mafya da var. Böylece her yerde, özümlenmeye direnen, diline, geleneklerine ve yaşam tarzına bağlı, zaman zaman "sarı" ve "bozguncu" bir İtalyan imajı kendini benimsetti. New Orleans'da 1890 Ekimi'ndeki pogromdan, Sacco ile Vanzetti'nin idam edilmelerine ve tümüyle dünün ve bugünün cinayet sendikası edebiyatına kadar, İtalyan asıllı Amerikan topluluğu bu imajın bedelini oldukça ağır ödedi. Ama bizler, Sadi Carnot'nun Sante Caserio tarafından katledilişinden sonra 1893 Ağustosu'nda meydana gelen Aigues-Mortes olaylarını (elli kadar insan ölmüştü) ve 1894'te Lyon'da olup bitenleri başvuru kaynaklarımızdan çıkarıp attık. L. Bertrand'ın 1907'de yazdığı, "İtalyan tehlikesi"nden söz eden kitabı bugün hâlâ okuyan var mı?

Hem Amerika'nın hem de faşizmin uyguladığı kısıtlamaların, öte yandan 1930'lardaki ekonomik krizin etkisiyle göç hareketi yavaşladı, neredeyse durdu. Savaştan sonraysa daha da şiddetli olarak, Kanada ve ABD'den çok İsviçre ve Almanya'ya yönelerek yeniden başladı: 1960 yılına doğru, endüstrileşmiş Avrupa'ya el emekçisi gönderen ülkelerin başında yine İtalya vardı. Fakat gerçekleşen "ekonomik mucize" ile birlikte, neredeyse geleneksel hale gelen bu göçün yerini daha şiddetli ve birincisine rakip ikinci bir göç aldı; bu kez söz konusu olan göç ülke içine, Kuzey İtalya'ya, Lombardiya ve Piemonte bölgelerindeki kentlere ve fabrikalara doğru yapılıyordu; hatta güneyliler, Kuzey'deki köylüler tarafından terkedilen ve kendi topraklarına göre biraz daha verimli olan topraklara yerleşiyorlardı.

Yirmi yıl içinde (1951-71), Güney'den ayrılan kadın erkek yirmi milyon insandan yalnızca bir milyonu yurtdışına çıktı. 1969'un sıcak geçen sonbaharında Torinolular ve Milanolular da çevrelerini Calabrialılar'ın ve Sicilyalılar'ın oluşturduğu pis "getto"ların sardığını farkettiler. Tabii ırkçılığın hiç silinmeyen yüzü de kendini göstermeye başladı: Burjuva semtlerinden bir daha geri dönmemek üzere kovulan bu güneyli insanlara

artık gazete sayfalarında, işlenmiş her türlü suçun zanlısı olarak rastlanıyordu. Kuzey'in endüstri dinamikleri göç eden çok büyük kitleleri özümlemeye yetmediğinden, bu insanların çoğu ilk aşamada Napoli'nin ve Roma'nın banliyölerinde oluşmuş *borgata*'larda ve teneke mahallelerinde üst üste yığılıp, uzak bir yeğen ya da iktidar partisinin önde gelenlerinden biri tarafından vadedilen bir büro işinin ya da bakanlıklardan birinde ayarlanacak bir işin hayalini kuruyordu... Bu arada onların boşalttığı Sicilya kırlarına, Marsala bölgesindeki bağbozumunda çalıştırılmak üzere Tunuslular çağırılıyordu: Irkçılık burada da yine yüzünü gösteriyordu.

İtalya böylelikle bir yüzyıllık bir süre içinde modern büyük göçler çevrimini tamamladı. Bu, Akdeniz ülkelerinin tümünde sırasıyla kendini gösteren, bu ülkelerin en verimsiz bölgelerini üzerinde yaşayan köylülerinden yoksun bırakan, onları modern ekonominin en alt düzeydeki gereksemelerini karşılamaları için yerlerinden eden bir göçtü. Fakat bütün bu göç hareketlerinin arkasında, yerlerini yurtlarını terkedip giden insanların karşı karşıya kaldıkları kültür vahşetini, dolayısıyla bu insanlara direnme gücünü sağlayacak yetersiz olanakları da görmek gerekir. Ailelerin dayanışması, dinsel dayanışma, eş olarak memleketten bir kadının seçilmesi; bundan başka, çöpçatanların aracılığı ile akrabalara ve dostlara gönderilen mektuplar, hediyeler, anaya ya da aileye gönderilen paralar, maddi başarının cafcaflı bir şekilde sergilenmesi —Sicilya'nın bir köyünde dar bir sokağın gölgesine çekilen Venezuela plakalı kocaman Cadillac'lar, Palermo'da Monte Pellegrino'daki Azize Rosalia heykeline sunulan dolarlar — seçim dönemlerinde, tatillerde ya da işsizliğin yol açtığı kriz dönemlerinde memlekete dönülürken dolup taşan trenler. Karşılaşılan şokun şiddeti, araya giren mesafenin büyüklüğünden ileri gelen ayrıklık, L. Lombardi'nin yakın tarihte yayımladığı, Calabrialı göçmenler tarafından köylerinin "müneccim"ine yazılmış şu mektuplardan bize yansımaktadır:

"Çok ünlü üstat,

"Benden istemiş olduğunuz birkaç saç tutamıyla fotoğrafı gönderiyorum. Ayrıca, bana yapacağınız hizmetin değersiz bir karşılığı olarak 10.000 liretlik bir havaleyi de yolluyorum..." (Novara, 3 Mart 1973).

"Bana büyü yapan kimsenin adını söyleyemeyeceğinizi bildiren mektubunuzu aldım; hiç olmazsa evin içinden mi, dışından mı olduğunu söyleyin... Büyünün uzaktan mı, yakından mı, bir içecekle mi ya da başka bir yolla mı verildiğini açıklayın..." (Singen, 3 Kasım 1970).

"Gönderdiğiniz tozla ilgili mektubuna cevap veriyorum. Benim ve karımın saçlarını koymamız gerektiğini anlatıyordun ve biz de saçları koyduk... ama bir de, üç adet tabut çivisi bulmamız gerektiğini söylüyorsun ki, burada, Kanada'da ölüleri gömmüyorlar, o işler İtalya'daki gibi olmuyor burada..." (Toronto, 12 Aralık 1970).

Sicilya'da, Calabria'da olsun, hatta Murcia'da ya da Peloponnesos'ta olsun, iç kesimlerdeki kırsal alanlarda durum son yirmi ya da otuz yıl içinde altüst oldu. Yaşlılarla çocukların oturdukları bu köyler henüz terkedilmemiş olsalar da, kaçınılması olanaksız varış noktasını gözler önüne sermektedir. Tıpkı öteki Akdeniz ülkelerinin, zamanında aynı sürecin farklı aşamalarından geçmiş olmaları gibi. Başlangıçta erkekler yalnız başlarına gurbete giderler, memlekete para gönderirler; bu para ile ailelerini besleyecek, bir tarla satın alacak ya da ticaret yapmak için para biriktireceklerdir; dönmeye hazırdırlar ya da kafalarının içinde dönme düşleri kurarlar. Sonra, tüm umutlar suya düşünce, bu kez kadınlar gider ve kopukluk kesinleşir. İyi ya da kötü koşullar altında belirli bir süre gurbetteki bu evlatlarının gönderdiği para ile yaşamını sürdüren köy, sonunda bütünüyle terkedilir.

Bütün bu ayrılışlar, dünyanın ekonomik denetimini elinden kaçırmış, endüstri çağına gecikmeyle girmiş, dolayısıyla da tehdit altında bulunan ve bağımlı hale gelmiş bir Akdeniz tablosu çizmektedir. İtalya'da Birlik gerçekleştirildikten sonraki dönemde, Kuzey Afrika'da sömürge döneminde, İspanya ve Portekiz'de ellili yıllarda, Yugoslavya'da ya da Türkiye'de altmışlı ya da yetmişli yıllarda hep aynı olay yinelenmektedir: Henüz sağlam bir yapıya kavuşmamış olan bu ülkelerin dışa açılmaları, ülke yöneticilerinin ülkelerini gelişmiş ekonomik düzene entegre etme yolundaki istekleri ve bu isteğin geleneksel kırsal alanlarda yol açtığı kriz. Bunun sonucu olarak da insanların kitleler halinde yurtdışına ya da kentlere iş bulmak için ya da en azından bu umutla göç etmeleri. Köy artık yok olmaya ya da Kuzeyli turistler tarafından yeniden canlandırılıp yaratılmaya yazgılı bir anıdır. Akdeniz, birikmiş gecikmesini ve bu gecikmeyi umutsuzca kapatma isteğini güneşiyle ve işgücüyle ödemektedir: Buysa, aynı bağımlılığın iki ayrı yüzüdür.

Üç bin ya da dört bin yıl boyunca Akdeniz'in tarihini ve bütünlüğünü oluşturan öğe göçlerdi. Bugün ise aynı göçler bu bütünlüğü bozmakla tehdit ediyor. Bugün bu tehdite karşı hemen her yerde dilsel, politik, ekonomik

eşdüzeylilik yüzünden kaybolmakta olan bir kimliğin arayışı içine tutkulu biçimde girildiği görülmektedir. Bu karşı çıkışın, bölgesel kararsızlıkları öteden beri küçümsemiş olan Jakoben ve merkeziyetçi Fransa'da en güçlü biçimde kendini göstermesi bizi şaşırtmamalı. Oksitanlar'ın *Volem vivre al pais*'ine, Korsikalılar *Fora i Francisi* ile karşılık verirler. Birbirini bütünleyen ve insanlara çekip gitmekten başka seçenek bırakmayan bir bütünleşmeye karşı aynı kaygıyı, aynı reddedişi ele veren iki haykırış.

Akdeniz Avrupası'nın bütün ülkelerinde, İspanya'da olduğu gibi Güney İtalya'da da bölgeler başkaldırıyor, merkeziyetçi devletin güçlendirilmesi sonucu yok sayılma noktasına gelen kendi özerkliklerini kazanma peşinde koşuyor: Zaten savaş sonrası Yugoslavyası'nda görüldüğü gibi, merkeziyetçi devlet daha işin başında Akdeniz insanının dünyasına özgü politik, dilsel, ırksal, dinsel ve kültürel çoğulculuğu kaleme almak, anayasasına sokmak zorunda kaldı — daha sonra da gün be gün yaşama geçirdi. Güneyindeki Balkan Hıristiyanları'nın 19. yüzyılda, İslam ülkelerininse 20. yüzyılda yeniden kavuştukları bağımsızlıkları, bir kez daha elde edilen bu saygınlığın korunması için gerekli güvence olarak her yerde ulusal devletin varolmasının zorunluluğu kabul ettirilmeye çalışılmış olmasına karşın, ulusal devlet Akdeniz kıyılarında doğmadı, yeniden kavuşulan bağımsızlığın bedeli olarak ona dışarıdan getirilip dayatıldı. Ve tutunması da kolay olmuyor. Acaba kaç Akdenizli, her biri kendi ülkesinde, bugün Katalanlar'ın gösterdiği tepkiyi gösterebilir: İspanyolluk, belki; Kastilyalılık asla! Hemen her yerde ulusun yaratılması ya da insanların yüreklerinde yaşamasının sağlanması gerekiyor.

Uygarlıkların hepsinde alışılmış olarak bulunan, coğrafyanın bölücü, parçalayıcı özelliği yüzünden daha da belirginleşen, Akdeniz adalarını oluşturan dağlar ve etrafını çeviren deniz dolayısıyla, ister sinemacı, ister antropolog olsun meraklı bir gözlemci için olağanüstü büyüleyiciliğe sahip birer müze olmalarına kapılarak ayrıklığı, özgünlüğü, ufukların sınırlılığını ileri sürmeyelim hemen. Bugün karşı karşıya kalınan kriz, ölmekte olan toprağın ötesinde bir anlam taşıyor.

Bugüne kadar varlığını sürdüren ve yüzyıllar boyunca ciddi olarak hiçbir zarar görmemiş olan temel dayanışmalar düzeyinde kendini gösteriyor.

Oysa istilaların ve fetihlerin ağır bastığı bir tarihten daha hareketli bir şey düşünülemez. Üç bin yıl boyunca Akdeniz, dışarıdan gelen halkları durmaksızın kendine çekti; bunlar ormanlardan, steplerden ya da çöllerden

gelen insanlardı. Ve bu insanlar —Grekler, "barbarlar", Araplar ya da Türkler— izleri kıyılarında henüz görülmeye başlamışken Akdeniz'i ele geçirmeye ve bütünüyle egemenlikleri altına almaya kalkıştılar. Ama Romalılar'dan Osmanlılar'a kadar en büyük imparatorluklar bile, egemenlikleri altındaki halkları günümüzün en zayıf devleti kadar ezmedi: Edilgen bir başeğme, uzaktaki bir hükümdara gösterilen politik ve dinsel bir saygı, ödenen düzenli vergiler, ender olarak da savaşa gönderilen askerler; pek ağır olmayan bir yükümlülük... Her defasında onların geleneklerine ve inançlarına saygı göstermek —bu saygıyı bazen para karşılığında gösterdiler— daha sonra yerel seçkinleri özümleme yoluna gitmek zorunda kaldılar.

Her istilacı, her egemenlik, bugün hâlâ farkedilen izlerini ancak böylelikle bırakılabildi; ne taş üstünde taş bırakmama, ne de derinlemesine bir birlik kurma yoluna gitti. Zaten, sert ve akılsızca bir kök kazıma eylemine başvurmadan böyle bir şeyi başaramazlardı. Jön Türkler kendilerini rahatsız eden Ermeni sorunundan, baskı yöntemleriyle kurtulmak istediler. Kastilya İspanyası ilk kez, önce 15. yüzyıl sonu Yahudileri'yle, bu olaydan yüzyıl sonra da İspanya Arapları'yla, insanları topluca sürme deneyini yaşadı; ama *limpieza de sangre* konusundaki kuşkulara bir çözüm getiremedi. Çok aldatıcı bir safkanlıktı bu: Bütün Akdeniz'de olduğu gibi İber Yarımadası'nda da kural, etnik ve dinsel toplulukların, yerleşmeler ve iktidarların gelgitleri yüzünden bazen yan yana, bazen iç içe, dolayısıyla da birlikte yaşamaları değil miydi? İşte zorluklarla dolu ve karşıtlıkların, anlaşmazlıkların ağır bastığı bu birlikte yaşama yüzünden ulusal devletlerin kabullenilmesi olanaksız hale gelmiş durumda. Anlaşmazlıklar ve kinler her yerde kabuk bağlıyor, derinlere kök salıyor ve insanlar zaman zaman birbirlerini dışlıyorlar.

İtalya'dan sonra Fransa da, Mağrip ülkelerindeki sömürgecilik deneyiminde başarısızlığa uğruyor ve bir milyonu aşkın vatandaşını metropole geri çekmekten başka çıkar yol bulamıyordu. Bugün de Korsikalılar'ın, ellerinde teknik olanaklarla, sermaye ile ve adanın geleneksel yaşam biçimine ters düşen yaşamlarıyla sömürgeciler gibi adalarına yeni gelenlere karşı başkaldırmalarına hayretle tanık oluyor. Kıbrıs'ta, Rumlar'la Türkler arasındaki duyarlı dengenin kurcalanması, —Türkler adayı 1570-71 yıllarında fetheden Osmanlılar'ın soyundan gelmelerine karşın Rumlar'a oranla daha yoksul bir topluluktur— her

yönüyle sürekli olacağı belli olan bir fiilî paylaşmaya yol açtı. Kıbrıs'ın bu bölgede bir istisna oluşturduğu doğrudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de parçalanması her yerde, Balkanlar'da ve Ege Denizi'nin çevresinde modern çağın ilk büyük insan göçlerinin olmasına yol açtı: İnsanların kitleler halinde sürülmeleri, Türkler'in Yugoslavya'dan ve Yunanistan'dan çıkarılmaları ve buna karşılık, Yunan topluluklarının neredeyse tamamının Anadolu kıyılarından sökülüp atılması, ki bunlar Persler'den beri her türlü yabancı egemenliğine karşı varlıklarını sürdürebilmiş ve yüzlerini denize dönmüşlerdi; bunların boşalttıkları yerlere, denizle barışık olmayan Türk toplulukları yerleştirildi.

Ama bize göre, bu çağdaş çatışmaların en anlamlısını kuşkusuz İsrail oluşturuyor: Bize göre en üzücü çatışma bu. 1948'de, eski ulusal Yahudi vatanının devlet haline dönüştürülmesi, seçilmiş halk için, iki bin yıl süren bir diasporanın sona ermesi, tarihin beklenen sonucunun gerçekleşmesi ve Tanrıları'nın kendilerine verdiği bir sözün yerine getirilmesiydi. Ama bu devletin varlığı Ortadoğu'nun tamamında, yabancı bir varlığın zorla içlerine sokulması olarak alındı ve buna karşı savaşım verilmeye başlandı. Oysa gerçek çelişki, Akdeniz'in belirli bir boyutunu açığa vuran çelişki, Roma egemenliğine karşı iki kez kanlı biçimde başkaldıran ve imparator Hadrianus tarafından 133 yılında Filistin'den sürülen Yahudi halkının bu süre içinde vatanından uzak yaşamasıydı.

Ortaçağ'da İslam topraklarına ve Hıristiyan Avrupa'nın her yerine dağılan İsrail toplulukları her yerde kentlerin gettolarında ayrık olarak zor koşullarda yaşayan azınlıklar durumunda kaldı. Normal zamanlarda, tabi oldukları devlet güçleri tarafından korunan ve hoşgörüyle karşılanan bu toplulukların ticaret teknikleri ve para işlerindeki ustalığı, içinde bulundukları topluluklarca hem takdir edildi, hem de horlandı, ama onlardan vazgeçilemedi; yine de Yahudiler Avignon papalarının ve İstanbul sultanlarının en iyi kesenekçileri (*fermiers*) oldular. Zaman zaman zulüm gördüler, katledildiler, kovuldular, yeniden gurbete çıkmaya zorlandılar: 1500 dolaylarında İspanya'dan ve İtalya'dan, kendilerine kucak açan Osmanlı İmparatorluğu'na yerleştiler. Kimi zaman da, ki bu daha da acıydı, özümlenme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar; Akdeniz'deki ilk tektanrıcı din olan, ama kendi inancını yayma peşinde koşmayan ve hem Hıristiyanlığın, hem de Müslümanlığın önceli olan dinlerinin buyruklarını yerine getirmeleri engellenmek istendi.

Avrupa siyonizminden doğan, Doğu Avrupa'daki Yahudi katliamlarından sağ kalanlar tarafından yaratılan, Hitler'in katliamlarından kurtulanlar tarafından halkı oluşturulan İsrail, devlet olarak kurulduktan sonra müslüman ülkelerde yaşama koşulları hassaslaşan Yahudiler'i de kendine çekmeyi başarmıştır. Fakat bütün dünya Yahudileri'ni İsrail'de toplama peşinde değildir — özgünlüğü de buradadır. Dünyanın her yerinde, Amerika'da olduğu gibi Avrupa'da da sürekli bir karışma sonucu düzenli olarak yenilenen dinamik Yahudi toplulukları giderek güçlenmektedir. Katolik krallar tarafından İspanya'dan kovulan Marranolar'ın soyundan gelen Kuzey Afrika Yahudileri'nin Fransa'nın güneyinde yerleşmeleri buna bir örnektir. Dahası, İsrail yöneticileri bugün ülkelerinin yeniden bir göçmenler ülkesi haline geldiğini görmekten kaygı duymaktadırlar.

Yüzyılımız böylelikle, Akdeniz'in bir başından ötekine, tarihin birleştirdiği, yan yana getirdiği ya da iç içe soktuğu ne varsa bozmaya, ayırmaya, dondurmaya çalışıyor. Ağır ilerleyen bir yerleşikliğe geçme sürecinin varış noktası olarak her halk bir ulusla, bir devletle, sınırlarla çevrilmiş bir toprak parçasıyla özdeşleşiyor. Burada söz konusu olan, temel bir kopmadır: Özünde hareket bulunan bir olgunun yitip gitmesidir bu. Çünkü bugün Akdeniz çevresinde yaşayan halkların çoğu dışarıdan gelmiştir ve bu gelişler oldukça yakın tarihlerde olmuştur. Öyle ki, İ.Ö. iki bin yıllarından başlayarak Ortaçağ'a kadar bu halkların Akdeniz yöresine geliş tarihlerini görece bir kesinlikle söyleyebiliriz.

Bu göçebe topluluklar, vardıkları topraklar verimsiz ve dağlık da olsa, burada topraklarına bağlı yerleşik topluluklar haline geldiler. Kendilerinden önce o topraklara gelmiş olanları egemenlikleri altına aldılar, nüfus olarak onları geçtiler, onları özümlediler ya da topraklarından kovdular. Böylece Grekler, Akdeniz havzasının ilk sakinleri olarak kabul ettikleri Pelasgoslar'a, Lelegler'e ya da Karlar'a; Araplar da Mağripli Berberiler'e aynı şeyi yaptılar. Hayvan yetiştiricisi olan bu topluluklar, yük taşıma ya da savaş aracı olarak kullandıkları hayvanları buralara getirip o iklime uyum göstermelerini sağladılar: Grekler atı, Araplar hecin devesini, Türkler deveyi getirdiler. Ama geldikleri yerde tarım tekniklerini de öğrendiler — bunu çoğu zaman bu ürünleri daha iyi dağıtabilmek için yaptılar: buğday, üzüm, zeytin ve incir, sebze, meyva ve çiçek... Akdeniz havzasına ilişkin tarım kültürleriyle ilgili söz dağarcığının tamamı —tam olarak adı konulamayan— "Helen-öncesi" topluluklardan kalmadır.

Bu topluluklar kuvvet kullanarak, diplomasi yoluyla ya da kurnazlığa başvurarak kendilerinin saydıkları ve sahipleri olarak kaldıkları kıyı topraklarda kök saldılar. Buralarda kentler, devletler kurdular. Başlangıçtaki kara insanına özgü deniz korkularını zamanla yenerek denizci halklar haline geldiler ve kendilerini maceranın çekiciliğine kaptırmaktan alıkoyamadılar: Keşifler yaptılar, koloniler kurdular, denizi tekrar tekrar fethettiler. Akdeniz tarihi, havzaya yeni gelen bu halkların yol açtığı art arda gelen genişleme hareketlerine sahne oldu: Grekler, Fenikeliler, Romalılar, Araplar, Hıristiyanlar, Osmanlılar. Aşama aşama kurdukları bu birlik Roma İmparatorluğu ile zafere ulaştı; sonra, Ortaçağ'da ve Modern Çağ'da, günümüzdeki büyük uygarlık, din, halk ve dil sınırlarını sağlamlaştırdı. Ama bu öğeler öte yandan bu dünyanın parçalanmasına, farklılaşmasına da yol açtı. Çünkü gelip geçen her egemenlik kendi izini bırakırken, bunların hiçbiri kendinden önceki egemenliklerin izlerini ne tam olarak örtebildi, ne de silebildi: Derinlemesine alınan her kesit bu müstesna tarih katmanlarını ortaya çıkarmakta ve çeşitli bölgelerde görülen sürekliliği oluşturan ayırıcı nitelikleri gözler önüne sermektedir.

Akdeniz'in insan planında bugünkü çehresini, tarih içinde üç bin yıllık bir süreye yayılan ve üç büyük bölüme ayrılan göçler dizisi oluşturur.

Bunlardan birincisi, en uzun süreni, aynı zamanda en kitlesel olanı Hint-Avrupalılar'ın gelişidir; bu göç dalgası ile gelenler İ.Ö. 2000 yılından, Barbar istilasının sonuna kadar yarımadalarda ve kuzey kıyılarda yerleştiler. Söz konusu göç dalgası iki aşamada oldu. Önce, ikinci binyıldan başlayarak Hititler, Grekler, İtalikler, Keltler geldiler. Sonra, Roma İmparatorluğu'nun yeni gelenleri içine alma konusundaki başarısızlığının ardından, imparatorluğun zenginliğinin ve uygarlığının büyüsüne kapılan farklı etnik kökene sahip çok sayıda savaşçı topluluk geldi; bunlardan Franklar'ın, Lombardlar'ın ve Slavlar'ın, geldikleri yerdeki halkların yaşamları ve dilleri üzerindeki etkileri kalıcı nitelikte oldu. Ama bu etki, şiddet kullanımı ve uzun süren gerileme dönemlerine yol açan yıkımlar sonucunda gerçekleşti: İkinci bir Grek istila dalgası İ.Ö. 2. yüzyılda Mykenai ve Argos'taki Akhaia krallıklarını ortadan kaldırdı; Dorlar, barbarların baskısı karşısında Roma'nın yıkılmasından sonraki dönemle karşılaştırılabilecek bir ortaçağ döneminin başlatıcısı oldular.

Tarihçiler bu yeni gelenlerin sayılan hakkında varsayımlarda bulunmakta, ilk gelenler konusunda yalnızca belli belirsiz izlere rastlamaktadırlar:

yangınların düzeyi; terkedilmiş kentler; kullanılan aletlerde, çanak çömlekte, ölü gömme törelerinde zaman açısından kopukluk. Bu kavimlerden bazılarının, Anadolu Hititleri'nden Güney İtalya Normanları'na kadar olan toplulukların, başlangıçta küçük askeri gruplar oldukları, daha sonra yaptıkları fetihlerle aristokrat yönetici sınıflar haline geldikleri anlaşılıyor: İktidarlarının geçiciliği de buradan kaynaklanıyor. Ama bu grupların belli başlıları, kendilerinden önce gelenleri olduğu gibi, sonra gelenleri de özümleyebilecek yeteneği gösterdiler: Bunun bir kanıtı, 7. yüzyıl ile 8. yüzyıl arasında kıta Yunanistanı'nı işgal eden Slavlar'ın Helenleştirilmeleridir. Ya da tersine kanıt getirilerek, bunların Akdeniz'in güney kıyılarına yüzeysel olarak yerleştirilmiş oldukları ileri sürülebilir. Bu kıyılarda ticaret yapmalarına izin veriliyor (Nil Deltası'ndaki nehir kollarının biri üzerinde kurulmuş olan Naukratis'te Grekler'in yaptığı gibi), imparatorluk içinde politik bakımdan egemenlik altında tutulup onun bir parçası kabul ediliyor (Büyük İskender'in ya da Roma'nın yaptığı gibi), buraya kendi yöneticilerini atayıp mallarını yerleştirebiliyor, İskenderiye gibi ya da eski askerlerden oluşan koloniler gibi merkezler kurabiliyorlardı; ne var ki buralarda hep azınlık olarak yaşıyorlardı.

Bunlardan başka iki ayrı göç hareketinden daha söz edilebilir; bunlar sayıca daha az oldukları kuşkusuz iki büyük göçebe topluluğudur: Araplar ve Türkler. Birinciler 7. yüzyıldan başlayarak Ortadoğu'nun tropikal çöllerinden kopup gelmişlerdi; Bizans'ın zayıflamış direncini kırarak iki yüzyıl içinde Bağdat'tan Cebelitarık'a kadar yepyeni olan inançlarını ve dillerini oradaki halklara benimsettiler, hatta daha da kuzeye taşarak İspanya'yı ve Sicilya'yı işgal ettiler, İtalya ve Fransa kıyılarını yakıp yıktılar. Orta Asya'nın soğuk steplerinden gelen ikinci grup ise, 11. yüzyıldan başlayarak Anadolu'da yerleşti: Üç yüzyıl sonra Osmanlı devleti, daha Konstantinopolis'i ele geçirmeden, Balkanlar'da köklü bir biçimde yerleşmeyi başardı, daha sonra Cezayir'e kadar bütün İslam Akdenizi'ni egemenliği altına aldı; ama Mağrip ülkeleri bu vesayetten çabuk kurtuldu, ondan sonra da ayırıcı temel çizgi kuzeyle güney yerine, denizin doğusuyla batısı arasında oldu.

Araplar'la Türkler'in yayılması birbiriyle örtüşmez: X. de Planhol bu iki kavmin yayılma alanlarını hecin devesiyle devenin ekolojisine bağlar. Bunlardan birincisi dağa ve soğuk iklime uyum sağlayamıyor, ikincisiyse sıcağa gelemiyordu. Bununla birlikte bu iki kavim arasında ortak bir nokta

vardı: Araplar ve Türkler, asıl yerleşme bölgesi olarak seçtikleri yerlerin dışında azınlığı oluşturuyorlardı. Araplar, Mısır'ı İslâmlaştırıp Araplaştırabildiler —burada bugün hâlâ güçlü bir Kıpti azınlığı vardır— ama orada yerleşmediler ve Batı'ya doğru ilerleyerek zaferler kazanmaları, Mağrip Berberileri'ni harekete geçirmeleri sayesinde gerçekleşti. Osmanlı sultanlarının göçebe Türkmen kabilelerini Balkanlar'a aktarıp orada yerleştirilmeleri konusundaki gayretlerine karşın, Rumeli'deki Türk toplulukları imparatorluklarının toprak kaybetmesi sırasında hiçbir direnç göstermedi. Din değiştirme konusunda hiçbir zorlama izine rastlanmaz, bu doğru: "kâfirler" ödedikleri özel bir vergi karşılığında imparatorluğun her yerinde varlıklarını sürdürebilirlerdi. Ve İstanbul, Kanuni Sultan Süleyman döneminde en önemli Türk kenti haline gelmeyi başardı, ama çelişkili olarak aynı zamanda en önemli Rum, Ermeni ve Yahudi kentiydi de... Kırsal alanlarda, farklı din, dil, etnik köken ve yaşam tarzları arasında karmaşık bir hiyerarşi kuruldu; bunların sınırları birbiriyle örtüşmüyordu: Göçebe dalgası nüfusun yoğun olduğu bölgelere, özellikle de her türlü ilkel biçimin barındığı dağlık bölgelere hiç dokunmadı. Bedeviler ile yerleşik düzendekiler arasında, daha yeni yeni sona ermekte olan uzun bir savaşım başladı.

İnsanların yerleşik düzende yaşadığı günümüz dünyasında ve bizim Batı dünyamızın yaklaşık bin yıl önce dengeye oturttuğu bu dünyanın bir bölgesinde, Akdeniz'in yüzyıllar boyunca kendine çektiği ve ona bugünkü görünümünü kazandıran, sürekli hareket halindeki bu halkları kafamızın içinde canlandırmakta zorluk çekiyoruz. Arkeologların, dilbilimcilerin ya da ilk Latin yazarlarından kalan dehşet dolu metinlerin, aktardıkları bilgilerin eksikliği ya da aşırılığı yüzünden, Akdeniz dünyasına insansal boyutunu kazandıramamış oldukları duygusuna kapılıyoruz. O dönemin insanlarını kafalarımızda canlandırabilmek için daha başka metinlere, alçak kabartmalara başvurma gereksemesini duyuyoruz. Örneğin, 12. yüzyılda yazılmış Mısır metinleri, öküzler tarafından çekilen, içlerine kadın ve çocukların doldurulduğu arabaların Kuzey halklarının, deniz halklarının izlediği yolu izlemesini anlatıyor. Alçak kabartmaların birinde, Aeneis'in alevler içindeki Troya'dan, sırtında taşıdığı babasıyla ayrılışını görüyoruz. Troya'nın alınmasından sonra, Akhaia'lı kahramanların "geri dönüşleri"ni anlatan metinleri okuyoruz. Bunların en ünlüsü olan Ulysses'in yolculuğu, söylencede adı geçen ve Akhaia'lı denizciler tarafından keşfedilen

Kharybdis ve Skylla, Kiklop mağarası, Kirke mağarası gibi antik yerlere boyut kazandırır. Bunlardan başka, İtalya'nın güneyinde ya da Sicilya'da Grekler'in koloniler kuruşunu anlatan, söylence niteliği kazanmış anlatılarda görürüz bu insanları: Topraksız kalmış ya da siyasal sürgüne uğramış, ailelerinin son göbeğini oluşturan bir avuç insan; kâhinlere danışan bir topluluk şefi; birkaç gemi, kıyıları gözden kaybetmeden ve her türlü önlemi elden bırakmadan yapılan uzun yolculuklar: Yerleşme yerinin seçilip kutsanması, bu yeni alanın kura ile dağıtılması ve yeni bir sitenin kurulması; içerilerde oturan yerli halklarla sürdürülen zorluklarla dolu ilişkiler ve kurulan bu kentlerden bazılarının, örneğin Taranto ya da Sybaris'in, Siracusa'nın, Gela'nın ya da Agrigento'nun elde ettikleri olağanüstü zenginlik; bu zenginliğin Yunan dünyasının sınırlarında, kendilerininkiyle aynı araçlara sahip olan Kartaca'nın tahıl ve madenler bakımından zengin bir Akdeniz *Far West*'ini ele geçirme yolundaki zorlu rekabeti karşısında elde edilmesi.

Toprağa tutkuyla bağlanma ile adalar arasında, özellikle de Akdeniz'in orta kesimindeki adalar arasındaki bu sürekli hareketin birbiriyle bağdaşması olanaksız karışımının bize bir şeyi çok iyi kanıtladığına kuşku yoktur, ister Doğu'dan, isterse Batı'dan gelmiş olsun bütün uygarlıklar burada peş peşe sıralanırlar.

Fransa'ya bağlanmasından önce Korsika'ya, ikinci binyılda burada yaşayan ve Filitosa'daki megalitleri dikmiş olan Torreliler'den sonra sırasıyla İberler ve Ligurlar, Kartacalılar ve Romalılar, Bizanslılar ve Sarazinler, Pizalılar ve Cenovalılar geldiler. Bunu, yalnızca arkeolojinin ölü bir geçmişe tanıklık etmesi olarak mı almalıyız? Birbiri ardından gelenlerin yaptıkları katkıların tümü tek bir dünya içinde eridi. Cargese'de biri Latin diğeri Ortodoks iki kiliseyi karşı karşıya görürüz. İkincisinin ikonası Aynaroz Dağı'ndan (Athos), 17. yüzyılın sonlarında Türkler'in Peloponnesos'u yeniden fethetmelerinden sonra oradan kaçıp adaya gelen ve orada zar zor kabul gören bir Yunan topluluğu tarafından getirilmiştir; bu bize, Yunanlılarla Arnavutlar'ın 15. yüzyılın sonlarında Güney İtalya'da ve Sicilya'da birçok kent kurmuş olduklarını hatırlatır.

Bazılarının, Akdeniz uygarlığının ilk beşiklerinden biri olarak görmek istedikleri —Girit'ten daha önce— Malta, birbiriyle en az bağdaşan malzemelerden hareketle yavaş yavaş oluşturulmuş bir kültürün ortaya koyduğu çelişkiyi daha iyi sergiler. Burada, Hal Tarxien ve Mgaar megalitik

dönemleriyle, 1565'te Türkler'in istilasına karşı direnilip zafer kazanılmasından sonra Kutsal İttifak tarafından kurulmuş yeni La Valetta kentini yan yana bulabilirsiniz; ya da Aziz Pavlus'un yeraltı mezarıyla —bir deniz kazasından sonra bu adada üç yıl kalmıştı— Arap ve Katalan etkilerinin birbirine karıştığı eski ortaçağ kenti M'dina'yı (Citta Vecchia-eski kent) yan yana görebilirsiniz. Dört yüz bin kişiyi barındıran bu kent (Kutsal İttifak tarafından kurulduğu sıradaki nüfusunun kırk katı) yüz elli yıllık İngiliz işgalinden sonra Katolikliği devlet dini olarak kabul etmiş durumda; ve Mağrip Arapları'ndan kalan, yüzeysel olarak Romalılaştırılmış bir diyalekti, Latin alfabesiyle yazmakta. Bu dil özellikle kendilerini "Garap" (Arap) olarak tanımlayan köylüler tarafından kullanılıyor; kentlerde oturan seçkinlerse, kültür dili olarak uzun süre İtalyanca'yı kullandıktan sonra bugün İngilizce'de karar kıldılar.

Peki, ya Sicilya için, Kuzey'den gelen İtalikler'in bir kolu olan Sikanlar'dan beri birçok halkın, Grekler'in, Kartacalılar'ın, Romalılar'ın, Bizanslılar'ın, Müslümanlar'ın, Normanlar'ın, Anjoulular'ın ve Katalanlar'ın karşı karşıya gelip birbirlerine meydan okudukları bu içine kapalı dünya için ne demeli? Orası hep bir sömürge olarak kalacak, der "Leopardo". Buraya gelen her istilacı, bir öncekinin henüz sıcaklığını koruyan yerine oturdu; Palermo Katedrali, Büyük Cami'nin yapısı üzerine kuruldu; Siracusa Katedrali'nin, Athena Tapınağı'nın üzerine kurulmuş olması gibi. Sicilya, tarihsel anıtlar bakımından sahip olduğu müstesna zenginliğini gelip geçen bu yabancılara borçludur; özellikle de bu anıtların en büyüklerini bırakmış olan Yunanlılar'a: Avrupa'nın aydın kesimi Yunan mimarisini 18. yüzyılda İtalya ve Sicilya'da yeniden keşfetti. Fakat burada, iki bin yıldır donup kalmış olan tahıl tarımına bağlı eski *latifondo* uygarlığı, zaman zaman sarsılmakla birlikte, Roma'ya başkaldırmakta; tıpkı daha önce, devlet tarafından benimsetilmek istenen her türlü "modernleştirme"ye kararlılıkla kafa tuttuğu gibi, Napoli'ye yaptığı gibi.

Akdeniz en azından dört bin yıldır —belki de bunun iki katı bir süre boyunca— insanları kendine çekti, onları kıyılarında yerleştirdi, "uygarlaştırdı"; bu, yakın tarihlere kadar böylece sürüp geldi. Böylelikle de, ardı arkası kesilmeyen bu akınların aşıladıkları yeni kan sayesinde kendini canlı tuttu. Bu canlılığın bedelini de hoyrat ve kanlı bir tarihle ödedi. Bu tarih, yıkımlarla ve yağmalamalarla, kıyımlarla, sürgünlerle, topluluklar arasında meydana gelen kanlı çarpışmalarla kesintilere uğramış bir tarihtir.

Buna karşılık, yeni gelenler burada hazır buldukları tekniklere, yaşam tarzlarına, dinsel inanışlara çabuk uyum sağlayıp yerleşik tarım düzeniyle gezginci hayvancılık arasında, kuru tarım ile suların dâhice evcilleştirildiği tarım arasında, kentlerle kırsal alanlar arasında, insanı düş kırıklığına uğratan ve giderek verimsizleşen bir toprağın sunduklarıyla daha fazlasını vadeden deniz arasında kurulmuş bulunan kırılgan ve kararsız geleneksel dengelerin sunduğu olanaklardan alabildiğine yararlandılar.

İnsanları kendine çeken ama aynı zamanda da kendi kültürünü onlara özümleten bir odak. Öte yandan, insanların, hayvanların, bitkilerin, malların ve tekniklerin, dinlerin ve simgelerin dolaşımı için ayrıcalıklı bir alan. Bu dolaşım kimi zaman o kadar hızlı olur ki, bir yenilik karşısında, onun çıktığı yerde mi gerçekleştirildiğini, yoksa dışarıdan mı getirildiğini anlamakta güçlük çekeriz: Tarihçiler ve tarihöncesi uzmanları bu etkilerin izini sürerken sık sık yollarını şaşırırlar. Ve bu durum tarihin doğuşundan beri böylece sürüp gider: Çömlekçiliğin 7. binyılda Orta Fırat bölgesinde ortaya çıktığı düşünülür; bu zanaatın deniz kıyısına ulaşması yaklaşık bin yıl almıştır; ama kıyıya ulaşır ulaşmaz da baş döndürücü bir hızla Suriye'den Büyük Sahra'ya, Anadolu'dan Balkanlar'a, daha sonra da bütün Batı Akdeniz'e yayıldı; böylelikle, ilk seramikler daha 6. binyıldan önce İtalya'da (Puglia'da), Fransa'da (Marsilya yakınlarında), İspanya'da (Cuenca yakınlarında) görülmeye başladı; ama bunlardaki üslup o kadar farklılık gösteriyordu ki bu yeni tekniğin uygulandığı her yerde özgürce uyarlandığı, bir bakıma yeniden yaratıldığı ileri sürülebilir. Bu dönem her bakımdan ilginçtir, çünkü bir yandan Verimli Hilâl ülkelerinin —Filistin'den Mezopotamya'ya kadar— yaratıcı işlevini ortaya koyarken, öte yandan Batı'nın uzun süren gecikmesini ve değişimlerin uçarcasına yol almasında denizin oynadığı belirleyici rolü gözler önüne sermektedir: Düşünceler bu ortamda nesnelerden daha hızlı dolaşır. Aynı dönem, bin yılından sonra yavaş yavaş tersine dönmeye başlayacak olan bir gidişin de habercisidir.

Öte yandan, yine bu dönem, Akdeniz'in resmî tarihine ritmini veren hareketliliğin ardında başka düzeyde bir hareketliliğin de göstergesidir. Aynı şeylerin sürekli yinelendiği izlenimini veren, ama öteden beri varolan geleneklerce belirlendiği için geri planda kalan bu hareket, insanların günlük yaşamlarında içinde bulundukları etkinliktir. Onların içinde bulundukları ortama uyum sağlama, dış çevrenin isteklerini algılayarak bunların içinden özümleyip kendilerine mal edebileceklerini seçme

yeteneklerini ortaya koyar. Akdeniz'in canlılığını uzun süre korumuş olmasının nedeni, insanların sanki bir bitkiyi sulayıp beslercesine düzenli olarak üzerinde dolaşmalarıydı.

Akdeniz'in tarihi, göçebelerle yerleşik düzendekiler arasında süregelen uzun bir savaşımla özdeşleşse de; sonunda ikinciler her yerde bu savaşımı kazanmış, göçebeleri yerleşik düzene geçirmiş, onların hareketliliğini sınırlamış, denetim altına almış, hatta bu hareketlilikten, onları egemenlikleri altına alma yolunda yararlanmışlardır. Araplar'ın ve Türkler'in yaptıkları fetihler bazı bölgelerde gözle görülür duraklamalara, eski köylü topluluklarının göçebeleşmesine yol açtı kuşkusuz: Büyük Sahra'nın Atlas Dağları kesiminde, Zagros Dağları'nda ve İran'ın Fars bölgesinde ya da Eflak bölgesinde böyle oldu. Ama bugün, Mağrip'ten Kürdistan'a kadar olan yerlerde görüldüğü gibi Balkanlar'da da artık göçebeliğin kala kala yalnızca tortusu kalmıştır: Birkaç bin, bilemediniz on bin, yirmi bin insan; bunlarsa kentler için hiçbir zaman tehdit öğesi değillerdir. Zaten erken tarihlerden başlayarak Akdeniz havzasının geniş bir bölümündeki kırsal yaşamı başka yasalar düzenlemeye başlamıştı: Yaylacılık. Yaylaya çıkmaktan amaç, dağların ve yaylaların bütünleyici kaynaklarını ovalarınkiyle birleştirmekti; sürülerin kışlık otlaklardan yazlık otlaklara hareketlerini düzenliyordu, bu hareket kimi zaman uzun mesafeler katetmeyi gerektiriyordu; yaylacılık bunların güzergâhlarını, verecekleri molaları, hatta sürü sayısını bile saptıyordu. İspanyolların Meseta'sı ya da Napoli Krallığı'ndaki Puglia Gümrüğü böylece 16. yüzyılda milyonlarca koyunun bir yerden bir ötekine yaptığı hareketi düzenliyordu. Hayvanların sayıca artması, belirli bir noktadan sonra, yaylaya çıkanların sayısında azaltmaya gidilmesine yol açtı: Yaylaya tüm bireyleriyle aileler yerine, hayvancılığı meslek edinmiş olanlar, paraları sürü sahiplerince ya da köy birliklerince ödenen çobanlar çıkar oldular. Bunlar biraz gizemli, kendilerine özgü sırları olan ve büyücü olduklarından her zaman kuşku duyulan kimselerdi: Yerleşik toplumun uzağında kalmış son göçerlerdi bunlar.

Ama başka tür bir yolculuk daha var ki çok daha fazla sayıda insanı harekete geçirmekte. Yakın tarihlerde gerçekleşmiş olan kentleşme olgusuna kadar nüfus bakımından en kalabalık yerler olan dağlık bölgelerden geliyor bu insanlar. İnsan kıtlığı çeken tahıl ekili ovalara hasat zamanlarında, bağbozumlarında, zeytinlerin, turunçgillerin toplanmasında

gerekseme duyulan el emeğini sağlarlar; onları her yerde, Toscana'daki Maremma'da, Puglia'da, Tesalya'da çalışırken gördüğümüzde, bu gidiş-gelişlerin sınırlı bir çerçeve içinde gerçekleştiğinin farkına varırız; köy "çavuşları" aylarca önce büyük toprak sahipleriyle pazarlık etmiş, etkinliğin hangi düzen içinde gerçekleştirileceğini saptamışlardır. Bu insanların kimi yine de zamanı geldiğinde buralara geri dönmez: Böylece, dağlık bölgeler her salgın sonunda ovaların nüfusuna yeniden katkıda bulunur. Bazı dağlık bölge insanları da bunların tersine devletlerin ve kentlerin hizmetine girmeyi yeğler. Devletlere asker olarak hizmet ederler; Venedik dukalarının ve Osmanlı sultanlarının zaman zaman yararlandıkları Yunanlılar, Arnavutlar gibi. Kentlerdeyse, dükkân sahibi, zanaatçı, küçük tüccar olarak çalışırlar. İspanya böylece 18. yüzyılın sonuna kadar düzenli olarak çok sayıda Fransız göçmenini kendine çekti. Aynı dönemde Kuzey İtalya'da Alto Lario "burg"larından kopup gelen insanlara Como gölünün batı kıyılarında rastlanıyordu; bu insanlar buradan Milano'ya, Cenova'ya, Ancona'ya, Roma'ya, Napoli'ye, Palermo'ya doğru Güney'in yolunu tutuyor, oralarda, bizim Parisli *bougnat*'larımız gibi, *Lombard*'lar adı altında bazı meslekleri tekellerine alıyorlardı: Taş yontucuları, ayakkabı tamircileri (Roma'da, Campo dei Fiori kesiminde), şarap satıcıları (Palermo'da). Ama bunları tek başına kalmış insanlar gibi düşünmemek gerekir: Her "burg"dan insanlar önceden belirleyip seçtikleri yere gidip yerleşiyor ve gittikleri her kentte birbirlerini bularak topluluklar oluşturuyor, böylelikle de sonradan gelen gençlere kucak açıyor, karşılıklı yardımlaşmayı sağlayıp, anlaşmazlıklar çıktığında uyulacak kuralları saptıyorlardı; ve çoğu kez, gönderdikleri parayla yaşamlarını sürdüren memleketleriyle ilgili işler hakkında kararları buralarda alıyorlardı.

Bu profesyonel göçler, ister geri dönülsün, ister dönülmesin, çağımızdaki büyük göçten iki temel noktada ayrılır. Bu insanlar Akdeniz'in dışına kaçmak yerine, ona yönelmişlerdir; oturma mekânı ile çalışma mekânı arasında bir bölünmeyi, dağlık bölgelerle ovaların birbirini bütünlemelerini yansıtırlar: Bu bütünleşmedeki derin birliği kendilerince ifade ederler. Ve günümüzde, Yahudi ya da Lübnan diasporası gibi, bir yandan topluluklar arasındaki birleşmeyi güçlendirip genişletirken, öte yandan onların varlıklarını sürdürmelerine güvence getirirler.

Akdeniz'in doğusundan batısına bir bütün olduğunu kanıtlayan ve insanların hareketliliğinden çok daha ilginç olan bir hareket söz konusudur

bu yörede: Hayvanların ve bitkilerin dolaşımı. Nasıl ki Orta Amerika Yeni Dünya'nın beşiği ise, 5. binyıldan başlayarak Akdeniz kıyılarından Basra Körfezi'ne kadar günümüzden üç, dört binyıl önceki Ortadoğu da Eski Dünya için "neolitik devrim"in beşiği oldu. Yerleşik düzene geçişin ilk belirtileri olan köyler ilk kez burada görüldü. Belli başlı hayvan türleri burada evcilleştirildi: 9. binyıldan hemen önce koyun, daha sonra 5. binyıla doğru keçi, domuz ve nihayet sığır. Tahıl kültürünün sistemli bir şekilde yapılmasına da burada başlandı; yumuşak buğday, arpa, daha sonra uygarlığın simgesi olmaya aday üzüm ve zeytin gibi bitkiler ve bunlarla birlikte kuru tarım teknikleri burada doğdu. Evcilleştirilen hayvanlar işte bu ilk beşikten çıkarak bütün Akdeniz havzasını dolaştı, daha sonra bu alanın sınırlarını aşarak Avrupa'nın tümüne yayıldı, sonunda da Yeni Dünya yönünde sıçrama yaptı. Saydığımız bu bitkilerden yalnızca üzümün ve zeytinin yayılması sınırlı kaldı, bu da, iklim koşullarının zorlamasından ileri geldi: Yine de, dâhice kazanılan başarılar sonucu bağlar doğal sınırlarının ötesinde Fransa'da, Almanya'nın Ren bölgesinde, bir "Roma mirası" olarak kaldı.

Batı, Ortaçağ'da Ortadoğu'dan yine bazı alıntılar yaparak bahçelerine yeni sebzeler, meyvalar, çiçekler kattı: Enginar, kuşkonmaz, marul, patlıcan, balkabağı, kavun, armut, erik, şeftali ve turunçgiller, şekerkamışı ve dut, Şam'ın gülleri... Bunların Batı'ya aktarılması Haçlılar'dan çok, Sicilya'da ve İspanya'da, Arap fetihlerinin Bağdat'tan Endülüs'e kadar sistemli biçimde yayılmasına bağlı olarak, Verimli Hilâl'de uygulanan sulama tekniklerini buralarda uygulayan Müslüman bahçıvanların keşfedilmesiyle dolaylı olarak gerçekleştirildi. Roma İmparatorluğu bu sulama tekniklerine pek dikkat etmemişti. İslam bahçelerinin ve onları taklit eden İtalya ve İspanya bahçelerinin zenginliği daha uzun süre Avrupa'nın kuzeyindekilerin yoksulluğu ile karşıtlık oluşturacak ve Hıristiyan dünyasının Palermo'da, Valencia'da ve Elche'de meydana getirdiği *huerta*'larda bu bahçeleri taklit etmezden önce yapıp yapabileceği, Araplar'dan kalan bu bahçeleri iyi durumda tutmaya çalışmak olacaktı — bahçecilikle ve sulamayla ilgili söz dağarının tümü Arapça kökenlidir. Yine uzun bir süre Atlantik Avrupası tahılını ve bitki varlığını düzenli olarak yenileyecek tohum gereksemesini işte bu bahçelerden, Akdeniz kıyılarından sağlayacaktı: Olivier de Serres, 1600'lere doğru, "Midy'den Septentryon'a" gelen tohumlar çok yararlı," diyordu.

Binlerce yıldır, hatta daha düne kadar insanların ve metaların bu sessiz ve sürekli dolaşımı sayesinde Akdeniz hem kırsal uygarlıkların, hem ticari uygarlıkların doğduğu ve yayıldığı alanı oluşturdu; bu alanın beşiği ise, bugün bölünmüş, istikrarsız ve tehdit altında bulunan Ortadoğu'ydu. Akdeniz, yazıyı ve bizim "Arap rakamları" dediğimiz, aslında Hint'ten gelen rakamları buradan aldı. Jeolojik yapısının azizliği yüzünden, sanayileşmiş Avrupa bugün gerekseme duyduğu temel enerji kaynağını yine Ortadoğu'dan istiyor — daha önce bitkilerin yaptığı gibi petrol de Akdeniz'i doğudan batıya katediyor: Her an kuruma olasılığı bulunan ve onsuz yapamayacağı bir kaynağa bağımlı olduğunu kısa bir süre önce kavradı Akdeniz ve bundan endişe duyuyor. Basit bir rastlantı mı bu, yoksa her şeyin tinsel yönünü gözardı eden teknikçi uygarlığımızda değerlerin değiştiğini gösteren bir işaret mi? Çünkü Ortadoğu dediğimiz o dar beşik, yetiştirilen ürünün hasadının düzenli yapılabilmesini güvenceye alan bir Toprak Ana'ya bağlı dinleri verdiği gibi, günümüzde bu kaynakların denetimi için birbirleriyle çekişen üç büyük tektanrıcı dini de verdi. Ve bu üç dinle birlikte bütün bir simgeler, ritüeller ve değerler dizgesini sağladı; bir eskatoloji verdi; tarihin yıkılıp gideceği ve insanlara, işledikleri günah yüzünden kovuldukları ve dağıldıkları o "Bahçe"ye sonunda yeniden dönerek orada yerlerini alacakları bir yeni dönemin başlayacağı umudunu verdi, insanları hacı olmak için Roma'ya, Mekke'ye ve Filistin'deki kutsal yerlere gitgide daha kalabalık kitleler halinde çekerek kendini kanıtlayan inatçı bir umuttur bu.

VENEDİK

Çocukluğumuzda hepimiz Robinson Crusoe'nun mutluluğunu yaşamayı düşlemişizdir: Adanın önünde batan gemi, içindeki zenginlikler karaya taşınırken her şeyin rast gitmesi, sığındığımız mağaranın hemen yakınında sivri uçlu kazıklar haline dönüşmeye hazır ağaçlar buluvermemiz, bu ağaçların dikildikten sonra dallarla ve yapraklarla donanıvermesi. Hepimiz, ulaşılması olanaksız bir krallıkta bilinmeyen bir hayatın olağanüstülüklerini yaşamayı kurmuşuzdur kafamızın içinde: Günlük yaşamımızın bize sunduklarının bir başka şekilde yeniden düzenlenmesiyle oluşmuş bir özgürlük adası.

Venedik de bir adadır, erişkin ya da yeterince erişkin insanlar için, gereğinden fazla büyümüş, ama hâlâ düş kurmasını becerebilen çocuklar için bir başka dünyadır. Ulaşılması oIanaksız bir ada değil tabii, ama ona gerçekten ulaşıldığı ileri sürülebilir mi? Tanımadan önce kafamızın içinde o kadar çok düş kurmuşuzdur ki, onu olduğu gibi görmemize artık olanak yoktur. Bizim sevdiğimiz, içimizde yaşattığımız Venedik'tir. Bir büyü, bir düş, bizi yanılsamalara düşüren bir tuzak; Venedik bizim için işte bütün bunlardır ya da öyle olmasını bekleriz, "işte, düşlerimdeki Venedik!" demişti Musset, 1833'te bir kış gecesi kente ilk kez geldiğinde. Oysa Jean-Paul Sartre, kanal kanal, adacık adacık dolaşırken "gizli Venedik'i arar çılgınca", her defasında "hep başka yerde" bulduğu "gerçek Venedik"i; o hep önünde duran ama aslında kendisinden uzakta, "karşı yakada" olan, ulaşılması olanaksız "dingin gizem"i arayıp durur. Venedik'in büyü dolu havasını, söylencesel varlığını, çekiciliğini yaratan, onun gerçekdışı oluşudur. Bir yarısını gördüğümüz, öteki yarısınıysa düşlediğimiz bu dünya, kendi üzerine kapanırken bizim de üzerimize kapanır. Bizim beklediğimiz de zaten budur. Her birimiz kendimize özgü biçimde severiz Venedik'i, bu dünyaya keyfimizce dalar, kendi aradıklarımızı bulup çıkarırız: Yaşama sevinci, ölüm çöküntüsü, soluklanma, oyalanma, çılgınlık ya da farklı bir yaşamın verdiği basit bir aralık duygusu.

Hem İlâhî Hem de Şeytanî Bir Su

Hem gerçekdışı, hem gerçek bir kent. Bu duygu belki de, su ile gökyüzü arasında bir hiçlikten doğmuş izlenimi vermesinden, koskoca dünyamız üzerindeki bütün kentlere coğrafyanın her zaman sunduğu toprağın, ışığın, kaynak sularının, yeşilliğin oluşturduğu mantıklı bütünlüğün burada bulunmamasından kaynaklanmakta. Bu kentte toprak o kadar belli belirsizdir ve o kadar güvenli biçimde korunmuştur ki yalnızca suyun ve gökyüzünün aynası yansır gözümüze. Toprak vardır tabii, lagünde suyun yüzüne belli belirsiz çıkan o çamurlu kum tabakasını andırır. Venedik'in yükünü taşıyabilmesi için bu toprağı yeniden varetmek, taşlarla berkitmek, dahası binlerce, hatta milyonlarca ağaç gövdesiyle, toprağın içine dikine çakılmış milyonlarca meşe gövdesiyle berkitmek gerekmiştir. Venedik, suya gömülmüş bir ormanın üzerinde yükselir.

Ve en küçük savsaklamada, en küçük dikkatsizlikte, su orada hazır beklemektedir; kabına sığmaz, sinsi, her şeyi örtmekle tehdit eden lagünün suları, yakınlardaki Adriyatik'in suları, Alpler'in eriyen karını kente doğru yuvarlayan derelerin, ırmakların suları. Ve kış günlerinde, kasımda, aralıkta, ocakta, şubatta gökyüzünde patlayan ve yüksek bacaları yere indiren, kanalların çalkantılı sularında yüzlerce gondolu batıran şiddetli fırtınalara eklenen yağmur selleri. Venedikliler'in eskiden, en azından 17. yüzyılın sonuna kadar *calcagnetti*'lerin üstüne tünemeleri, ayaklarını yerden 40 cm.'den fazla yükselten o garip tabanların, o gerçek cambaz ayaklıklarının üstünde yürümeleri boşuna değildi; çamura, *calli*'lerin durgun sularına, eğimsiz yapılmış daracık sokaklarda biriken sulara batmaktan korunmak içindi. Bugün hâlâ biraz kuvvetli bir sağanak yağacak olsa, sular sokakları kaplar, taşların bütün girintilerine dolar.

Su, hep su: Kentin ana maddesi, ana malzemesi sudur. Ve her şeyden önce, Venedik'in döl yatağı olarak kabul edilebilecek lagünün suyu. Ama kimbilir! Belki de kanallar, en ünlü kanallar, düşleri anılarımızda yaşayanlar, ilk neden değil de, birer sonuçtur. İlk neden, sudan oluşan ve kenti çevirip kuşatan o ovadır; Adriyatik yönüne ne bütünüyle kapalı, ne de açık olan o su ovasıdır. O olmasaydı, hiçbir şey varolmazdı. Venedik'in varlığı o ovadan başlamıştır, onun varlığıyla açıklanır, çıkış noktası orasıdır; sanki ufuksuzmuş gibi görünen o alanlardan, üzerinde sandalların, *pali*'lerin, ikili üçlü demetler halinde dikilmiş ve güvenli su yolunu gösteren

o kazıkların arasında sanki uykudaymış gibi yol aldıkları alanlardan başlar — ki bana göre bu kazıkların, çok eski ırmakların çizdiği, bugün üzerini tuzlu suyun örttüğü menderesleri izlediğine kuşku yoktur ve bir ölçüde hâlâ rehberlik görevlerini sürdürmektedirler, çünkü uzun sefer hattında çalışan motorlu teknelerin, *vaporetto*'ların gereksediği yeterli derinlik ancak buralarda vardır. Venedik'in dün kendini tehdit altında gördüğü zaman yaptığı şey, bu *pali*'leri söküp çıkarmaktı: Böylelikle lagün yabancı gemiler için yaban, kullanılmaz, içine girilemez bir tür çöl haline geliyordu.

Lagünün bu kadar önemli olduğunu, kendine özgü bir krallık olduğunu yalnız Venedikliler bilir; ona şarkılar yakmışlar, bilimsel kitaplarda bile onu anlatmışlardır. Büyülenmiş, kendini kente kaptırmış olan yabancı, canlı bir bitkinin kendi çiçeğine ulaşması gibi kente ulaşan bu içdenizi kolaylıkla gözden kaçırır. Zaman zaman kentin kanallarında görülen, Albert Marquet'nin de resimlerinde rastladığımız, gün ışığının beyaz, mavi, pembe, gri, ender olarak mor, daha ender olarak da yeşile döndürdüğü bu birbirinden ayrılmaz, gerçekdışı su ovalarının büyüsünde kaybolup gitmek istemez yabancılar. Uzaklarda, ufuktaki adaların kıyıları ya da kumsallar, suyun üstünde yüzeye çok yakın, belli belirsiz kahverengi bir çizgi oluşturur.

Kente gelen bazı ünlü ziyaretçiler lagünden bir ölü alan olarak —Ne saygısızlık!—, "Roma *Campagna*'sı kadar hüzünlü" bir alan olarak söz ederler. İyi ama, Roma *Campagna*'sı o kadar hüzünlü müdür? Ve lagünün "sonsuz sessizliği" o denli tekdüze midir? Onlarca, belki de yüze yakın ada, oluşturdukları yeşil beneklerle uzaktan uzağa bu tekdüzeliği bozar. Otlar, ağaçlar, evler; burada bir din okulu, şurada bir hastane ya da manastır; bahçeler, meyvalıklar. Venedik Hali'ne gitmek üzere Rialto'ya yönelmiş iri teknelere işte bu adalarda sebze, meyva ve çiçek yüklenir. Casanova'nın hoşlandığı bir görüntüdür bu: Tepeleme kavun, karpuz yüklü, suyun üstünde kayarak ilerleyen yüzlerce iri tekne. Ve balıkçılar hep oradadırlar, çünkü lagünün sığ sularında her zaman balık vardır. Venedikli romantik ressamların kendilerini tutkuyla kaptırdıkları yelkenleri toprak sarısı ve kırmızı bir sürü tekne işte bu nedenle burada toplanır. Her ne olursa olsun Venedik işte buraya, Fransa'daki Morbihan bölgesinin benzeri olan, güçlü su akıntılarına sahip bu bataklığa kök salmıştır; bir tür doğal sığınak oluşturan bu bölgede, barbar istilalarına kadar uzanan çok eski zamanlardan, özellikle 7. ve 8. yüzyıllara uzanan Lombardlar döneminden

itibaren yaşamaya başlamıştır. Balıkçı kulübelerinin ortasında —belki de lagün üzerinde dolaşırken bugün hâlâ rastladığımız, kazıklar üstüne oturtulmuş o barınaklara benzer kulübelerdi bunlar— verimsiz kumu çapalayan köylülerin, tuz toplayıp satan zavallı insanların arasında, anakarada, Terra Ferma'da yerleşik bazı zengin toprak sahiplerinin zaman zaman kendilerine sığınacak yer aradıkları da olmuştur. Denizle ve yakınlardaki İtalya kıyılarıyla ilişki kurulur kurulmaz lagünün üzerindeki alçak adaların her birinde köyler, kasabalar çıkmıştır ortaya. Giderek de bu köylerin yerini gerçek kentler almaya başlamıştır. Bunlar önce Lido'nun güneyinde Malamocco'da, kumların arasından Adriyatik Denizi'ne açılan geniş bir şeridin bulunduğu yerde kurulmuştur.. Daha sonra Torcello'da; bugün burasını eskiden olduğu gibi yararsız otlar kaplamıştır ve eski zenginliğinden e-ser kalmamıştır, çünkü lagünün nemlilik koşullarında değişmeler olmuş, buysa bölgeye zarar vermiş, ölü sular yaratan tehlikeli alüvyonlar bölgeyi sararak ölüme mahkûm etmiştir. Torcello bugün bir çöldür: Sönüp gitmiş görkemine yalnızca Roman üslubu köprüleri, Santa Fosca'daki 8. yüzyıla dayanan değirmi kilise ve 13. yüzyıla ait mozaikleriyle, çan kulesiyle, kırmızı tuğlalarla bezenmiş kubbeleriyle sessizliğe terkedilmiş kilise-katedral tanıklık eder. Sular Torcello'ya yaptıkları gibi, Venedik'e de ihanet etmiş olsalar, San Marco Katedrali ile Çan Kulesi bu ihanetin hüzünlü tanıkları olarak kalmış olsalardı, kentin bugün ne hale gelmiş olacağını bir düşünün.

Ama sular Venedik'e ihanet etmedi; suların kenti her tehdit edişinde, insanlar kentin yardımına koştular, bugün de koşmaktalar. Venedik, örgüsünü ören Penelope'dir. İşte bu sayede büyüdü, gelişti ve üzerinde kurulduğu yerin coğrafya koşulları yalnızca bir tek kentin başarıya ulaşmasına elverdiğinden, lagün çevresinde kurulmuş öteki kentler, onun gölgesinde yaşamlarını sürdürmeye çaba gösterdiler. Murano, camcıların doluştuğu bir ada haline geldi, çünkü Venedik daha 1290'dan başlayarak bu ateş sanatının tehlikeleri yüzünden, camcıların kentte çalışmalarını yasaklamıştı. Burano, dantel işleyenlerin ve balıkçıların sağladığı gelirle durumunu idare etti. Lido, dar bir kum şeridinin oluşturduğu bu garip ada, uzun süre ıssız bir kumsal olarak kaldı. Derebeylik 16. yüzyılda burasını top atışları için hedef olarak kullanıyor ve Macaristan'dan, Polonya'dan ithal edilen sığırlar, Rialto yakınındaki Beccaria mezbahalarına gitmeden önce, sonu gelmez yolculuklarının yorgunluğunu atmaları için burada

dinlendiriliyorlardı. Venedikli *patrici*'ler arbalet atışı yapmaya ve şahinlerini eğitmeye buraya geliyorlardı. Byron, atlarını bu adaya taşıttırmıştı ve her gün, suların gelgitiyle sertleşmiş kumlarla kaplı on kilometrelik bu kumsalda Shelley ile birlikte, açıklığın ve ıssızlığın verdiği sarhoşlukla, denizin ve rüzgârın kokusunu ciğerlerine çekerek at koşturuyorlardı. Bugün Lido — 1900'ler üslûbunda otelleri olan bu korkunç semt— bir dinlence yeri haline geldi, bunun da ötesinde, sinemanın belli başlı merkezlerinden biri oldu.

Peki, San Marco'nun çan kulesinden ya da bir helikopterden lagüne bakmak, hatta güney yönündeki Chioggia'ya giden bir *vaporetto*'nun içinde lagünü katetmek Venedik'i anlamak için yeterli olabilir mi? Sularında biraz dolaşmak, sağına, soluna bakmak gerekmez mi? Lagün, Venedik'in yaşamının ve tarihinin ilk boyutlarını kazandığı yerdir: Lagün, Venedik'in koruyucusudur; suları yükseldiğinde, kentin içlerine kadar sokulur, geri çekilirken de onu yalayarak temizler; lagün, kenti dünyaya bağlayan yoldur. Önünde set halinde uzanan kum şeridi yalnızca beş yerinden geçit verirdi, bunları kazasız belasız aşmak da kolay değildi. Bugün onlardan üçü kalmıştır: San Nicoló, Malamocco, Chioggia. En önemlileri olan Malamocco, aşılması zorluklar gösteren bir geçittir ve kasten öyle bırakıldığı söylenir. Venedikliler "Malamocco kanalını düşman gemileri girer diye derinleştirmekten korkuyorlar," demişti Montesquieu.

Fakat kenti koruyan ve *vero propagnacolo della pubblica liberta** diye anılan lagünün kendisi de sürekli tehlikedeydi: Adriyatik Denizi'nin yüksek gelgitleri, onu koruyan kum şeritlerini, *lidi*'leri her an bozabilirdi; ırmakların taşıdığı alüvyonlar onu doldurmakla tehdit ediyordu; dahası, ırmakların taşması, su düzeyinin yükselmesine neden oluyor, bu da kenti sular altında bırakıyordu. Tatlı ya da tuzlu suların neden olduğu bu su baskınları, bu *acque alte, altissime, alte e notevolissime**, San Marcó Meydanı'nı düzenli olarak sular altında bırakıyordu. Kimi zaman bu baskınlar o derece şiddetli oluyordu ki, *si naviga per la piazza*, yani meydanda tekneler dolaşabiliyordu (31 Ekim 1746); ya da Merceria bile kanala dönüşüyordu. Daha yakın tarihlerde, hepimizin bildiği o kritik aylarda Venedik topraklarının genel olarak suya gömülmesinin yarattığı dramatik sorunları hatırlamayan, suların kapladığı, bir sis tabakasının üzerine çöktüğü San Marco Meydanı'nda tahtadan geçitlerin uç uca eklendiği ve bunların üstünde bir yayayı yalnız başına, sanki ilk kez ayak

bastığı bir yerde yürüyormuşçasına yavaş yavaş dikkatli adımlarla yürürken gösteren fotoğrafları görmemiş olan var mıdır? Daha çok ekim, kasım ya da aralık aylarında meydana gelen bu felaketlerin eskiden yol açtığı bir zarar daha vardı: Kentin suyunu sağlayan kuyuların, hem saray kuyularının, hem de pozzi pubblici'lerin bozulmasına yol açıyordu. Sular çekildiğinde bunları en kısa zamanda onarmak gerekiyordu.

Venedik'in yaşadığı bir çelişkiydi bu; bir sular kenti olan bu kentte, 19. yüzyılın sonlarına kadar, demek ki Stendhal'in hayatta olduğu günlerde bile hâlâ içme suyu tesisatı yoktu. Meydanlardaki ve saray avlularındaki kuyularda yağmur suları biriktiriliyor, daha sonra bu sular süzülerek kullanılıyordu. Tatlı ve içilebilir su kaynağı bulmak (bazen bir kanalın tabanında) çok ender rastlanan bir olaydı. Eskiden belediye temizlik işlerinde, çeşitli mesleklerde, hatta evlerde kullanılan su, bu işin ayrıcalığını elinde tutan *barcaruoli*'lerce sağlanıyordu. Brenta ırmağının suyunu taşıyordu bu tekneler — Venedikli mühendisler, verdiği zararlardan dolayı bu ırmağı, setler kurarak Chioggia yönüne döndürmüşlerdi; ırmak artık lagüne boşalmıyordu—, birer su sarnıcı haline dönüştürülmüş bu tekneler burada dolduruluyordu. Daha sonraları Fusina'da, atlardan yararlanılarak çalıştırılan oldukça karmaşık bir düzen sayesinde içi su dolu bu tekneler ırmaktan lagüne aktarılıyordu.

Venedik'in Kalbinde

Venedik'e ilk kez gidiyorsanız, seçeceğiniz yola, oraya varacağınız saate önceden karar vermeye değer. Herkesin yaptığı gibi kente trenle girebilirsiniz, yani Mestre'den başlayan ve Büyük Kanal'ın bitimindeki gara kadar giden mendireğin üzerinden girebilirsiniz; ya da karayoluyla, gara çok uzak olmayan Piazzale Roma'ya kadar gelebilirsiniz; buradan ötede artık araba kullanamayacağınız için, arabanızı, araçların üst üste yığılı bulunduğu çok katlı otoparka bırakmanız gerekir. Fakat denizyolundan gelmek, kralların geldiği yoldan gelmek demektir. Yola nereden çıkmış olursanız olun, Venedik'e ulaştığında geminiz San Nicolo geçidini aşacak ve lagünün ortasındaki derin kanal boyunca Zattere'ye ulaşıncaya kadar yol alacaktır. Varsayın ki sabahın erken bir saatinde geliyorsunuz ve henüz uykunuz açılmadığı için kente yaklaştığınızı farketmediniz. Uyanır

uyanmaz güverteye çıktınız; birdenbire, kentin tam kalbinde bulursunuz kendinizi. San Marco Sarayı'nın karşısında, daha doğrusu Piazzetta'nın karşısında gemi ağır ağır dönerek kıyı boyunca uzanan caddeye yönelecektir. Çok düşük bir hızla Dukalar Sarayı'nın, San Marco'nun çan kulesinin önünden ilerleyecek ve Büyük Kanal'ın ağzını geçecektir. *Dogana da mar* (Deniz Gümrüğü) üzerindeki altın yaldız kaplı Fortuna heykeline elinizi uzatsanız dokunacakmışçasına yakın geçeceksiniz. Biraz sonra, Zattere'de, Mestre'ye giden petrol tankerlerinin izlediği ve denizin geniş bir kol oluşturduğu yere yöneleceksiniz. İşte, Büyük Kanal'ın girişinde Azize Meryem adına, ona olan şükranların ödenmesi amacıyla 1630-31 yıllarındaki veba salgınının ertesi günü yapımına başlanmış Koruyucu Salute Kilisesi. Güney yönünde, uzaktaki evleriyle ve Redentore Kilisesi'nin kubbesiyle işte Giudecca. Venedik kubbeler kenti değil miydi? Daha yakında, yine kubbesi ve çan kulesiyle San Giorgio Maggiore Adası.

Venedik'in kalbinin asıl attığı yer, ne meydanları, ne de Rialto köprüsünün kemeridir; kentin limanı olan *bacino di San Marco*'dur*; burada sular en hafif rüzgârda çalkalanmaya başlayıp, kazıklarına bağlı duran gondolları salındırır, gözünüze aşina *vaporetto*'lar rıhtımdan rıhtıma atlıyormuşçasına buradan geçer, uzak ülkelere gitmek üzere hareket etmiş uzun yol gemileri de; suyun üzerinde sessizce yol alan ve kimi zaman bembeyaz olan bu gemiler insana sanki kâğıttan yapılmış, gerçekdışı gemiler oldukları izlenimini verirler.

Ne olursa olsun Venedik'e ilk kez işte buradan, suyun kıyısından tembel tembel bakmak gerekir. Demiryoluyla gelmişseniz ve ayaklarınız sizi hiç şaşmadan San Marco meydanına doğru sürüklüyorsa, Venedik'in resmî kalbi olan bu meydanı, büyük törenlerin yapıldığı, asalak güvercin sürülerinin ve telaşlı turistlerin doldurduğu bu alanı çabucak geçin. Daha henüz ne bazilikaya, ne de Dukalar Sarayı'na girin. Dosdoğru Piazzetta'ya gidin. Ve eskiden aralarında, ölüme mahkûm edilen soyluların ya da başkalarının asıldığı iki sütuna fazlaca bakmayın. Çünkü Venedik dökeceği kadar kan dökmüştür. Unutun bütün bunları! Nedamet Köprüsü'ne de aklınızı fazla takmayın, Piombi hapishanelerine de — bu hapishanelere mahkûmlar sözü edilen köprüden geçerek giderlerdi. Sağa dönün siz. Orada sizi Todaro Kahvesi beklemekte. Bu kahve adını, San Marco'dan önce bu gururlu kentin koruyucusu olan azizden almıştır. Geniş terası, insanın arayıp da bulamayacağı bir gözlem yeridir. Bu terasın hemen yanı başında, dingin

suların müziğini çalan orkestrayı duyarsınız. Sular, hafif gondolların tabanlarına pat pat vurur, rıhtımın taşlarını bıkıp usanmadan döver durur. Bir de hava güneşliyse, esen meltem size denizin kokusunu getiriyorsa, kapatın gözlerinizi. Düş gücünüzü biraz zorlarsanız, Venedik bütün zaferleriyle gözlerinizin önüne serilecektir: Alçak güverteli kadırgalar, şişkin karınlı *nave*'ler, hatta, İsa'nın göğe çıkışının kutlandığı Sensa Bayramı'nda Venedik dukasının her yıl denizle nikâh tazelediği törenlerin, güvertesinin üzerinde yapıldığı Bucintoro kadırgası. Ve her yeri dolduran maskeler, yalnızca maskeler. Yaşama sevinci, tarihle gerçekleştireceğiniz bu buluşmadadır işte!

Zamanın Dışında

Bir mucize, ya da en azından, insanı şaşkınlığa düşüren bir kenttir Venedik: Burada zaman, başka yerlerde aktığı gibi akmaz. Bir büyü yapılmış ve bunun sonucu Venedik zamanın dışında kalmıştır. Biz kocayıp giderken, bu kentte sanki hiçbir şey kımıldamaya, eskimeye cesaret edemez. Beğeniye ters düşen bazı şeyler bulursunuz tabii; zamanımızın gürültücü nesnelerini kastediyorum: Kentin bir parçası olan ve otobüs işlevi gören *vaporetto'*lar örneğin; bunlar Büyük Kanal'ın bir ucundan ötekine durup dinlenmeksizin gidip gelirler; ama o kadar uzun zamandan beri oradadırlar ki! Ya da daha yakın zamanlarda ortaya çıkan motorlu tekneler; suyun yüzeyini dalga dalga karıştırıp bozan, çok da gürültü çıkaran o iğrenç tekneler. Öte yandan, bazen bagajınızı atıp kendiniz de içine yerleştiğinizde pek de fena olmuyor! Bunlar aslında insanın kolaylıkla yok sayabileceği ayrıntılar, yeter ki yok saymak isteyelim. Onlara sırtınızı dönersiniz ve bir anda, yolunuzda ilerlerken ne türden olursa olsun, sağınıza solunuza sanki göz zevkinizi okşamak için yerleştirilmiş, hiç de yabancısı olmadığınız bir geçmiş zamanlar dizisine dalıverirsiniz.

İster tarih ya da sanat aşkıyla, ister bilgiçlik taslama tutkusuyla olsun, bu yapılan tek tek tanımaya çalışmanın verdiği eğlenceli duyguya bırakabilirsiniz kendinizi. Giovanni Antonio Canal'ı seviyorsanız —Canaletto adıyla tanınan bu ressam 20 Nisan 1768'de Venedik'te ölmüştü—, onunla bayram günlerinde bir tiyatro dekoru kadar güzel Venedik'te yeniden dolaşabileceğiniz gibi, onun tablolarındaki meydanlarda ve çarşılarda

yarenlik eden Venedikliler'le de birlikte olabilirsiniz. İsterseniz, onun Santa Maria Formosa yakınındaki Salizzada San Lio'da bulunan evini arayıp bulabilirsiniz. O evde kendinizi, örneğin Amsterdam'da Rembrandt'ın evini tavaf ederken hissettiğiniz gibi, bir müzeyi geziyormuş gibi hissetmezsiniz. Venedik'te geçmiş, şimdiki zamanla doğal bir bütünleşme içindedir. Francesco Guardi'nin içinde doğduğu basit evi de yolda yürürken aynı kolaylıkla bulabilirsiniz. Venedik âşığı bu büyük ressam, Henri de Regnier'nin gözünde, "göklerin ve suların sırrına ermiş"ti. Ama bu ayrıcalık, Venedik'te doğup büyümüş bir insan için doğal değil mi? Ve kafanızın içinde doğan bu anılara kendinizi bırakmaktan hoşlanıyorsanız, bir akşam vakti gidip Cimarosa'nın, kendini Venedikli sayan bu bestecinin evini bulun, ya da bulduğunuzu varsayın ve onun hafif olduğu ileri sürülen müziğini yeniden dinleyin — Venedik'te bestelenmiş bir müzik ağır, kasvetli olabilir miydi? Ya da Alfred de Musset ile Georges Sand'ın fırtınalı aşklarını yaşadıkları odayı görün — hayır, dersiniz, bu hikâye böylesine bir yoksullukla sona ermemeliydi. Ya da Wagner'in 79 yaşındayken, 1 Şubat 1883'te kalp krizinden öldüğü Vendramin Sarayı'nı gezin. Ama, d'Annunzio gibi Wagner de, bizim Venedik'te sevdiğimiz şeylerin karşısında yer almıyor mu? Gereğinden çok gürültü patırtı, tumturak, gereğinden çok gurur. Casanova'nın kendine düzdüğü övgüleri dinleyelim daha iyi. Nefes alır gibi yalan söyler, ama bu yalanların bir ağırlığı yoktur.

Venedik'te, insanın geçmiş zamanı kafasında canlandırabilmesi için tarihi yardıma çağırmasına gerek yoktur. Geçmiş her bir yandan yumuşak, çok yönlü, kalın bir tabaka halinde sizi sarar, farkında bile olmadan içine gömülüverirsiniz, geçmiş zamanın yanında sönük kalan şimdiki zaman da uyuşukluk içinde batıp kaybolur, içine daldığınız gurbet duygusu, algılarınızın tuhaflığı ve ısrarlı tekdüzeliği, sonunda, yanılsamayı bir gerçekliğe, gerçek bir ortama, gözünüzü alan, zihninizi dolduran bu yinelemelerin durmaksızın yeniden yarattığı bir tutkuya dönüştürür: Her yanda su ve taş; her yanda su ve kırmızımsı tuğlalar; her yanda su ve arkalarında düzgün iz bırakan gondollar; her yanda su ve meyva, odun, tuğla, kiremit yüklü tekneler, bunların sırıklarına abanmış, küpeştesi boyunca yürüyerek bu düz mavnaları ayaklarının altında ilerletmeye çalışan denizciler vardır. Ve o evler, her biri sanki başını sudan çıkarmış, sanki varlıklarının tek nedeni bu gizli çabaymış duygusunu uyandıran evler. Sonra o dar sokaklar, sizi sanki hiçbir yere ulaştırmayacakmış duygusu

veren, bir kanal boyunca uzanırken birden bir köprüye dönüşüveren, bir süre bir yöne, daha sonra başka bir yöne giderek kendisini engelleyen kanallardan ve evlerden kurtulmaya çalışan dar sokaklar. Gerçek şu ki, bu labirentte bir an için kaybolsanız bile, yerlerinden hiç kımıldamayan ya da öyleymiş gibi duran belli başlı işaret noktalarını karşınızda bulur ve bunlara göre yürüyüşünüze yön verebilirsiniz; sanki denizde, kıyıdaki işaretleri kollayarak ilerliyormuşsunuz gibi. Gerisi kolaydır, kalabalığı izlemek, Venedik'te söylendiği gibi, kendini akıntıya bırakmak yeter. San Marco yönünden gelirken Merceria'ya yönelin, daha aklınıza bile gelmeden kendinizi Rialto'da bulursunuz.

İşin mucize sayılacak yanı, bu işaret noktalarının hiç de aynı eskilikte olmadıkları halde yaşamlarını bir arada sürdürmeleri, birbirleriyle sarmaş dolaş olmalarıdır; geçmişten geleceğe doğru ilerlemekte olan zaman kesitlerini birbirlerine sonsuza kadar karıp karıştırırlar. Farklı diller yoktur burada, herşeyin birleşmesinden oluşan tek bir dil vardır; tek bir dönem değil, iç içe geçmiş dönemler vardır. Venedik'te düşler kuran Le Corbusier'ye kulak verin. Şu ünlü San Marco Meydanı'nda durmaktadır — bu meydanın resimlerini o kadar çok görmüşüzdür ki, düzenini çok doğal buluruz. Ama Le Corbusier'nin bize verdiği şu derse bakın! "Venedik, San Marco Meydanı," diye not alır Le Corbusier, "birbirini izleyen dönemlerin uyumlu ve parlak bir biçimde iç içe geçmesi; eski *procurator*'luklar, yeni *procurator*'luklar, Türkleşmiş kubbeleriyle, hiçbir başka süsü çağrıştırmayan bir gotikle işlenmiş. Roman üslubunda bir San Marco; Campanella, o söylencesel çan kulesi... Direkleriyle Dukalar Sarayı. Her türlü teknik, her türlü malzeme... Venedik bize müthiş ustalıklı bir uyum dersi veriyor."

Uyum, tarih dönemlerinin iç içe geçmesi, ama öte yandan da zamana bağlı olmama. İşte bu yüzden ve daha başka nedenlerden dolayı burada her şey hem güncel, hem ölü, ama yine de canlı. Venedike, bu kenti tuvallerine aktarmış eski ressamlarının ve ziyaretçilerinin gözüyle, onlara hiçbir eleştiri eklemeksizin bakabiliriz; Carpaccio gibi dinginlikle bakabilir ya da Guardi ve Canaletto gibi bakıp orada dâhice yapılmış fotoğraflar görebiliriz; ya da Ruskin'in, Jean Cocteau'nun gözleriyle bakabiliriz. Görüntüler, renkler, tutkular aynı olabilir. Tarihe aykırılık olanca hızıyla uçup gitmiştir. Piazzetta sizi büyüler, Marcel Proust'u da büyülemişti. Zattere'ye bayılırsınız, Ruskin de bayılıyordu. Daracık sokaklar, sanki evlerin kütlesi

bıçakla kesilerek ortaya çıkarılmış gibi gelir size; bunlar Goethe'nin dediği gibi, kollarınızı iki yana açarak genişliğini ölçebileceğiniz darlıktadır ve "daha da dar olanlarında, yumruklarınızı kalçalarınıza dayadığınızda, dirsekleriniz her iki yandaki duvarlara değer". Dünyanın başka hiçbir yerinde —Hollanda dışında— bir 15. yüzyıl ya da 16. yüzyıl resminde gördüğünüz renkler, ışıklar, görüntülerle, birkaç dakika sonra müzenin kapısından çıkıp Büyük Kanal'la karşı karşıya kaldığınızda gördüklerinizi aynı anılar yumağı içinde bütünleştirip kaynaştıramazsınız. Alışık olduğunuz bugünkü Venedik'i, hiçbir zihinsel çaba göstermeksizin Carpaccio'ya ya da Canaletto'ya, Guardi'ye ya da Tiepolo'ya bakarken ya da Venedik'in banliyösündeki villaların duvarlarına, öncekiler kadar ünlü olmayan ressamların yaptıkları freskleri izlerken buluverirsiniz. Onların tekneleriyle Venedik sularında süzülür, onların renklerinin içine dalarsınız: tuğlaların yumuşak pembesi; sudaki değişken ışık; köprü basamaklarındaki taşların beyazlığı; etrafı saran hafif sis; İtalya'nın kimi zaman sönük, kimi zaman da çok parlak güneşi, Hollanda'nın aynalı gökyeşili sularının, fırtınalarının kimi zaman azı, kimi zaman fazlası. Venedik, yarımadaya sırtını dönmüş ayrı bir dünyadır. Onun yeri zeytinliklerin, palmiyelerin ve hatta bağların ötesindedir. Adriyatik Denizi'nin borası, mistrali denizin ve lagünün yüzünü buruşturur, bulutları eğip büker ve kenti iliklerine kadar dondurur. Uzun bacalar burada birer süs değildir: Carpaccio'nun zamanında olduğu gibi bugün de evlerin damlarından bir sürü baca yükselir. Ateşin sıcaklığı olmadan, her yıl geri gelen o sert, acımasız kışları atlatmanın olanağı var mı? Zaman oldu lagünün yüzeyini buzlar kapladı ve insanlar Zattere'den Giudecca'ya, hatta San Marco'dan Fusina'ya yürüye yürüye gidebildiler. Tarih tutanların yazdıklarına bakılırsa, bazı sabahlar evlerin cephesi buz tuttuğundan ayna gibi parlardı ve Venedik'in hizmetindeki Arnavut atlıları, buzlarla kaplı Büyük Kanal'ın üzerinde gezerek çalım satarlardı. Aynı tarih yazıları, Leonardo Donà'nın başına gelenlerden de söz açar: Aydınlanma Çağı'ndan çok önce ortaya çıkmış olan bu aydınlık kişi, 10 Ocak 1606'da duka seçildiğinde, geleneğe uyarak halka para atmayı reddetmişti; buna kızan halk da onu kartopu yağmuruna tutmuştu.

Geçmişe ve şimdiye ait bütün görüntülerin birbirinin içine bu denli kolaylıkla, bu denli güçlü bir şekilde geçmesi; insanın Venedik'te hiçbir şeyin değişmemiş olduğu, değişemez olduğu izlenimine bu denli güçlü olarak kapılması, bütünüyle olmasa da, bu kentin sahip olduğu bir

ayrıcalıktan, beyefendilerin dolaşmak için kendi ayaklarından değil de, araçların tekerleklerinden yararlandıkları bugünkü dünyada, sizin Venedik'te gezmek için o sevimli yürüyüşlerden başka bir araca başvuramamanızdan ileri gelmiyor mu? Bugünküleri andıran, geçmişe ait bütün o görüntülere yürürken dokunursunuz, onları kucaklarsınız, değerlendirirsiniz, onları yıldızlaştırırsınız. İsteyelim ya da istemeyelim, her ayrıntıyı ağır çekimle görmemiz gerekmektedir. Dünyanın başka hangi kentinde, neredeyse her köşe başında karşınıza çıkan köprülerin sahanlıklarını taş merdivenlerden çıkıp inerek aşarsınız? İnsanların yürüyerek dolaşmaları, bu yayalar kentinin sessizliği de Venedik'te sizi şaşkınlığa düşüren öğelerden biridir.

Yükseliş ve Düşüş

İşin hoş yanı, Venedik'in, herkesin dokunduğu, soluduğu ama ellerinizin arasından su gibi akıp giden bu karmaşık geçmişinin yazarlara ve tarihçilere verdiği farklı esinlerdir. Her yazar, Venedik'te görmek istediği neyse onu görür. Kâğıt üzerine içtenlikle dökülen tutkular, baştan aşağı pembe bir peyzaj çizebileceği gibi, kapkara bir görüntü de sunabilir; renkler arasında sağlanan uyum kimi zaman sizi kendine çeker, kimi zaman da iter. Yapacağınız şey, duraksamaya yer vermeden, kendi renklerinizi seçmektir. Venedik üzerine söylenebilecek her şey söylenmiştir; ve karşıtlarıyla birlikte söylenmiştir.

Sonuçta, istedikleri kadar ünlü ve saygın olsunlar, Venedik'ten ille de şu ya da bu tınıyı almak isteyen, geriye kalanları önemsemeyen telaşlı yolculardan hoşlanmıyorum; örneğin, vaktiyle egemen olan ama sonradan gerileyen bu kentin düşüş döneminde, ille de onu olgunlaştıran meyvaların çürürken çıkardıkları kokunun duyulması gerektiğini ileri sürenleri sevmiyorum. Ya da tersine, yalnızca şanlı dönemini ve Veronese'nin tablolarına koyduğu bolluk günlerinin yaldızını koruduğunu söyleyenlere katılmıyorum. Venedik'te her şey kapkara olmadığı gibi, ışığa da boğulmamıştır. Venedik bizim üzerimizde neden ille de ya büyüklük ya da düşüş izlenimi yaratmalı ki!

Üstelik hangi büyüklük? Venedik'in en önemli büyüklüğü, elle tutulur, gözle görülür olanı, maddesel ve siyasal zaferleridir. Adriyatik'in Kraliçesi,

Akdeniz'in egemeniydi Venedik. Cenova'yı 1381'de yenilgiye uğrattıktan sonra, Avrupa'daki bütün devletlerin, bütün kentlerin üzerinde yer aldı ve bu durumunu bir yüzyılı aşkın bir süre korudu. Fransa'nın küçük kralı 8. Charles'ın 1494'te Alpler'i aşıp Napoli'ye kadar ilerlemesi bile "Serenissima"yi gereğinden fazla heyecanlandırmadı. İtalya prensleriyle masaya oturdu, fikir alışverişinde bulundu, sonunda da istilacı güle oynaya evine döndü.

Bunun nedeni, Venedik'in bütün ipleri elinde tutmakta oluşuydu. Dukanın ve sikke altınının, Afrika altınının, Orta Avrupa'nın parasının toplandığı merkezdi; karabiberin, baharatın, ecza maddelerinin, ipeğin kraliçesi, Suriye'den koca koca balyalarla ve gemi yüküyle gelen pamuğun merkeziydi. Alman tüccarlar, bu dünya nimetlerini elde edebilmek için Venedik'e inerlerdi; ne var ki Venedik onları daha iyi göz altında tutabilmek için "Fondaco dei Tedeschi"ye hapsetmişti, çünkü Venedik'te her ne kadar ticaret yapmaya hakları varsa da, Doğu ile yapılan kârlı ticaret trafiğine burunlarını sokamazlardı. Venedik her şeyi yutuyordu: Yunan adalarının likörsü şaraplarıyla kuru üzümü, Puglia'nın yağı, Mezzogiorno şarapları — bu şaraplar öncelikle Almanya'nın mahzenlerine giden şaraplardan daha fazla alkollüydü—, Napoli'nin, Levant'ın, Sicilya'nın buğdayı, Kıbrıs'ın ve Adriyatik'in tuzu...

Bütün dünyanın böylesine sömürülmesi, yağmalanması çok uzun sürmeyecek ve Venedik günün birinde bu rolü başkalarına kaptıracaktı. Bu krallık âsâsı sırasıyla Venedik'ten Anvers'e, Anvers'ten Amsterdam'a, Amsterdamdan Londra'ya, Londra'dan da New York'a geçecekti. Venedik başkalarını soymuştu, onu soyma sırası da birilerine gelecekti elbet. Oyunun kuralı budur. San Marco'nun atları Konstantinopolis'ten aşırılmıştı; tersanenin girişindeki mermer aslanlar, Amiral Morosini'nin Peloponnesos'tan aparttığı ganimetlerdi. Buna karşılık, 19. yüzyılda, Parthenon'un frizleri Atina'ya veda ettikten sonra, kendilerini British Museum'da bulmamışlar mıydı? Tutarlı bir bütünlüğü olan her ekonomik alanın merkezinde bir kent vardır; tıpkı bir piramidin, kendi uç noktasında son bulması gibi. Venedik 1381'den 1498'e kadar piramidin işte bu uç noktasıydı; belki de bu dönem, Cenova'ya karşı kazandığı zaferden (1378-1381) önce başlamıştır ve belki Vasco da Gama'nın Lizbon'a zaferle dönmesinden (1498) birkaç yıl sonra bitmiştir.

Venedik'in bu zafer dönemi, içinde herşeyin birbirine karıştığı uzun bir tarih dosyasıdır: çalışkan bir halkın erdemleri, akılcı bir yönetimin bilgeliği, tarihin yüze gülmesi ve bütün bunlara bir ölçüde eklenen iğrenç vahşetler. Venedik böylece, Bizans İmparatorluğu'na hizmetlerini sunmayı başardı ve onun pazarlarıyla, gösterdiği yakınlıkla beslenip zaaflarından yararlanarak büyüklüğe erişti. O koca yapıyı içten içe yedi bitirdi, kurtların ağacı kemirmeleri gibi. Öte yandan 4. Haçlı Seferi'ni Konstantinopolis'e yönelten de yine Venedik oldu. Venedik'in büyüklüğünün temelinde, Konstantinopolis'in yağmalanması (1204), kapitalizme özgü bu "şenlik" yatar; Bizans İmparatorluğu'nun didik didik edilerek soyulması Büyük Venedik'i yaratmış, zenginlerini daha zengin kılmış, oligarşik yönetimini daha da kendi üzerine kapalı hale getirmiştir. Rakibi Cenova'yı 1381'de saf dışı bıraktıktan sonra Venedik, Doğu trafiğinin, yani o dönemin uluslararası ticaretinin egemeni olmuştur.

İyi ama, şimdiye kadar sık sık incelenmiş ve içindekilerin çok iyi bilindiği bu dosyayı yeniden açmanın yararı nedir? Başlangıçta her şey karabiber ve çeşitli baharat çuvallarıyla, Avrupa'nın tutkunu olduğu değerli yiyecek maddeleriyle başladı; oysa henüz kahveyi, çayı, çukulatayı, tütünü ve dağıtımı ancak 16. yüzyılda başlayacak olan alkollü içkileri tanımıyordu bile. Ama bu değerli mallara sahip olabilmek için, Ortadoğu ile bağlantı kurmak, bu işi rakiplerden daha iyi yapmak gerekiyordu. Bu istek 14. yüzyılda *galere da mercato* sisteminin kurulmasına yol açacaktır; bunlar, Cumhuriyet'in yaptırıp tüccar *patrici*'lerin hizmetine sunduğu büyük ticaret gemileridir. Aynı zamanda, pamuk, ipek, deri piyasalarını denetim altında tutmak; iki değerli madenle, altın ve gümüşle oynamak; poliçe ve banka mektubu sistemini yaratmak gerekiyordu —bunlara *scritta* (yazı) deniyordu —, çünkü banka sicillerine kaydedilen bir satırlık bir yazı ve rakamlarla bir hesaptan ötekine büyük miktarda paralar aktarılıyordu. Venedik'in büyüklüğü Rialto meydanında görülür; burada, küçük San Giacometto Kilisesi'nin yanında büyük tüccarların, bankacıların ve sigortacıların her gün bir araya geldikleri Borsa vardır; kente özgü meslekler bu kadar değildir tabii, bunlardan başka *Arti*'ler vardır; yün, ipek, cam işlerler; niteliksiz emekçiler vardır ki bunlar uysal proletaryayı oluştururlar, onlar olmadan hiçbir iş yürümez, gemiler boşalmaz, yüklenmez, mallar kente dağılamaz; bunlar, büyük tüccar ve bankacı kesiminin istekleri dışında hareket etmeyen belirli büyüklükte bir halk tabakasını oluşturur, mal ve

para trafiğinin içinde yerlerini alırlar; bunun dışında bir de tersane vardır ki 15. yüzyılda 2000-3000 işçiyi bir araya getiren, Avrupa'nın en büyük sanayi kuruluşudur. Her yıl ekim ayma doğru kadırgalar karaya çekilir, ilkbahardaysa yeniden suya indirilir.

Büyük bir etkinlik içinde olan, çok zengin, kendinden emin bu Venedik, Comines'in 1495'te şaşkınlıkla izlediği ve şaşırtıcı doğruluktaki şu sözleri söylediği Venedik'tir: "Hayatımda gördüğüm kentler arasında en başarılı olanı". Egemen olma, en ön sırada yer alma alışkanlığı kentin düşünce, sanat, yaşam tarzını, halk gösterilerini biçimlemiş, bütün bu etkinliklere sinmiştir. "Venedik'in Zaferi" teması 1584'te, Senato salonunun süslemelerinde Jacopo ve Domenico Tintoretto'nun hâlâ işledikleri temadır. Ve kent, günümüze kadar hem yabancıların, hem kendisinin gözlerini kamaştırma becerisini korumuştur; tıpkı bugünün İngilteresi'ne, geçmiş imparatorluk döneminin damgasını silinmez biçimde vurmuş olduğu gibi. Bir alanda öncü olanlar, ilk adımı atanlar, bunun izlerini şöyle ya da böyle her zaman taşırlar. Düşüş, bu garip ve ne anlama geldiği pek anlaşılmayan sözcük, sonuç olarak ne bir yüz karasının, ne umutsuzluğun, ne de sonu gelmez pişmanlıkların ifadesidir. Venedik, yaşamını sürdürdü; İngiltere, Fransa, Avrupa gözlerimizin önünde yaşamlarını sürdürüyorlar.

Venedik'te, yaşama umutsuzluğunun, iç çöküntüsünün, kokuşmuşluğun, zevk düşkünlüğünün görüntüsünü bulmanızı, "çevrenizde her şey ölürken, sizin de ölüyormuş duygusuna kapılmanızı" isteyenler romantiklerdi. Venedik'le ilgili olarak "lagünün hastalık ateşiyle dolu havası"ndan, "yürek parçalayıcı melankolikliği"nden, "düş kırıklığının yüceliği"nden söz eden Barrés, yukarıda Chateaubriand'dan aktarılan sözleri olduğu gibi aktarabilirdi. Barrés'e göre Burano, Torcello, bu "çamur yuvaları", bu "kefenler", "yüceliklerini ölümün oluşturduğu" yerlerdir. San Francesco del Deserto'nun, lagündeki adalardan biri olan bu adanın "trajik dekoru" içinde, Mısır'dan dönerken burada konaklayan Aziz Francesco'nun dua etmek için kuşları susturduktan sonra, "onlara yeniden ses vermeyi" unutmasından beri kuşların ötmediği doğru değil mi? Ayrıca, San Francesco'yu çevreleyen sular, bu köle denizin her noktasında olduğundan daha ölüdür. Buysa, üzeri örtük olarak, Thomas Mann'ın *Venedik'te Ölüm*'de işlediği temadır; orada, bir insanın ölümüyle bir kentin ölümü arasında koşutluk kurulmaktadır. Ama bütün bu ruh hallerinin, Venedik'in, İtalya Savaşları'nın başladığı uzak

tarihlerden 18. yüzyılın sonuna kadar yaşadığı gerçeklerle hiçbir ilgisi yoktur.

Venedik'in gerilemesi, iç yapısının ona dayattığı ya da belirlediği bir durum değildir; bugünkü Fransa ya da İngiltere için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Bu imparatorlukları çökerten, büyüklüğünü gerileten nedenler bizim dışımızdaydı. Bunun sorumlusu, değişen dünyadır. Venedik de aynı şaşkınlığa düştü, yeni durumun getireceği sonuçları tartamadı. Bizler daha mı ileri görüşlüydük peki? Daha dün Gallieni'leri, Lyautey'leri kutluyorduk; Kipling, İngiliz Hindistanı'nın zafer şarkılarını söylüyordu. Zaferlerini yansıtan dekorlardan ve egemen varlığının simgeleri olarak imparatorluğunun her yanını donattığı kanatlı aslanlarından yaşamın yavaş yavaş çekildiğini herkes gibi Venedik de farkedemedi. Kendi egemen varlığına inanmayı sürdürdü; en azından 1718'e kadar; 1688'de fethettiği ama elinde tutmayı başaramadığı Mora'yı Türkler'e geri verdiği o gecikmiş Pasarofça Antlaşması'na kadar. Bu antlaşma birçok bakımdan Fransa'nın 1962'de Cezayir'den çekilmesiyle karşılaştırılabilir. Tabii, terazinin kefelerine konan ağırlıklar farklıdır; Fransız ulusuyla, gerçekte, bir kentin dar sınırları içinde kalmak zorunda olan Venedik ulusu arasında da farklar vardır.

Venedik'in düşüşü için ileri sürülebilecek nedenler, dünya trafiğinin Akdeniz'den yavaş yavaş Atlantik Okyanusu'na kayması ve büyümeye başlayan ulusal devletlerdir. 16. yüzyılın başından itibaren Venedik bu aşılmaz duvara çarpmaya başlar: Bir yandan, Büyük İmparatorluk kurma peşinde koşan İspanya ve Fransa, öte yandan bunlara eklenen dev bir Türk İmparatorluğu; bir başka çağın devi olmakla birlikte, onu tüketip bitirecek bir dev. Teknik bakımdan bu deve karşı üstünlükleri vardı —tersaneleri, deniz gücü, yetiştirdiği mühendisler, topçuları— ama kazandığı zaferlerin bile (İnebahtı 1571) yarınları yoktu. 1572'de Kıbrıs'ı, 1669'da Kandiye'yi ve sonunda, 1718'de de Mora'yı elden çıkarır. Ama gösterdiği cesarete diyecek yoktur: Dünyanın bütün zenginliklerini elinde tuttuğuna göre, başka ne yapabilirdi ki! En azından özgürlüğüne sahip olmasını bildi. Sonunda, 1797'de Bonaparte'ın ordularına yenik düştü; ama bundan iki yıl önce Amsterdam, Pichegru'nün ordularına yenilmemiş, küçük Alman devletleri cam gibi tuzla buz olmamışlar mıydı?

Şenlik ya da Venedik'in İkinci Zaferi

Venedik'in, özgürlüğünün son iki yüzyılını, ortaya çıkan yeni durumlara kendini uyarlamaya çalışarak yaşamak için gösterdiği çaba, hiç kuşkusuz onun gururunu ve bunun da ötesinde sağlığını korumasını bildiğini gözler önüne serer. Düşüş halindedir, bu doğru, ama canlılığıyla, sağlıklı oluşuyla, düşünce planında gösterdiği parlaklıkla, kazandığı başarılarla yine Avrupa ile aynı çizgidedir. Kendine bu aynada bakacak olursa, hoşnut olmaya hakkı vardır.

Ekonomik planda işler iyiye gitmemektedir, ama o kadar da kötü sayılmaz. Terra Ferma'da gelişen büyük toprak mülkiyeti, sürekli gelişme halindeki tarımın yol açacağı büyük verime bel bağlamıştır: Mısır ekimine başlanır ve bu kültür yerleşir; dut ağaçları çoğalmaya başlar, ipekçilik alanında, pirinç ve kenevirde olduğu gibi bolluk görülür; hayvan besiciliğinde o ölçüde ilerleme sağlanır ve belirli bir dönemde o kadar büyük kazançlar sağlanır ki, 18. yüzyılda Venedik'te bir yeşil devrim yaşandığı söylenebilir. Atalarının mirasçısı olan ve geniş yurtluklar satın alan *patrici*'ler, bu topraklar üzerinde o kadar büyük kazançlar sağlarlar ki, kentteki küçük girişimcilerin ve Yahudi tüccarların, Doğu'nun eski ticaret yolları üzerinde yeniden canlanan ticaretten sağladıkları kârlara dönüp bakmazlar bile (eskiden karabiber için olduğu gibi, Moka kahvesi Mısır'ın İskenderiye limanına gelir, Rus fetihleri Ukrayna buğdayını Karadeniz'e yöneltir, buradan da Venedik gemilerine yüklenir).

Deniz ticaretine karşı hevesleri o kadar azalır ki, yaptırdıkları kır evleri —Brenta kıyılarında ve daha başka yerlerdeki görkemli villalar— sosyete yaşamına kır yaşamının zevklerini katar. Venedik'e ancak kış yaklaştığında dönerler; kent, yılın bu mevsiminden başlayarak bir bayramlar ve gösteriler kentine dönüşür ve burada herkes, genç ya da yaşlı olsun, somurtkan ya da neşeli, yoksul ya da çok zengin olsun, yaşamın tadını çıkarır ya da bir kez daha çıkarır.

Turizmi, din dışı müziği, tiyatroyu, operayı, karnavalı, maskeleri yaratan Venedik değildir; ama bütün bu sayılanlar koşa koşa ona gelmişlerdir. 18. yüzyılda bu kentte yaklaşık 30.000 yabancı sürekli oturmaktaydı. Sensa Bayramı geldiğinde bu sayı 100.000'e çıkıyordu, yani kentin nüfusu iki katına ulaşıyor, dükkânlar müşterilerle dolup taşıyor, Malvoisie şarabı su gibi akıyor, kentin 200 kahvehanesi ve 17 tiyatrosu ağzına kadar dolduğu

gibi, şans oyunlarının oynandığı o biraz tehlikeli salonlar bile adam almıyordu... Müzikçiler, şarkıcılar, cambazlar, gondolcular, ressamlar, komedyenler, oyun yazarları, hafifmeşrep kadınlar kutlanan bu bayramların birer parçasıydılar. Bunların yanında, gördükleri küçük hizmetlerle yaşamlarını kazanan bir sürü insan vardı.

Arazi ve saray sahibi bir *patrici* ailesi olan Tron'lar, kentin ilk tiyatrosunun sahibiydiler —San Cassio Tiyatrosu—; gişeye para ödenerek tiyatroya girme usulünü ilk kez bu ailenin getirdiği söylenir: Halk, içeri girip parterde sıkış tepiş oturuyor, çoğunlukla da ayakta kalıyordu; zenginlerin yeriyse localardı. Ama bu kalabalık halk kitlesi gerektiğinde birlik olmasını biliyordu: Monteverdi (1567-1643) geleneğini sürdüren ve kibarlara seslenen operaların sahnelenmesine son verilmesini sağlayan işte bu kitle oldu. Perde aralarında cambazlar, kaba güldürü yapanlar, hoş sözler söyleyenler sahneyi dolduruyordu; eski Commedia dell'Arte kendini yenilemiş, Goldoni'nin etkisiyle doğallığa, tazeliğe kavuşarak yeni bir komedi türü olarak ortaya çıkmıştı. Ve bütün bunlar —tiyatro oyunları, konserler, halk bayramları, kutsal kişiler adına kutlanan dinsel bayramlar, yıldönümleri, vaftiz törenleri, düğünler, ünlü yabancılar için düzenlenen kabul törenleri— bir kutlama töreni yapılmasına vesile oluyordu.

Stendhal'in sonradan adını koyacağı gibi "Avrupa'nın en şen-şakrak kenti", art arda gösterilerin yapıldığı büyük bir sahneydi. Karnavallar Venedik'te altı ay sürüyordu, maske taşımanın serbest olması nedeniyle her türlü özgür davranışın hoşgörüyle karşılandığı altı aylık bir çılgınlık dönemi. Noel yortusundan önce gelen dört haftalık küçük perhiz dönemiyle, kırk altı gün süren büyük perhiz döneminde maske taşınmıyordu, buna karşılık dinsel müzik, özel konserler, müzikli ayinler bu boşluğu dolduruyordu. 7 Aralık 1686'da Venedik'ten Londra'ya ulaşan haberler arasında şöyle bir haber de vardı: "Ruhlarımızın büyük bir bağlılıkla Kurtarıcımız'ın doğuşunu beklediği şu günlerde, geçtiğimiz Çarşamba günü, akşam yemeğinden sonra Incurabili Kilisesi'nde dinsel bir opera sergilendi; librettosu Dr. Piccolli'nin usta kaleminden çıkan, müziği ise, bu konuda virtüöz olan Signor Pallavicino tarafından bestelenen bu operanın, 'Masumluğun Zaferi' başlıklı oratoryosu küçük kızlar tarafından seslendirilmiştir; bu küçük yavruların meleksi sesleriyle söylenen oratoryo, bütün dinleyicilerin alkışını aldı. Oldukça büyük olan kiliseyi soylu bayanlar doldurmuştu; ilgi o kadar büyük oldu ki, geç kalanlar içeri

giremedi ve gösteri üç saat kadar sürdü; bu gösterinin yeniden yapılacağı ümit ediliyor."

Törenler; Venedik kendine özgü bir sanayi mi kurmuştu? Bir iktisat uzmanı buna bir tür yaşamı sürdürme etkinliği, diyebilir. Eğlendirenler açısından bakılırsa, gerçekten gerilimi yüksek, aralıksız süren, insanı tüketen bir etkinlik. Çalınan müzikler, sahnelenen oyunlar bir sezon bile sürmüyordu; halk durmaksızın yenilik istiyordu. Vivaldi, bestelerini koştura koştura yapıyordu; müziğine söz mü eklemek gerekiyor, Goldoni bunu hemen orada, on beş dakika içinde hallediveriyordu... Venedikliler'in bu coşkun yaşama sevinci belki de bu acelecilik yüzünden —bugün bile— gözlerden kaçar. Vivaldi'yi ya da Scarlatti'yi dinleyin, mucize hemen gerçekleşir. Peki ya ressamlar, Venedik'in yaşamını, müzikçilerin notaya döktüğü ya da Goldoni'nin oyunlarını yazdığı acelecilikle sergilemiyorlar mıydı? Kentin en ünlü ressamlarından biri olan Giambattista Tiepolo (1696-1770) bende her zaman, engelli koşu yapan bir sporcu izlenimi bırakmıştır; resimlerindeki kişiler acelecidir, iki üç çizgi ya da fırça darbesiyle çizilmiştir; çizgileri çoğu zaman hoşgörülü değildir. Onun kayınbiraderi Francesco Guardi, birçok bakımdan izlenimci bir ressam değil midir? Işığın peşinde, acele ve hafif fırça darbeleriyle geçici izlenimleri yakalama peşinde koşmaz mı? Öteki birçok Venedikli ressam gibi o da kentinin göğünü, sularını ve sürüp giden düğün bayram havasını yakalamaya, fotoğraflamaya (böyle de denebilir) var gücüyle kendini vermiştir, ama ne Tiziano, ne de Tintoretto ile boy ölçüşmeye kalkışan ressamlardan biridir. Ünlü Giovanni Antonio Canaletto (1697-1768) ile başlayacak olursak, bu ressamın, İngilizler'in, tüccarların ya da sanat koruyucularının verdikleri siparişlerden başını kaldıracak vakti yoktur; günün birinde de kapağı Londra'ya atar. *Veduta*'nın, yani görüleni görüldüğü biçimiyle tam olarak yansıtan peyzajın yaratıcısı olmasa bile, bir akım haline gelmesini sağlayan odur. Yabancılar, Venedik Okulu ressamlarının delisidirler, onların tablolarına değerinin üzerinde paralar öderler, kendi kentlerine çağırıp dururlar bu ressamları: Antonio Bellucci, İngiltere'de ve Viyana'da yaşamıştır; Jacopo Amigoni, Flandre'da ve Madrit'te (burada ölmüştür); Pietro Rotari Saint-Petersburg'ta; Gaspare Diziani ve Bernardo Bellotto (Canaletto'nun yeğeni, Genç Canaletto da denir) Polonya'da; Rosalba Carriera Paris'te el üstünde tutulur; Giovanni Antonio Pellegrini, Viyana'ya geçmeden önce İngiltere'dedir; Tiepolo, Würzburg'da çalışır, daha sonra iki

oğluyla birlikte İspanya'ya gider, orada ölür. Venedik'e sadık kalan yalnızca Guardi'dir: Ara sıra, doğduğu kent olan Trentino'ya gitse de, dönüp geldiği yer Venedik'tir. Ama tabloları Avrupa'yı baştan başa dolaşmaktadır. Louvre Müzesi'ne gittiğinizde sizi orada birçok Guardi, bir Canaletto beklemektedir; bu, görünüşte saf, yalnızca beğeni ölçütüne saplanmış, resim sanatının kendine özgü kaygılarından uzak olmakla birlikte, yine de zaman zaman bu kaygıların tablolarda şimşek hızıyla çakıp söndüğü bir sanattır.

İki Zafer Arasında

Demek ki "gerileme" dönemini yaşayan Venedik'in ardında, garip bir yaşlılık dönemi gizlidir ve bu dönemin, 1797 felaketine ve Bonaparte'ın ortaya çıkıp ordularıyla kenti köle haline getirmesine karşın, günümüze kadar uzandığı ileri sürülebilir. Öte yandan, Venedik'in, sahip olduğu büyüyü kısmen de olsa kurtarıp korumuş olması, gerileme döneminin ardından, 18. yüzyılın sonunda dünya politikasından bir daha dönmemek üzere elini eteğini çekmiş olmasına bağlı değil midir? O büyüyü, verdiği bu ödün karşılığında korumadı mı?

Venedikli bir arşivci tanırım, doğduğu kente âşık, üstelik *patrici* kökenli; "Serenissima" ile ilgili arşivlerin korunduğu "Archivio dei Frari"de bulunan belgelerden bugün, müteveffa San Marco Cumhuriyeti'nin Dukası'yla, Senatosu'yla, hatta Onlar Meclisi ile (bugün böyle bir meclise yine gerekseme var) ve karmaşık yönetim çarklarıyla, bazı kimselere tanıdığı ayrıcalıklarla, din ve ahlak yönünden gösterdiği aşırı hoşgörüyle ve de soylu *patrici*'lerinin başlarına taktıkları perukları ve üzerlerine giydikleri kara giysilerle —neden bunları da eklemeyelim; böylece, kurduğumuz düşü kafamızın içinde daha iyi canlandırabiliriz— gözümüzün önüne getirmekten daha kolay bir şey olmadığını yarı şaka, yarı ciddi söylemekten hoşlanır.

Bu düşü ya da şakayı bütünüyle ciddiye alalım bir an için; Venedik'in genellikle zor anlaşılır olan yazgısı —yakın zamanlardaki, günümüzdeki yazgısı demek istiyorum— Fransa'daki Epinal örneğinde olduğu gibi, gözlerimizin önünde olanca canlılığı ve netliği ile canlanır.

Bu düşün gerçekten 1815'te, 1849'da hatta 1900'de ya da 1945'te —kuracağınız düşe bu tarihlerden hangisi uygun düşüyorsa— tam anlamıyla

gerçekleştiğini varsayın. Bu tarihlerden birinde bütün görkemiyle var olan bir "Serenissima"nın elinden o koşullarda ne gelirdi acaba? Bu soruyu sormak, bu kentin yazgısını oluşturan, bildiğimiz biçimiyle yaşadığı bütün sorunlarını ve bilmecelerini gözler önüne sermek anlamına gelecektir — peki ama, neden bir başka biçimde gerçekleşmedi bütün bu olup bitenler?

Özgür olduğu dönemlerde Venedik de uzun süre, insanı şaşırtan bir meclise, "Cinque Savii alla Mercanzia" meclisine sahip oldu, yani Ticaret Alanındaki Beş Bilge'nin (bilge sözcüğünü uzman olarak çevirmek daha doğru olurdu) oluşturduğu meclis. Bu beş meclis üyesini kafamın içinde bugün olağanüstü bir toplantıda canlandırıyorum; tedbirli, aklı başında ve hatta enerjik (geçmiş yüzyıllarda her zaman enerjik davranamadılar). Alacakları mantıklı kararı düşünüp bulmak zor değil: Venedik, karabiber ve baharat ticaretini bütünüyle elinde tuttuğu dönemlerde olduğu gibi büyümek ve hem maddi, hem manevi erincine yeniden ve hemen kavuşmak istiyorsa —kendisi için bir avunma, bir hoşça vakit geçirme, bir bekleyiş dönemi olan ve sonradan gelen ikinci erincine değil— onu çevreleyen ve kıskacına alan modern yaşama kollarını açmalıdır; onu kendine çekmeli, bu yeni yaşamı, örneğin Mestre'yi, karşısında mantar gibi yerden bitmiş olan bu iç karartıcı ve tehlikeli, giderek ağırlığını duyuran, lagünün bir kıyısında transit petrol ticaretiyle ve bunun gerektirdiği etkinliklerle günden güne büyüyen bu rakip kenti özümlemesini bilmeli; ve kendisine çok yakın olan Trieste'nin gösterdiği olağanüstü çabayı göstermeye de kalkışmalı, yani onun sahip olduğu geniş deniz trafiğine, sanayi kuruluşlarına ve tersanelere sahip olmaya kalkışmalı. Bu tehlikeli yolu izleyen ve yeterli yayılma alanına sahip olmadığı için her yana dağılmış bulunan işgalci bir sanayinin zenginliklerine ve bu arada da getirdiği çevre kirliliğine boğulmuş olan Cenova'nın, böylesi bir karara uyduğu söylenebilir.

Venedik böyle bir yazgıdan, modern yaşamın gelip dayandığı nokta olan sanayi devrimi sonrasının bu dengesiz gelişmesinden kendini kurtarmış olmasından ötürü —ve bu gözlemi, Venedik'in neden Venedik olarak kaldığını kendi kendilerine soranlara anlatmak, tekrar tekrar anlatmak gerekir—, ikinci zaferine, bayramlarına, değişmezliğine, dünyamızdaki insanların en şiddetli ve en basit tutkusuna —sevmek, mutlu olmak, düşler kurmak— sadık kalabilmiştir. Zira, sakın yanılmayalım: Yaşadığı düşüş dönemini hazmetmesi bu temkinliliği güçlendirmiştir, ama Venedik'in, harika renklere sahip bir böceğin "kurutulup saklanması" gibi, kendini

bugüne taşımış olması, bir şeylerden vazgeçmiş olmasından ileri gelmiyor. Böyle olmasını büyük bir tutkuyla isteyen, Venedik'in vaktiyle olduğu gibi bugün de değişmeden kalmasını isteyen bütün bir dünyadır. Modern görünüme bürünmek için en küçük bir çaba göstermiş olsaydı; Cenova'nın başına geldiği gibi, otoyolların ahtapot kollarıyla rıhtımlarına kadar uzanmasına göz yumacak olsaydı, bütün dünya ayağa kalkardı. Çünkü Venedik artık yalnızca Venedikliler'in değildir, hepimiz onun sahibiyiz, o bizim kentimiz, düşümüz, gerektiğinde kaçıp sığınacağımız dinginlik yuvamızdır. Kendine dönmesin hiç, kımıldamasın, öylesine gerekseme duyduğumuz Uyuyan Güzelimiz olsun bizim! Hem kendisi için, hem bizim için zaman akıp gitmesin artık! O baş döndüren hızla geçen zaman!

MİRAS

Kaynak orada, Akdeniz'in oluşturduğu o geniş mekânda — uygarlığımızın dayandığı yüksek kültürün derin kaynağı. Burada, sahip olduğumuz dünya görüşünü bize kabul ettiren temel çerçeveden, tektanrılı din dizgesinden söz etmiyorum, ki bu dizgenin içdenizin kıyılarında biçimlendiğini, oradan da daha içerilere yayıldığını görmüştük. Ben, söz konusu kültürün, dinin dışında kalan bölümünden, bağrında inançların hemen yer ettikleri, istila edilen, fethedilen bölümünden söz ediyorum. Bu inançlar günümüzde artık gerilemiş ve birer dinsel saygı nesnesi haline gelmiş durumda; kutsal anıtları müzeler ve kitaplıklar olan, egemen ideolojinin aygıtlarının, okulların, üniversitelerin canlı tutmaya, yüceltmeye çalıştıkları nesneler. Cleveland'da ya da Stockholm'da, Krakov'da ya da Kiev'de insanların aklına Venedik, İstanbul, İskenderiye, Roma, Atina geldiğinde, içlerinde kaçma, mutlu bir denizin güneşli kumsallarına doğru yola çıkma isteği uyanır kuşkusuz; ama bu aynı zamanda, ister bilinçli, ister bilinçsiz, bir an bile olsa, o ana kaynağa, çocukluklarından beri kulaklarında yer etmiş bulunan o doğurgan topraklara, üzerinde yarı-tanrıların, bizimkiler kadar soluk ve kaba olmayan yaşamlarını sürdürdükleri o yerlere dönme, ayak basma isteği olarak da düşünülemez mi? Daha güzel bir dil konuşan ve doğru oranları ortaya çıkarma yetisine sahip yetkin insanlar. Yetkin insanı düşlediğimiz, insan olmanın gururunu, mutluluğunu duyduğumuz anlarda, gözlerimizi hep Akdeniz'e çevirmez miyiz?

Kıta içinde yaşayan bütün halklar da, tarihin ortaya çıkışından başlayarak gözlerini Akdeniz'den hiç ayırmamışlardır. Bu cömert kaynaktan sürekli fışkıran filizler çekicilikleriyle bizi köklerine inmeye davet ederler. Vix'te, domuz çobanlarını ve odun yakıcılarını yöneten kadın için, beraberinde öbür dünyaya götürmeye o kadar önem verdiği bronz vazo — büyük mesafeler aşarak göz kamaştırıcılığı sayesinde kültürün çekiciliğini yansıtan o eşya— kendisinin de o zamanlar bilincine henüz varılmakta olan bu kültürün bir parçası olduğunun kanıtı değilse nedir? Roma egemenliğinin kendisini bu kadar kolaylıkla kabul ettirmesi; ırmak boylarında, ormanların ve bataklıkların kıyılarında kurulmuş köylerin başkanlarının Romalı

lejyonerlerin yolunu gözlemeleri; onların kendilerine ekmek, şarap, eğlence ve yaşamın bütün zevklerini getireceklerini bilmelerinden ileri gelmiyor muydu? Ve yine aynı Roma'nın birkaç yüzyıl sonra çöküş nedeni, uygarlık götürme rolünü gereğinden fazla yerine getirmesi değil miydi? Akdeniz'in kültür mirası, imparatorluğun her bir yanına dağılmış, sınırlarını koruyan garnizonlara kadar ulaşmıştı; ve bu çekici meyva, bu mutluluk serabı, yani Roma'nın sahip olduğu kültür, sınırlarının dışında yaşayan kabileleri, bu sınırları zorlamaya itmişti.

Bu çekici güç, etkisini her zaman gösterdi. Bugün milyonlarca insanı Zadar'da, Alicante'de ya da Cerbe'de yalnızca birkaç gün geçirebilmek amacıyla yığınlar halinde, bitkin düşünceye kadar sokaklarda dolaşmaya iten bu önüne geçilmez yönelişi; her yaz yinelenen o korkunç göçü —ki Parthenon'un mermerlerini yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan bu kalabalığı yönlendirebilmek, bir an için o alana sığdırabilmek için, onu çevreleyen sit alanlarının, ona sevimlilik kazandıran yapıların çaresizlik içinde ortadan kaldırılması gerekti— yüzyıllardır biriken bir yoğunlaşmanın yol açtığı hareket olarak görmek, bin beş yüz yılı aşkın bir süredir süregelen baskının bir uzantısı olarak kabul etmek gerekir; ki bu baskı, sonunda Roma İmparatorluğu'nu temellerinden sarsmış ve Akdeniz'in politik bütünlüğünün kesin olarak yıkılıp gitmesine yol açmıştı. Ostrogotlar, Vandallar ve bütün kabile şefleri, konsüllük simgelerini kuşanıp imparatorluğun bazilikalarına doluştular; ağızlarından çıkan sözleri Latin retoriğinin kurallarına uydurmaya çalıştılar, ılıcaları, amfiteatrları onarmaktan onur duydular, atalarından kalma gelenekleri bir yana atıp yeni gelenekler edinmek için birbirleriyle yarıştılar. Bu yeni gelenekler, Akdeniz gelenekleriydi; onlara kendi geleneklerinden daha üstün görünüyordu; kendilerini çeken bir gücün tutsağıydı hepsi, tıpkı bugün bizler için de aynı şeyin söz konusu olması gibi. Daha sonra gelen Lombardlar da, Franklar da Roma'ya başeğdiler. Paris'te gömülmeyi vasiyet eden Clovis, savaşçılarını Akdeniz kıyılarına göndermişti. Amaç tabii ki fethetmek, yağmalamaktı. Ama aynı zamanda —ve belki de bundan daha çok— üstünlüğü göz kamaştıran bir kültürden yararlananlar arasındaki yerini almaktı. 18. yüzyılda sayısız konaklamadan sonra Aziz Petrus'un mezarına ulaşan İngiliz hacıları, Alpler'in ötesinde yalnızca huzur aramaya gelmiyorlardı. Charles Martel, Narbonensis'e doğru ilerlerken, aklında yalnızca ganimete konmak yoktu; Cüce Pépin burayı aldığında, Charlemagne Alpler'i aşarak Roma'ya Augustus sanını almaya

geldiğinde, akıllarında yalnızca ganimete konma düşüncesi yoktu. Epik şarkılarda çamların, zeytin ağaçlarının, Alyscamps'ların, Guillaume d'Orange'ın savaş başarılarının övülerek yüceltilmesi insanlarda aynı duyguyu, daha uygar ülkelere yerleşme isteğini uyandırdı ve Ortaçağ'ın ortalarından başlayarak atlı grupların birbiri ardınca güney yönünde yaydan boşalmışçasma atılmalarına; bin yılının hemen sonrasında Bourgogne ve Champagne şövalyelerinin Aragon'a, Kastilya'ya, Portekiz'e kadar inmelerine; Alman kralına sadık toplulukların Emilia'ya, Toscana'ya, Latium'a kadar gelmelerine; Normandiya soylularının şanslarını Palermo ve Bari'de aramalarına yol açtı; Kudüs'e, Dimyat'a, Tunus'a doğru ilerleyen Haçlılar'a güç verdi, onları gerçek inanç uğruna Livonya yerine, Kathar ülkesinde savaşmaya yöneltti. Fatihler çoğunlukla doğdukları ülkelere geri dönüyorlardı, ama gözleri kamaşmış, gerçekte fethedilmiş olarak. Yolculukları boyunca tattıkları zevklerin öyküleri, dönüşlerinde getirdikleri kucak dolusu eşyaların güzelliği, başkalarını da baştan çıkarıyor, kafalarının içindeki uygarlık fikrinin kaynağına doğru kendi hesaplarına yola çıkmaya itiyordu. Ellerinde silah, o zevki tatmaya geliyorlardı. Savaşçı grupların ardından da hep, yeni şeyler görme, bilmedikleri bilgileri edinme, güzel dil öğrenme tutkunu amatörler geliyordu.

Bunlar, Ortaçağ'ın başından başlayarak Roma'da bir 'İlkçağ yapıtları trafiği' oluşturmuşlardı. Toledo henüz fethedilmişti ki başka yağmacılar, öncekilerden daha uygar, ancak en az onlar kadar açgözlü yağmacılar kentin kitaplıklarında birikmiş zenginlikleri, Araplar'ın Yunanca'dan çevirdikleri metinleri, dağlar ötesindeki bilginlere aktarabilecek çevirmen grupları oluşturmuşlardı. Ve Konstantinopolis'i 1204'te ellerine geçirdiklerinde, Batı insanı altın, kumaş, baharat ve kutsal eşyalara el koydu; bunlardan bazıları hızlarını alamayıp işi, Hipodrom'daki bronz atları kendi kentlerine taşımaya kadar vardırdılar.

Avrupa böylece, yüzyıllardan beri Akdeniz'in kendisine sunduğu tükenmez kültür kaynaklarından doymak bilmeksizin yararlanmakta. Ondan kalan anıtları tahrip edip soymakta, saçılıp savrulmuş kitap rezervlerini didiklemekte; bu kaynaklar o kadar bol ki, akıllı bir araştırmacı bunlarda hâlâ mucizeler keşfedebilir. Avrupa yağmalıyor; maddi, manevi ne bulursa el koyuyor. Elde ettikleri gözünü o kadar kamaştırdı ki yüzyıllar boyunca, yerli halkların kullandığı deyimleri —ki bu deyimler sağlam, her zaman su yüzüne çıkmaya, aktarılmış yabancı deyimleri doğurganlıklarıyla

bastırmaya hazırdılar—, yerel ağızları, şarkıları, odun kesip istifleme tarzlarını, adaklarının, kılıç saplarının ve kemer tokalarının üzerine koydukları soyut işaretleri hor gördü. Yine yüzyıllar boyunca bu yağma, kıyılardan içeride yaratıcı bir maya görevi gördü. Çünkü kıtanın iç kesimlerine aktarılanlar, hiçbir şekilde yaşamdan kopmuyor, bir bakıma yeniden yaşama kavuşuyorlardı. Bu eşyalar önce prenslerin odalarına, tapınaklara yığılmış, oradan da, Tanrı'ya duyulan şükran duygularının bir ifadesi olarak ve işlenen günahların bağışlanması amacıyla dinsel kurumlara bağışlanmıştı; bırakıldıkları yerde kalmıyor, hizmet görüyorlardı. Törenler sırasında şeflerin saygınlığını yükseltmek, iktidarların ve dinlerin görkemini arttırmak amacıyla sergileniyorlardı. Bu koleksiyonların her bir parçası tekrar tekrar kullanılıyor, yeni kullanım alanları buluyor, yeni dekorların içinde yerlerini alıyorlardı. Durağan nesneler değillerdi. Dolayısıyla da zaman zaman yenilenmeleri, ayarlarının yapılması, onarılmaları gerekiyordu. Bu bakımları yapmak, bunları sürekli kullanılır halde tutmak, atölyelerde çalışan zanaatçılara düşüyordu. Bu hazineleri oluşturan parçalara gerektiğinde ekler yapılıyor, takviye ediliyordu. Bu işlemleri mücevher atölyeleri, döküm, montaj, resim atölyeleri, hatta yazı atölyeleri üstleniyordu. Bunların görevi, bütünün içine parçaları yerleştirmek, boşlukları doldurmak, yeni eklemelere yer açmak, dolayısıyla da bu parçaları bir bakıma yeniden üretmekti. Önemli olan, uyumsuzlukların önüne geçmekti. Yapılan işin en soylu bölümünü de (işlemeli süs taşı, ayinlerde kullanılan bir haçın üzerine kakılmıştı, Ovidius'un bir dizesi bir başka şiirin ortasına yerleştirilmişti) bu yapılanların örnek oluşturması ve çevresinde bulunan öğeleri kendi estetiğinin ağırlığı altında bırakmasıydı. Zanaatçılar başlangıçta kopya ediyorlardı, fakat uğraştıkları işte ustalaştıkça, bu onları, bu eserleri meydana getirmiş olanlarla boy ölçüşmeye, kendi elleriyle yarattıkları bu eserlerin karşısına örnek oluşturacak yeni biçimlerle çıkmaya, özgün eserler meydana getirmeye itiyordu. Böylelikle, Akdeniz'in sunduğu kaynak yüzyıllar boyunca yeni filizlenmelerin oluşmasına yol açtı. Bu filizlenmeler dönem dönem büyük bir canlılık kazanıyordu. Rönesans'ın parlaklığı, Ortaçağ'ı barbar bir dönem gibi düşündüren o büyük olayın, ondan önce art arda gelen, onu hazırlayan rönesansların varlığını, sürekli olarak *renovatio* peşinde koşan düşüncenin varlığını bize unutturmamalı. Yenileştirmek; ya da daha doğrusu yeniden bağlamak, bu mirası daha iyi yönetmek için

yeniden ele almak; kıskançlıkla korunmuş olan, bununla birlikte unutkanlıkların durmaksızın kemirdiği, yerli halklara ilişkin kültürel altkatmanların sürekli sızmasıyla bozulma, bozgun dönemlerinde de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan, fakat Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra sürekli özen gösterilen, canlandırılan, yeni desteklerle ayakta tutulan ve büyük bir çabayla yaşam çizgisinde tutulmaya çalışılan bir yığın anıyı tazelemek.

Sözü edilen bu rönesansların ilki ve en verimlisi, 8. yüzyılda gerçekleşen Karolenj Rönesansı'dır. Charlemagne, kendi önderliğinde Batı Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurma çabasına girişmeden çok daha önce, İlkçağ kültürünü kurtarma çabalarına girişmişti. Onun eğilimi dinsel alanla sınırlıydı, imparatorluğun kilisesinde reform yapmak istiyordu. Hıristiyanlığın temelini dinsel yazı oluşturuyordu ve bu yazıyı hiç olmazsa din adamlarının okuyup anlamaları gerekiyordu. Dinsel metinler Batı'da gönenç döneminin Latincesi'yle kaleme alınmıştı. Oysa Galya'da konuşulan Latince o kadar bozulmuştu ki din adamları Kutsal Kitap'ı okuyup anlamakta güçlük çekiyorlardı. Bu insanları ivedi olarak yeniden eğitmek gerekiyordu. Charlemagne bu amaçla uzmanlara başvurmayı düşündü. Aradığı bu uzmanları Pireneler'in ve Alpler'in ötesinde buldu. En yararlıları da Britanya Adaları'ndan geldi.

Latince, Britanya Adaları'ndaki yerli halkların konuştuğu diyalektlere bütünüyle yabancı olduğundan, sürekli eğitimi yapılması gereken ölü bir dildi; bu amaçla da Roma dizgesine dayalı eğitim kurumları oluşturulmuştu. Charlemagne, benzeri kurumları kendi çevresinde de kurdurdu ve işe temelinden başladı: Önce alfabenin ele alınmasını buyurdu. Bilindiği gibi, topluma örnek olmak istiyor, geceler boyunca alfabeyi sökmeye çalışıyordu. Bu hükümdarın, okulları dolaşarak başarılı öğrencileri kutlayıp başarısızları azarladığı imajı belleklerden hâlâ silinmemiştir. Naif bir imajdır bu. Ama en azından, kültür tarihinin bize kazandırdığı bilinçle, bu hareketi, bu kesin seçimi yerli yerine oturtan bir imajdır. İslam'ın Roma'ya ağır basmaya başladığı, tükenmeye yüz tutan Latin geleneğinin Avrupa'nın göbeğinde çözülmeye başladığı bir ana rastlayan bu hareket gerçekleşmemiş olsaydı, Akdeniz'in mirasından günümüze ne kalacağını kendi kendimize sorabiliriz. Charlemagne okulu, İlkçağ okulunun o günün koşullarına uyarlanarak yeniden hayat kazanmış biçimiydi; aynı zamanda

bizim okulumuzun bir önbelirtisiydi; daha çok da, yeni bir atılımın çok alçakgönüllü, ancak gerekli temelini oluşturuyordu. Loire ve Ren nehirlerinin ortasında kalan o geniş kırsal alanda, kırsallığın en derinine gömülmüş bu alanda, Alcuin ve eşitlerinin sabırla karıştırdıkları küllerin altındaki ateş yeniden tutuştu. O günden bugüne de sönmedi.

Kilisede reform yapmak, dilbilgisi öğretecek kadroları yeniden oluşturmaktan, piskoposların Aziz Augustinus'u yeniden okuyabilmelerini ve Aziz Hieronymus ile Büyük Gregorius tarzında din söyleşileri hazırlayabilmelerini sağlamak için Latin şairlerini yeniden yorumlamaktan ibaret değildi. Dinsel tören kurallarını da mükemmelleştirmek gerekiyordu. Bunun için de eski örneklere dönmek gerekliydi. Charlemagne, Roma'da uygulanan kuralların, Gregorius dinsel ezgilerinin her yerde uygulanması yönünde baskı yaptı; manastırların çoğunda, İtalya'nın göbeğinde doğmuş olan ve Aziz Benedictus'un kurallarını uygulayan manastır yaşamı, yerel uygulama geleneklerinin yerini aldı. O zamana kadar barbar zevkine göre yapılmış mücevherlerle donatılmış olan kral, bundan böyle, sunakları süsleyen mücevherlerde krallık sanatının yansımasını görmeye başladı. Yenileştirilmiş Kilise'nin istediği dinsel tören kitaplarının süslenmesinde çalışan ressamlar, fildişi işleyen zanaatçılar, kendi çevrelerinde bu sanattan arta kalanlara dört elle sarıldılar, düşsel bir revakın sütunları arasında, İncil'i kaleme alan azizlerin resimlerini gerçekmiş gibi gösteren süslemeler yaptılar. Hep aynı eskiye dönüş özlemiyle yeni bazilikaları, İlkçağ bazilikalarının birer eşi olarak inşa ettiler. Yeniden doğmakta olan Akdeniz estetiğinin etkisi, yapılan kutsama töreniyle kilise dünyasına katılan hükümdarın evinde de kendini gösterdi. Charlemagne, Aix'teki yurtluğunda bir saray yaptırmaya karar verdiğinde, bunun, içinde avlanmayı sevdiği ormanların, yüzmekten hoşlandığı pınarların yakınında yapılmasını ve Ravenna'daki anıtlara benzer bir yapı olmasını istedi; ona göre bu anıtlar eski sezarların, gelişmesini sağladıkları bir mimarlığın hem sadık, hem de yaşayan, modern birer örneğiydiler. Kaynaklara dönme isteğinin kesinlikle ve en parlak biçimde kendini göstermesi olarak ortaya çıkan bu hareket, 800 yılında doruğuna ulaştı. Bu isteğin kaynağı doğal olarak Roma oldu. Tasarı Roma'da, Papa'nın çevresinde filizlenmişti. Roma'nın eski görkemiyle gözleri kamaşmış olan, gözleri İmparatorluğun eski görkeminden başka bir şey görmeyen Avrupa'nın bütün aydınları bu tasarıyı

heyecanla karşıladılar. Onu hemen benimsediler, imparator Büyük Konstantin'in dönemini yeniden yaşayacaklarına kuşkuları yoktu.

Bu yeniden doğuşu gerçekleştiren, bir avuç insan, birkaç din adamıyla birkaç komutan oldu. Bu hareket yerli kültürlerin canlılığını ince bir tülle örttü. Bununla birlikte zorlayıcı olmadı. Aşı gerçekten tuttu, hem de çok kısa sürede. İki kuşağı içine alan bir sürede insanların yaratıcılığı, yeniden aşılanan biçimlerdeki boşlukları doldurup özgürce gelişti. Eginhard'ın titizlikle kaleme aldığı Yeni İmparator'un yaşamöyküsünün üzerine, Suetonius'un düzyazısı, kötü biçilmiş bir giysi gibi acemice yüzüyor izlenimi bırakır. Fakat Compiegne'de, Kel Şarl'ın yanında, yalnızca Latince değil, Yunanca da bilen İrlandalı Jean Scot, ilahiyat düşüncesinin temellerine ulaşmayı başardı; böylelikle de Batı felsefesinin ilk temelleri atılmış oldu. 9. yüzyılın ortalarında Tours'da, Reims'de, Saint-Denis'de renklendirilen parşömen kâğıtlarının üzerinde kendini gösteren klasisizm, artık ödünç alınmış bir dekor değildi; Germigny-des-Pres mozaiklerinde, Saint-Gall manastırının çevresinde yapılan düzenlemede gerçekten yeniden yaşıyordu. Bu o kadar parlak bir başarıydı ki, Roma hakkında hiçbir bilgisi olmayan Kuzey halkları arasında açgözlülüğe yol açtı. İskandinavlar, manastırlardaki hazineleri yağmalamaya daha Charlemagne ölmeden başladılar. Onları yalnızca altın, gümüş ve değerli taşlar çekiyordu; dolayısıyla sahip oldukları şeylerin biçimine saygı göstermiyorlardı. Yakıp yıktılar; yaptıkları akınlar, rönesansın geçici olarak duraklamasına yol açtı. Fakat bu akınlar, Avrupa'nın göreceği son akınlar olacaktı. Öte yandan, yine bu akınlar. Kuzey Denizi ve Baltık çevresinde Hıristiyanlığın yayılmasını sağlayan bir dönemi başlattı; dinin ardından da Latince —yani Karolenj okulu—, dinsel törenlere ilişkin kurallar —yani inşa etme, taştan yontular yapma, el yazmalarının sayfaları üzerine insan figürleri resmetme—, bir ölçüde de yönetme sanatıyla ve yasalara saygıyla ilgili bilgiler geldi. Bu akınlar, sonunda, dalgakıran gibi karşılarına çıkan Orta Germania'ya, Karolenjler'in uygarlaştırdıkları, keşişlerin yağmalanan bölgelerden kaçırabildikleri kutsal eşya ve kitaplarla kaçıp sığındıkları o çok kaba saba dünyaya çarptı. *Renovatio* girişimi demek ki Ottolar Almanyası'nda sürdü ve onların Roma İmparatorluğu'nu ikinci kez yeniden canlandırmalarıyla güç kazandı. Bir Bizans prensesinin oğlu olan bin yılının imparatoru, dünya egemenliğini bundan böyle kesin olarak Roma'dan yönetmeyi düşledi. Bunda da bir süre başarılı oldu. Ne var ki Germen ormanlarının ortasında,

bronz kapıların üzerinde, Pericopes süslemelerinde, yedi yüzyıl önce Akdeniz'deki derin köklerinden fışkırmış örneklerine şimdiye kadar olmadığı ölçüde sadık bir İlkçağ sanatı yeni filizlerini vermekteydi.

Batı kültürüyle ilgilenen tarihçiler bir başka rönesanstan, 12. yüzyıl rönesansından övgüyle söz ederler. Bu yeni hareket aslında, birincisinin gelişip serpilmesinden başka bir şey değildir: Sürekli gelişen ekonomi, eskinin mirasını daha iyi değerlendirmeyi olanaklı kılıyordu; İspanya'da askeri alanda yayılma, İtalya'nın güneyindeki yayılmalar, Kutsal Topraklar'da kazanılan yerler, imparatorluğu yeni kazanımlarla donatıyordu. Ama ne zemin —eski Frank eyaletleri—, ne kadrolar —yüksek rahipler sınıfı, prensler, eğitim kurumları, kutsal emanetlerin saklandığı yerler, saray — ne de zihniyet değişmişti. Klasik İlkçağ, örnek olmayı sürdürüyordu. Eğilim, eskiden kalanları sürekli olarak günlük yaşamın içine yeniden katmak, kullanılır hale getirmek ve bunu sağlamak için de onlara yeni biçimler kazandırmak yönündeydi. Saint-Denis papazı Suger'in eline antik bir vazo geçer; bu vazoyu bir kasaya kilitlemek istemez, onu yeniden kullanılır hale getirmeyi düşünür, günün zevkine uyarlamak için kuyumcuları çağırır, yenilenmiş bazilikanın içinde kutsal dinsel eşyanın bulunduğu dekora uyacak biçimde elden geçirmelerini ister. Vazonun üstüne yazdırdığı yazı, o dönemin zihniyetini açıkça ortaya koymaktadır: "Bu vazo güzeldi; Tanrı'ya hamdetmek için ona emek veren insanlar sayesinde daha da güzel hale geldi." Eskinin mirasçısı olduklarının bütünüyle bilincine varmış, sürekli bir yaratma çabasının sürdürülmesi için üzerlerine düşeni sırayla yapan insanlar. Bir şair *Aeneis*'in metnini yeniden ele alıyordu. Elinde tuttuğu metne saygı duyuyordu. Ama yine de, Vergilius Latincesi'ni saraylarda konuşulan diyalektlere, antik kahramanları yürekli, aşk oyunlarında usta şövalyelere dönüştürmekte sakınca görmüyor, *Eneas* romanına dönüşmüş bu yeni biçimi senyörlere ve soylu kadınlara hoşça vakit geçirmeleri için sunuyordu. Bu yeniden canlandırma, derece derece artan Helen kaynaklarına dönüşü daha da güçlendiriyordu. Buysa, Roma'nın neredeyse unuttuğu, antik okulu yeniden ayağa diken din adamlarının yakalamayı düşünemedikleri bir şeydi, çünkü *Vulgata*'nın sözlerini daha iyi anlama kaygısı içinde olduklarından dikkatlerini sözcüklere ve Latin diline özgü söylemin düzenine çevirmişlerdi —Yunanlıların bilim ve felsefesinden söz ediyorum—; fakat 12. ve 13. yüzyıllar boyunca, önce Arapça'dan, daha

sonra da elyazmalarından Eukleides'in, Ptolemaios'un, Calenos'un ve ardından Aristoteles'in yapıtlarının tamamının doğrudan aktarılmasıyla bu bilim ve felsefe gözler önüne serildi; Akdeniz'den kalan yeni mirastı bu; insanların duyuş, kendilerini ifade ediş ve inanış biçimlerini altüst etti. Gözler önüne serilmiş bu yapıtların getirdiği aydınlık, bunun dışında, daha yakından tanınma olanağı bulunmuş bir Hıristiyan Doğu'nun sunduğu örnek anıtlar, Gotik sanatın, Roman sanatının içinde varlığını hâlâ sürdürdüğü canavarlardan, düşlemlerden bu sanatı arındırdı. Daha kesin, daha dengeli olmaya iterek sonunda Reims'deki *"Visitation*"da ve Auxerre'deki "*Eros*"ta gördüğümüz yetkin klasik biçime ulaşmasını sağladı.

Akdeniz geleneğinin içine sızmış gotik öğelerin tamamı, Rönesans adını verdiğimiz hareketle reddedildi. İtalya'da "*Rinascimento"* adını alan bu hareket gerçekten İtalya'nın, İtalyan vatanının, Roma'nın zaferlerinin anılarıyla beslenmiş ulusal duyguların temeli üzerinde yeniden doğmasına yol açtı. Bu hareket, bugüne kadar hep söylendiği gibi bir aktarma, aşılama sonucu yayılmış değildir. Doğrudan doğruya kaynağından, denizin tam ortasından fışkırır ve bu olay Akdeniz'in, rahatsızlıklarını iyileştirmiş olarak nihayet yeniden ayağa dikilip uzun sürmüş uyuşukluğundan capcanlı uyandığının bir belirtisidir. Bu erken uyanış, daha Pizalı, Cenovalı ve Venedikli denizciler kutsal savaş ve fetihlerle dolu ticaret alanına atılıp başarılar kazandıklarında başlamıştı. Bunun ilk belirtisi, Piza'da ortaya çıktı. Bir anıttı bu: Duomo; 12. yüzyılın başında yükselmişti; daha sonra İtalya'nın bütün kentlerine, bütün Avrupa'ya ve Amerika'ya serpiştirilmezden önce gerçekleştirilmiş olan bu kilise bütün ötekilere örnek oldu. Bayrağı mimarlardan heykeltraşlar devraldı. Önce, Campania'da, antik heykelleri taklit ederek başladılar işe; İmparator II. Friedrich'in heykellerini, Augustus'unkiler gibi defne dallarıyla süslediler. Ama bağımsızlıklarını kazanmaları çok zaman almadı; önce Piza, daha sonra Roma ve Etrüsk heykel sanatından doğmuş Toscana heykelciliği (ama onların özgür evladı) sonunda Giotto'yu yarattı, ki İtalyan ulusu onu, "Grekler'in resim sanatını Latinler'e" aktardığı için kahraman olarak kutladı — Giotto, resim sanatının, İtalyan resim sanatının üç yüzyıl boyunca Avrupa'da en önemli sanat dalı olarak kalmasını sağladı. Tüccar, *condottiere*, girişimci, kendi şansını kendisi yaratan, damarlarındaki kandan başka babalarına hiçbir şey borçlu olmayan, aynı yolda gidebildiği kadar ileri gitmekten başka düşüncesi olmayan bir toplum için miras sözcüğünün kullanılması ne kadar

uygun düşer? Soy zinciri, art arda gelen aynı nitelikte kuşaklar demek, belki daha doğru olur. Geçmişin, şimdinin ve geleceğin, yaratıcı akımın dengeli sürekliliği içinde kaynaştığını Roma'dan, Campidoglio Meydanı'ndan başka nerede açık seçik görebiliriz? Michelangelo, Marcus Aurclius'un bronzdan atlı heykelinin çevresine yapacağı düzenleme için kolları sıvadığında, Antik Çağ'dan o güne kalmış olanları kendi keyfince yorumlar, ama düzenlemesini yapacağı alanın bir müze olmayacağını, bir meydan olacağını ve kendisinden sonra gelecek insanların burada politikadan, ticaretten, aşktan söz edeceklerini aklından çıkarmaz. Rönesans dönemi İtalyası için klasik İlkçağ, içine yeniden girilen bir ev oldu; bir süre terkedilmiş, sonra geri dönülüp kepenkleri açılan, içine yeniden havanın ve güneşin girdiği, herkesin keyfine göre yerleştiği, ocağın yeniden tutuşturulduğu, bir köşede açık bir kitabın unutulmuş olduğu, yeniden boyanan, çiçekleri budanan bir aile evi.

Oysa florinin su gibi aktığı, ipekle dolup taşan, İzmir'den ve İskenderiye'den gelen malları satan *fondachi*'lerden geçilmeyen kalabalık kentlerin İtalyası, Türkler'in baskısına dayanamayan Bizans'ın yıkılması sonucu çok kısa sürede o kadar zenginleşti ki, Avrupa'daki her prensin sarayına ve alışveriş merkezlerine kültürünü ve yaşam tarzını benimsetti. Sanatçıları, bilginleri, müzikçileri, politikacıları ve bankacıları, süs eşyası satan tüccarları Avrupa'nın her yanına dağıldı. Jean le Bon'un, VI. Charles'ın Parisi yüzünü İtalya'ya dönmüştü: Boccaccio'yu Fransızca'ya çevirmiş, Venedik doğumlu kadın şair Christine de Pisan'ı bağrına basmış, Toscana'da yapılan ilk perspektif araştırmalarına kulak kabartmıştı. İtalyan modaları, İmparator V. Charles'ın oturduğu Bohemya'dan, Papalar'ın yerleştiği Avignon'dan, Petrarca'nın Avignonu'ndan, Simone Martini'nin, Viterbolu Matteo Giovanetti'nin geniş çaplı süsleme çalışmalarını yönettikleri bu kentten başlayarak her yere o kadar yayılmıştı ki; bu sayılanların ardından yine aynı kente gelen Kuzeyli ressamlar ve Aix'li usta Enguerrand Charenton, bu renkli dünyayı yalnızca onların gözüyle görüyorlardı. Jean Fouquet ve Dürer eğitimlerini tamamlamak için Alpler'in ötesine gittiler. Napoli'yi ya da Milano'yu ele geçirmeyi düşleyen prensler İtalya'ya üşüştüler; oradan, Haçlılar gibi kucak dolusu elyazması, sanat eşyası ile geri döndüler; Léonard, Amboise'de öldü. İtalya büyülüyordu. Avrupa'yı bütünüyle özümsemiş bir İlkçağ ile senli benli kılıyor, eğitiyordu. Her yerde örnek alınıyor, kortejlerde, bahçelerde ve balolarda, tanrılar,

kahramanlar, azizler ve saray dalkavukları yanyana görülmeye alışılıyor, Kilise'nin ve dinsel otoritenin düzenlediği törenlerde yerlerini alıyorlardı; öte yandan, ne biri, ne de öteki Cicero'nun retoriğinden, Ovidius'un mitolojisinden istedikleri gibi yararlanmakta duraksama göstermiyorlardı. Edinburgh'tan Viyana'ya, Saint-Petersburg'a kadar Akdeniz zevki; sevimli, büyüleyici bir Akdeniz'in zevki o zamana kadar hiç bu ölçüde canlılık kazanmamıştı. Yunanistan göz ardı edilmiyordu. Fakat Venedik, Napoli, Roma, operaların, maskeli alayların, sanat eleştirisinin mihrabı haline gelmiş tapınakların ya da tavernaların, çeşmelerin çevresinde düzenlenen bayramların Roması ön plandaydı. Eli açık, geveze, sofu, ama her zaman capcanlı Roma.

Birden her şey değişti; yeni bir bilim dalı doğmuştu; bu, bütün bilgilere ait öğelerin dökümünü çıkaran, onları düzenleyip sınıflandıran arkeolojiydi. Bir ad: Winkelmann, Papa Hazretleri'nin antikacısı. Bir tarih: 1764. O güne kadar İlkçağ hep kardeş gibi yakın olmuştu; ama işte artık araya mesafeler girmiş, mumyalaşmış, dokunulmaz hale gelmişti. Ölüydü. Artık bir bilimin, bir tekniğin nesnesinden başka bir şey değildi; Pompei'de, Herculanum'da yapılan kazılarda artık başeserler keşfedilmiyor, bayağı, yok olduğu andaki haliyle donup kalmış bir taşra Roması ortaya çıkarılıyordu; en sıradan, soyluluktan en uzak yönünü sergileyerek bir anda neşesinden, sevimliliğinden, yücelticiliğinden uzaklaşıp gerilere giden, tarihin derinliklerindeki yerini alan bir taşra Roması. Bilimsel araştırmaların ortaya çıkardığı villalara, bakımsız evlere, içinde yaşandığı günlerdeki görkemi yeniden kazandırmak, kazılardan çıkan nesneleri yeniden parlak takılar haline dönüştürmek artık kimsenin aklının ucundan geçmiyordu. Yüzyıllar boyunca yapıldığı gibi, onları yeniden kullanılır hale getirmeyi kimse düşünmüyordu. Bu kalıntıların yeri müzeler, vitrin içleriydi; uzaktan gözlenmeleri için etiketlenmeleri, kataloglanmaları, incelenmeleri gereken nesnelerdi onlar. Bitki, kelebek koleksiyonlarında olduğu gibi kurutulmuş nesneler.

Yağmalama henüz sona ermedi. Değişen yalnızca amaç, hem de bütünüyle. Lord Elgin, üzerindeki frizleri ve metopları kolaylıkla çıkarabilmek için Parthenon'un baştabanını söküp parçaladığında, amacı bunları yeni bir kapıya gömüp yerleştirmek değildi. Bu parçalar, Londra'da bilgi adına dikilmiş bir anıtın soğuk salonlarında buldu kendini. Bundan

böyle, restore etmek, yeni bir işlev kazandırmak üzere tamamlamak, günün zevkine uydurmak değildi sorun. Tam tersine, başını koparmak, yapılan ilaveleri söküp atmak, rötuşları silmek, sonradan vurulan boyaları kazımak, parçalara ilk yapıldıkları biçimleri vermek, zamanın bozucu etkilerinin izlerini ortaya çıkarmak, hatta bu bozulmaları belirgin hale getirmekti. Böylece, sanki cömertlik döneminden cimrilik dönemine geçilmişçesine, klasik Akdeniz'in mirası özenle istiflendi. Buna karşılık, koleksiyonlardaki parçaların ve arkeolojik sitlerin resimleri, oymabaskılar aracılığı ile giderek daha çok gözler önüne serildi. Antik sanatın arıtılmış biçimleri zanaatçılara kendini daha güçlü olarak kabul ettirmeye başladı: Antonio Canova ve Thorvaldsen döneminde, kendilerine imparatorluk kenti havası kazandırmak isteyen kentlerde, Pompei havasına girmek isteyen yapılarda örneklerini gördüğümüz, bütünüyle kemer, kemeraltı, korniş öğeleri üzerine kurulmuş bir kentçilik akımı doğdu. Fakat bir ölü katılığından kurtulamayan bu sanat, kendine rakip gördüğü yapıların katı bir uzantısından başka bir şey olmadı. Soğuk malzemeler, keskin açılar, yeni üsluplara özgü düz çizgiler. Ağırbaşlılığı, inzivayı dışa vuran örnekler. Bunların ardından da, bundan böyle ölü diller olarak kabul edilen Latince ve Yunanca eğitiminin, bir öğretinin katı alıştırmaları haline dönüşmesi geldi. Eskilerin söylemi artık özgür ve sevecen bir insancıllığa özlem uyandırmıyordu. İnsanları erdemli olmaya çağırıyordu. Başeğme gereğinden, benimsenmesi gereken düzenden söz ediyordu. Plutarkhos'u okumak, Akdeniz'deki imparatorlukları yeniden kurma ve zor kullanarak insanları katı kurallara başeğmeye zorlama düşüncesini doğuruyordu. Böylece, Akdeniz'in geçmişinde bir seçme, bir ayıklama yapıldı. Ve bu eğilim, yaşamın zevkleri üzerine ahlaklı, başeğen, bütünüyle aynı düşünce çevresinde yoğunlaşmış bir toplum projesinin perdesini yaydı — tıpkı okulda, kışlada, modern hapishanede ve hastahanede olduğu gibi; Ledoux'nun, Arc-et-Senans için tasarladığı dairesel kamp projesinde olduğu gibi—; bu toplum, oturduğu yerden her şeyi gören, her şeye karışan, herkesi baskı altında tutan bir efendinin gözetimi altında olacaktı. Aydınlanma Çağı'nda Akdeniz'in mirasını yeryüzü yaşamının içinden çekip alan ve onu müzelerin içine, bir eğitim sisteminin içine hapseden bu kopukluğun süregelen çizgisini, birdenbire ortaya çıkan Mussolini Roması'na kadar uzatalım. Bu Roma, en eski Hıristiyan bazilikalarının, Bramante'nin, Bernini'nin, barok süs maskeleri Roması'nın karşısına, mezarların

sessizliğinde, çenebaz bir emperyalizmin boş ve bıktırıcı söylevlerini veren, her türlü yaşam biçiminin üzerinde en gerçek baskıyı gerçekleştiren içeriksiz bir mimarlığın gülünç siluetini dikmişti.

Bizim çağımız, biliyoruz ki, bu sahte Akdeniz'i reddediyor. Latince'den o kadar inatla vazgeçti ki Roma kilisesi bile kutsama törenlerinde bu dili kullanmayı bir yana bıraktı. Doğrusu, ukala ve soğuk bir İlkçağ öğretisine karşı duyulan tiksinti kısa sürede kendini gösterdi: Bu duygu, Avrupa'nın Fransız Devrimi'nden ve Napoleon macerasından bıkkınlık getirerek eski düzeni yeniden kurmaya girişmesinden önce gerçekleşti. Roma anıtları yerine gotik katedralleri restore etme girişimi ve romantizm akımı bu tiksintinin ifadeleri oldu. Avrupa, karmakarışık hale getirilmiş bir doğa içinden geçip gerçek harabelere doğru ilerlemek istedi; bu harabeler kazıcılar tarafından bozulmamış, üzerlerinde taşıdıkları tozlardan ve oralarda yaşamış insanların kötüye çıkmış adlarından arındırılmamış olmalıydı. İnsanlar bu kalıntılara adeta ölümden zevk duyarak yaklaşıyorlardı; Shelley'i Antik Roma'daki boş mezarlara uzanmaya iten işte bu duyguydu. Akdeniz, aslında, insanları kendine bağlamayı sürdürdü. Fakat 19. yüzyıl, bilmecelerle dolu, tutkulu bir Akdeniz'e yönelmeyi yeğledi; bu Akdeniz, üzeri oyma taşlı mezarlardan çıkan ve filologların çalışma odalarını dolduran ganimetlerin Akdenizi'ne benzemiyordu. Firavunlar dönemi Mısırı'nın gün ışığına çıkması, yazısının, inanışlarının, ulaştığı bilgi düzeyinin gizi, bir süre için öteki Akdeniz'i gölgede bıraktı. Daha sonra gözler, bağımsızlık savaşı veren Yunanistan'a, yani Türk dünyasına, Ingres'ın tutkunu olduğu haremlere, Delacroix'nın yaşayan Yunanlılar'a ve Latinler'e nihayet rastladığında çok şaşırdığı Magrip'e döndü. Yeni güzergâh Paris'ten dosdoğru Kudüs'e gidiyordu; yalnızca Akropolis'te, kemerli kapılar önünde düşünceye dalmak için mola veriliyordu. Doğu'nun yolunu tutan —ya da oraya gidiyormuş gibi yapan— bütün yolcular, Gérard de Nerval, Gustave Flaubert, André Gide, bütün bu insanlar neyin peşindeydiler? Zevk peşinde özgürce koşmanın, yoksun kaldıkları şeylerin kafalarında yarattığı düşlerle uyuşan manzaraların, yaşam biçimlerinin, düzenin kendilerine zorla kabul ettirmeye çalıştığı yapmacıklı, kemikleşmiş, itici örneklerde eksik olan yaşam sıcaklığının, titreşiminin, antik olanın akademide aldığı biçimden kaçışın, ayrıca resmî sanatın evirip çevirip önlerine yeniden sürdüğü şeylerden kaçışın peşindeydiler.

Giderek güçlenen bu eğilim her şeyi, Nietzsche'nin peygamberliğini yaptığı, ressamların da ilk tanıkları oldukları kültür krizine sürükledi. Akdeniz bu insanlara ölçü, düzen, uyum dersi vermeyi sürdürdü. Renoir, Cennino Cennini'yi araştırdı, Cézanne'ın istediğiyse "büyük klasik peyzajlar" gerçekleştirmekti. Bununla birlikte ne biri, ne de öteki Belvedere Apoilonu'na dönmedi. Cézanne, şövalesini konusunun önüne yerleştiriyor, Renoir, İtalya'nın yaşadığı ilk rönesansın bolluğu içinde özgürce yarattığı fresklere el atıyordu. Ve Van Gogh'un Arles kırlarında, Matisse'in Collioure'da, Braque'in Estaque'da keşfettikleri şeyse, taşkınlıktı, aşırılıktı. Akdeniz yaklaşık bir yüzyıldan beri kendisini gözleyenlere, umut öncülerine şiddet dolu yüzünü gösteriyor. Renkleri solduran güneşin ateşi; Adonis bahçesinin kokularının yoğunluğu; kuru taşlar üzerinde esen rüzgârın ve fırtınanın şiddeti; gri-beyaz acımasız bir ülkede; sessizlik ve yalnızlık içinde; koyu, çıplak ve insanlara yoksulluğu öğreten bir denizin kıyısında sütunlar halinde yükselen kapkara çalılar. Akdeniz'in bu yeni çehresinden, Soulages'ın resimlerindeki çıplak yapılar çıkıyor. Picasso'nun büyük tiyatrosunda gördüğümüz, denizdeki fırtınalarla eğilip bükülmüş, ellerini, kollarını, başlarını sallayan büzülmüş acı simgeleri gibi. André Masson'un "Massacres"ı gibi. Bize kalan o eski mirası hiçbir zaman reddetmedik, ama onun karanlık yanında kalmayı yeğledik. Edebiyatın ve söz sanatlarının doruğundaki Yunanistan'ı sevmiyoruz artık. Kan ve ölüm kokan çekiyor bizi, diyonizyak olan; korkunç mağaraların, mitosların, Herakleitos'un, Minotauros'un Yunanistanı; yaşayan Yunanistan; gerçek olan, binlerce yıldır keçileri boğazlayan ve aç, sarhoş olarak ikonaların arasında, büyülü sözler eşliğinde dans eden Yunanistan çekiyor bizi. Güneş — ama trajik güneş. Bayram — ama halkın bayramı. Akdeniz — ama buruk ve başdöndürücü Akdeniz. Yoksulların Akdenizi.

çevirenin notları

HENOTEIZM: En yüksek tanrının yanında başka tanrıların da varlığını kabul eden din anlayışı.

Kitabı Mukaddes alıntıları Kitabı Mukaddes Şirketi'nin 1988 baskısından aktarılmıştır. Ayet numaralamasında Türkçe baskı temel alınmıştır.

Kur'an'dan yapılan alıntılar Ali Bulaç'ın hazırladığı *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*'ndan aktarılmıştır (Pınar Yayınları, 1983).

IMMANUEL: Matta'ya göre, İsa Mesih'e verilen ad. Ibranice'de, "Tanrı bizimle" anlamında.

MAMMON: Aramca "zenginlik" anlamına gelen *mamma* dan. Bu adı taşıyan bir Suriye tanrısının varlığı ileri sürülmüştür. İnciller'de, dünyayı denetimi altına alan parayı kişileştirir.

RES: nesne, şey; PUBLICA: halk, halkla ilgili.

HIC ET NUNC: (Lat.), burada ve şimdi, anlamında.

ISHAK: Kuranda İsmail

MIDY: Eski Fransızca'da güney.

SEPTENTRYON: Eski Fransızca'da kuzey.

VERO PROPAGNACOLO DELLA PUBBLICA LIBERTA: Halkın özgürlüğünün gerçek koruyucusu.

ACQUE ALTE, ALTISSIME, ALTE E NOTEVOLISSIME: Kabaran, çok kabaran, önemli ölçüde kabaran sular.

POZZI PUBBLICI: Kamuya ait kuyular.

BACINO DI SAN MARC: San Marco demirleme yeri.

SERENISSIMA: Venedik'i anlatmak için kullanılan İtalyanca sözcük. "Mutluluk dolu" ya da eskiden İstanbul için kullanılan "Dersaadet” anlamına.

ALYSCAMPS: Latince *Elysii Campi* ("Champs-Elysces"); Aurelius Yolu boyunca uzanan eski Galya-Roma yeraltı mezarlığı. Hıristiyanlarca 4. yüzyılda benimsenmiştir.

MASSACRES: kıyımlar